

LUND UNIVERSITY

Är man två har man alltid en publik

Festskrift till Lennart Hellspång

Källström, Lisa; Sigrell, Anders

2022

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Källström, L., & Sigrell, A. (Red.) (2022). *Är man två har man alltid en publik: Festskrift till Lennart Hellspång*. (Studia Rhetorica Lundensia; Vol. 7). Institutionen för kommunikation och medier, Lunds universitet.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

A photograph of two pigeons standing on a concrete ledge. The pigeon on the left is in the foreground, facing slightly right. It has a grey head, a white patch around its eye, and iridescent green and purple feathers on its neck. Its wings are dark with white spots. The pigeon on the right is slightly behind and to the right, facing forward. It has similar features. The background is a blurred outdoor setting.

ÄR MAN TVÅ HAR MAN ALLTID EN PUBLIK

FESTSKRIFT TILL LENNART HELLSPONG

Människor är verkligen olika, tänker olika, skriver olika, men känner kanske ofta på samma sätt. Vad vet jag? Trots allt, leve mångfalden. Och i den mångfalden kan man ju också få chansen att möta dem som passar en allra bäst.

(Hellspong i privat e-post)

LUNDS
UNIVERSITET

Retorik, Institutionen för kommunikation
och medier, SOL, Lunds universitet
ISBN 978-91-7267-468-4
ISSN 2002-2018

TILL LENNART HELLSPONG

Är man två har man alltid en publik

Festskrift till Lennart Hellspång

REDAKTÖRER LISA KÄLLSTRÖM & ANDERS SIGRELL

LUNDS
UNIVERSITET

STUDIA RHETORICA LUNDENSIA 7

Retorikämnet vid Lunds universitet är ett nygammalt ämne. När universitetet grundades 1666 hörde två av fjorton professorer till ämnet retorik. Efter 200 års frånvaro fick universitetet 2008 åter en professur i retorik. Redaktionen för skriftserien *Studia Rhetorica Lundensia*, Anders Sigrell och Martin Sundby, gratulerar professor Lennart Hellspong på bemärkelsedagen.

För mer information om skriftserien se,
<https://www.ht.lu.se/skriftserier/serier/rhetorica>

© Fotografer, skribenter och redaktörer

Sättning: Gunilla Albertén

Bokomslag: Magdalena Cavallin

Fotograf till bokomslag och duvorna i boken: Sarah David

Fotografi av Lennart och Ingrid: Anna Brumark

Fotograf av fiskmäsar i boken: Fredrik Miegel

Retorik

Institutionen för kommunikation och medier

Lunds universitet

ISBN 978-91-7267-468-4 (tryck)

ISBN 978-91-7267-469-1 (PDF)

Studia Rhetorica Lundensia 7

ISSN 2002-2018

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2022

Svanenmärkt trycksak, 3041 0903

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

A MATCH MADE IN HEAVEN	11
DEN RETORISKA MÄNNISKAN	19
Fire argumenter for retorikkens gjeninnføring <i>En historisk refleksjon over noen trekk ved utviklingen av nyere skandinavisk retorikk</i> Kjell Lars Berge	21
Att tala är silver, att tiga är guld <i>Om Lennart och lyssnandet</i> Anders Sigrell	33
Att göra den andre till sitt bästa jag Maria Wolrath Söderberg	43
RETORIKKONSTEN OCH DESS SÄRARTER	55
Retorikens åtta dimensioner Mika Hietanen	57
Kom med på en flygtur <i>En reflektion över djurs betydelse för retoriken</i> Lisa Källström	79
Röster rörande Delsarte och hans System i oratorikvetenskap Istvan Pusztai	89

KONSTEN ATT FINNA GODA EXEMPEL	115
Att predika med "upeldadt hjerta" och "helig nit"	
<i>En artikel om Johan Möllers Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt från 1779</i>	
Barbro Wallgren Hemlin	117
Föredömen och avskräckande exempel	
<i>Något om moralisk och stilistisk förebildlighet i samtida svenska retorikhandböcker</i>	
Stefan Rimm	137
Konsten att rätta fel och att fela rätt	
Tommy Bruhn	155
ANALYSER OCH REFLEKTIONER	171
Topos, status och ordningen på progymnasmata	
Anders Eriksson	173
Hitler's authoritarian rhetoric	
<i>Illuminated by ancient rhetoricians</i>	
Christian Kock	197
Bland Kurtar och Skymtar	
<i>Fundament och subjekt i två svenska berättelser</i>	
Lisa Holm	215
Lyssna, hör du dem kvittra och ryta	
<i>Bilderboken som fabelövning</i>	
Lisa Källström	233

BLÄNKARE	249
Från andra sidan av en forskarutbildning <i>En reflektion över retorikens natur</i> Mirey Gorgis & Alexander Stagnell	251
Dragkampen om samvetet <i>Ett exempel på suasoria hos Ovidius</i> Martina Björk	255
Tankar om etos i den politiska retoriken i Sverige valåret 2022 Martin Sundby	261
Ode till Lennart Sara Santesson	271
TACK	273
FÖRFATTARPRESENTATIONER	275

A MATCH MADE IN HEAVEN

Vad en medmänniska kan betyda blir särskilt tydligt för oss som har haft förmånen att lära känna Lennart Hellspong. Det gäller naturligtvis inte bara oss tre före detta doktorander: Anders Sigrell, Maria Wolrath Söderberg och Lisa Källström även om vi alla gärna intygar hans vikt för oss som retoriker och vän. Det gäller också alla andra som har lärt känna hans röst genom samtal och texter. Inte minst gäller det alla som med kort varsel har bidragit till denna festskrift.

Jubilaren är så försynt att vi först tänkte att det inte skulle bli någon skrift. Men vi kunde inte låta bli. Lennart Hellspong är en driven stilist med ett stort engagemang för läsaren. Likväl är det kanske inte bara hans många insiktsfulla texter utan även hans ackumulerade positiva effekt på retoriken i Sverige överlag som är särskilt värd att notera. Denna effekt kan svårligen mätas med någon annan nu verksam svensk retoriker. För oss nordiska retoriker är en retorik utan Lennart Hellspong närmast otänkbar.

Ett av jubilarens mer utmärkande drag är hans självklara lyhördhet gentemot vänner och kollegor. Denna lyhördhet rör inte bara hans utmärkta lyssförmåga (även om han själv stundom betonar att han med årens rätt har blivit något lomhörd) utan är mer av ett förkroppsligat ställningstagande. Jubilaren berättar stundom hur han åkte baktill på cykeln medan Anders Sigrell trampade fram genom Amsterdams gator. Cykelturen blir en metafor för det förtroende som jubilaren skänker de som står honom nära. Detta förtroende är en förmåga att se det goda i den andra och att lyssna på ett insiktsfullt sätt. Med dylika blick- och lyssförmågor är det möjligt att fånga en särskild lyster i en måhända först grumlig tanke.

I en hektisk värld då man antas vara mån om sin egen prestige kunde dessa förmågor kanske rent av lättvindigt avfärdas som dumsnälla. Är

karln inte rädd att trilla av cykeln, riskerar han inte att snarare bli förledd än ledsagande med en så öppen attityd gentemot sin omvärld kan man fråga sig. Men denna kritiska blick på jubilarens våghalsiga färd över gator och torg ignorerar värdet av den tillit som han visar sin omgivning. Lennart Hellspong kan ingen tala omkull, men han är man nog att initierat och på riktigt våga lyssna också på mycket avvikande åsikter.

Den som har upplevt Lennart Hellspong i ett kreativt ögonblick vet att han mer liknar en jazzsaxofonist än en kontorsanställd även om hans vurm för modeller och tankekartor röjer ett behov av systematisk ordning. Med ett utpräglat estetiskt sinne för ordens rytm och ton söker han uttrycka sig så enkelt och klart som möjligt. Hans tidigare nämnda förnämliga lyssförmåga gör sig också gällande vid respons. Respons på Hellspong-vis är kommentarer och frågor som alltid utgår från en stor omsorg om texten.

En god text krumbuktar sig inte tyngd av barlast från stora tänkare utan värnar om en förment enkelhet, om vi får tro jubilaren. Denna strävan efter enkelhet vittnar om ett retoriskt projekt. För Lennart Hellspong är retorik det goda samtal som kan utvecklas mellan två (eller flera) som vill förstå varandra och vill göra sig förstådda. Retorik har därmed också en demokratisk uppgift. Det är vår plikt och skyldighet att ta del av och bjuda in andra till de samtal som pågår om hur världen kan se ut. För att kunna delta i denna dialog behöver vi öva upp vår kommunikativa förmåga, med en insikt om att vi alla är retoriska människor.

Att en sådan forskare och vän inte bara kan gå i pension utan endast byta sin verksamhetsort kan kanske tyckas givet. Från att ha varit en nyckelfigur på Södertörns högskola har Lennart Hellspong under senare år varit en mycket välkommen gäst på våra högre seminarier i retorik i Lund. Här har han berikat våra diskussioner om artikelutkast och avhandlingskapitel. Han har också varit välsedd på de översättningsseminarier som Lisa Holm leder.

Lennart är dessutom fortfarande en högst aktiv forskare och skribent. På senare tid har han skrivit boken *Skriv med egen röst* om uppsatsskrivandets vedermödor tillsammans med ämnets studierektor Sara Santesson och en annan bok, *Svenskämnets retorik*, med språkvetaren Camilla Thurén (båda Studentlitteratur, utkommer våren 2023). Innan dessa båda böcker ens har lämnat tryckpressarna smider han redan nya planer med en av festskriftens båda redaktörer.

Festskriftens bidrag är författade för att hylla en god vän. De har inspirerats av Lennart Hellspongs retoriska gärning. Precis som han är nyfiken och tillåtande är de skilda texterna en brokig samling, från mer akademiska artiklar till blänkare och ren poesi. Samlingen visar på jubilarens bredd från nordist till retoriker, från analytiker till läroboksförfattare, från lärare till samtalspartner i en akademisk dialog. Och då har vi inte nämnt andra sidor som jubilaren givetvis också har – som välklädd son till en herrklädesaffärsägare i Ljusdal, trogen följeslagare till Åsa, engagerad pappa till Anna och Erik, förtjust morfar till Ingrid, en flicka som inte alltför länge sedan tog sina första steg. Hipp hurra för dig, Lennart!

Festskriften är indelad i fem delar. Dess första del – *Den retoriska människan* – belyser Lennart Hellspongs goda gärning ur olika perspektiv: som ämnesutvecklare, handledare och kollega, verksam lärare och responsgivare. Titeln har vi lånat från Lennart Hellspongs egen produktion. Först ut är ett bidrag som tecknar en utvecklingshistorik av retorikämnet i Skandinavien. I bidraget ”Fire argumenter for retoriikkens gjeninnføring – en historisk refleksjon over noen trekk ved utviklingen av nyere skandinavisk retorikk” blir Lennart Hellspongs arbete (inte oväntat) framlyft som avgjort betydelsefullt. Kjell Lars Berge betonar (inspirerad av Lennart) fyra goda argument för återinförandet av retorik som ämne i främst Norge och Sverige. Han uppmanar oss alla till en fortsatt diskussion om ämnets möjligheter att, också i Lennarts anda, faktiskt göra skillnad i dagens samhälle. De fyra argumenten kan sägas ha sin grund i retorik som en teori om människans naturliga kommunikationsförmåga, som ett historiskt vittne över kommunikativa val, som utbildningsresurs för en fungerande yttringskultur och som ett normativt analysredskap.

Anders Sigrell frågar i sitt bidrag ”Att tala är silver, att tiga är guld” efter mottagarens betydelse i all kommunikation och hur retorik som ämne kan uppmärksamma förmågor som annars riskerar förbli obemärkta som mottagarens lyssförmåga. Retorik har ofta tagit talarens parti, men i ett gott samtal är publikens roll minst lika viktig. Sigrell ger oss verksamma retoriklärare tips på roliga övningar som vi kan göra med studenterna för att bidra till att utveckla deras lyssförmåga. Han motiverar också dessa övningsars relevans utifrån den betydligt mörkare ansatsen att vi behöver bli bätt-

re på att lyssna på varandra. Om retorik är ett val, vilket Sigrell hävdar, då är också att inte lyssna ett val.

I sitt bidrag ”Att göra den andra till sitt bästa jag” prövar Maria Wolrath Söderberg tanken om respons som det goda, bekräftande samtalet. Att ge specifik, konkret och precis positiv kritik kräver ett tränat öga och öra. Att se det som inte fungerar är ofta betydligt lättare eftersom det ofta sticker ut på ett annat sätt. Positiv kritik blir därför ofta mjälig, slätstruken och abstrakt, av ”det var bra”-karaktär. Hon konstaterar att vi ofta är bra på att ge negativ kritik. Därför behöver vi träna särskilt på att använda positiv respons.

I festskriftens andra del – *Retorikkonsten och dess särarter* – funderar skribenterna över retorikens gränser och möjligheter motiverade av jubilarens eget intresse för frågan. Mika Hietanen går i sitt bidrag på jakt efter retorikens väsen. Detta sökande kan för en utomstående måhända förefalla märkligt, men den fråga som ligger till grund gäcker både nya retorikstudenter och långt hunna experter. Traditionellt talar vi om den undervisade (*rhethorica docens*) och den praktiserade talekonsten (*rhethorica utens*). Hietanen argumenterar med inspiration från Lennart Hellspongs bok *Den retoriska människan* att denna indelning dock inte räcker till. Han slår fast att om retoriken ska framträda i sin helhet bör den betraktas i åtta dimensioner: (1) praktik, (2) kodifierad praxis, (3) teori, (4) färdighet, (5) produkt, (6) metod, (7) läroämne samt (8) medborgarskap. Genom dessa åtta dimensioner behandlas här retoriken med tonvikt på det akademiska studiet.

I sitt första av två bidrag ”Kom med på en flygtur” frågar Lisa Källström efter djurs betydelse för retoriken. Hon börjar sitt sökande, liksom andra retoriker som har tagit sig an frågan, i klassiska texter som fabler. Här används djur i metaforisk mening för att synliggöra mänskliga dilemman. I vår tid, med ett krav på att omvärdera vår relation till det andra räcker dock inte detta antropocentriska perspektiv på djur till. Källström undrar om inte frågan om djurs betydelse ger retorikern en anledning till att lyfta sådant som annars kan riskera att förbli obemärkt som det enkla faktum att också vi människor är djur, vår blick på tillvaron är också ett djurs blick.

Istvan Pusztai introducerar i sitt bidrag ”Röster rörande Delsarte och hans System i oratorikvetenskap” en i Skandinavien tämligen okänd fransk lärare i retoriskt actio, Francois Delsarte (1811–1871), genom ett collage av

cit. Delsartes System i "oratorikvetenskap" (*System of Oratory*) rör talarrens talteknik, mimik, gestik och kroppsplastik. Hans noggranna iakttagelser har inte förlorat i värde och hans praktiska, estetiskt fostrande övningar är alltjämt använda i träning av en bred krets av intresserade studenter, främst i USA. Hans betoning på talteknikens och gestikens skönhet kan idag uppfattas som en föråldrad pedagogisk egenhet, men den kan också ses som en potentiell motvikt till vår tids naturalistiska ideal på dessa områden.

I den tredje delen – *Konsten att finna goda exempel* – får läsaren följa handboksutvecklingen från en av Sveriges första böcker i retorik till samtida retorikhandböcker i bidrag inspirerade av jubilarens gärning som läromedelsförfattare. I sitt bidrag "Att predika med 'upeldadt hjerta' och 'helig nit'" diskuterar Barbro Wallgren Hemlin kyrkoherden och sedermera biskopen Johan Möllers *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt* från 1779. Möllers *Afhandling* är en lärobok i homiletik (predikans retorik). Den är möjligen inte så känd bland retoriker idag, men den var ett viktigt verk som lästes och användes av tidens prästerskap – möjligtvis också med motiveringen att den var skriven på svenska. Wallgren Hemlin ser likheter mellan denna bok och samtida retorikhandböcker som dem av jubilaren själv. Möller betonar vikten av ett klart och tydligt syfte, en medveten åhöraranpassning och en klok och övertänt disposition. Även Möllers diskussion om det språkliga uttryckets verkan och om vikten av att åtbörderna, rösten och kroppen, avspeglar äkta känslor och äkta övertygelse tycks samtida. Likväl riktar Wallgren Hemlin också viss kritik mot Möllers *Afhandling*.

Stefan Rimm ger i sitt bidrag "Föredömen och avskräckande exempel" läsaren ett axplock på goda och mindre goda exempel på retorisk vältalighet. Rimm har undersökt elva svenska retorikhandböcker från de senaste tre årtiondena med avseende på den moraliska och stilistiska förebildligheten. Han visar att för att bli flitigt citerad räcker det inte bara att vara en god stilist, retorn måste också vara en moralisk förebild. Ur ett genusperspektiv målar studien upp en tämligen mörk bild. Endast 34 av 156 skribenter är kvinnor. Flertalet av exemplar rymmer dessutom inom samma pärmar. Rimm synliggör därmed läroboks-författares ansvar när det gäller vilka röster som bevaras till eftervärlden.

Bidraget "Konsten att rätta fel och fela rätt" författat av Tommy Bruhn

inleds med ett citat av den amerikanska tv-målaren Bob Ross. Ross brukade hävda att det inte finns några misstag, bara lyckosamma små missöden. Bruhn pläderar för tesen att vi kan tänka på språkbruk på samma sätt. Han skiljer här dock mellan felaktiga slutledningar, och fel som kan hänföras till uppfattningar om vilka uttryckssätt som passar sig. Med felaktiga slutledningar menar han sådana som riskerar att leda tanken fel och därför bör undvikas. Uppfattningar om vad som passar sig hör samman med språkuppfostran. Det är dessa som Bruhn sedan tar sig an med välvalda exempel. Ett sådant exempel är den omtyckta karaktären Yoda i *Stjärnornas krig*, vars dialekt förklaras vara en form av barbarism.

I den fjärde delen – *Analys och reflektioner* – ryms just analyser med både retoriskt och språkteoretiskt anslag. Texterna knyter an till jubilarens bredd från strävsam kurslitteraturförfattare, nyfiken retoriker till hemmahörig också i ett språkvetenskapligt sammanhang. Anders Eriksson går i sitt bidrag "Topos, status och ordningen på progymnasmata" i dialog med jubilarerna om skolretorik och då särskilt med dennes måhända snabbt fällda kommentar om att den inbördes ordningen i den klassiska övningsserien inte har så stor betydelse. Eriksson argumenterar för att övningsserien är en gradvis introduktion i retorikens olika delar där den ena övningen leder till nästa inom ett genomtänkt system av topiker. Härvid gör han själv en topikanalys när han använder begrepp som Topos, *Parainesis* (moral), *Stoicheia* (grundelement), *Kefalaia* (huvudpunkt) och *Telika kefalaia* (ändamålsaspekt) som prismor med vars hjälp han ser på övningsserien och dess ordning efter statusläran.

I sitt bidrag "Hitler's authoritarian rhetoric" är Christian Kock på jakt efter en förklaring till hur det kom sig att Adolf Hitler kunde fascinera stora folkmassor. Denna fråga har upptagit många forskare. Kocks grepp är dock ovanligare. Han visar att Hitler använder klassiska strategier för att trolldom sina åhörare med sina ord. Hitlers strategier för kvantitativa aspekter av meningsstrukturer är tydligt jämförbara med metoder och förslag som retoriker i antiken har beskrivit, som Hermogenes och St. Augustinus. Utgångspunkten för diskussionen är ett tal som Hitler höll den 24 januari 1940 på "Sportpalast" för mer än 7 000 åskådare.

Lisa Holm undersöker i sitt bidrag "Bland Kurtar och Skymtar" fundament och subjekt i Kerstin Ekmans mer markerade prosa. Hon jämför

första kapitlet i författarens *Urminnes tecken* med första kapitlet i Henning Mankells *Den orolige mannen*. Den senare läser hon som mer neutral prosa, men utan att lägga någon värdering i denna benämning. Holm visar hur Ekman utökar frågan om agentskap där till och med själva skogen kan tolkas som en aktör och inte bara en scen för ett skeende. För att nämna ett exempel: *det*-konstruktionerna i texten bidrar både till den muntliga tonen och till att flytta fokus från aktörerna. Intrycket väcks att det som händer i en skog ägs av skogen där dess djur agerar utifrån sina egna inneboende förutsättningar, som delar i ett komplext ekosystem.

I sitt bidrag "Lyssna, hör du dem kvittra och ryta – bilderboken som fabelövning" diskuterar Lisa Källström bilderboken *Djur som ingen sett utom vi* utifrån dess materiella aspekter. Med utgångspunkt i nymateriell retorikteori påminner Källström om att läsakten inbegriper läsarens händer och blick. Boken blir materialiserad i själva läsakten när någon bläddrar i den, känner över pappersytan med fingrarna och låter blicken vandra över bladen. Dessa materialiseringsprocesser gör det möjligt att tala om böcker inte bara som produkter utan även som processer där läsaren aktivt medverkar. Retoriskt visar hon härigenom att det övertygande också ligger hos betraktaren som låter sig övertygas.

I den femte och sista delen – *Blänkare* – samlas tanketexter och en dikt som ur olika perspektiv diskuterar det mänskliga meningsskapandet, från personlig överläggning till politiskt ställningstagande. Mirey Gorgis och Alexander Stagnell minns i sitt bidrag "Från andra sidan av en forskarutbildning" en diskussion uppe på Södertörn där de som rosenkindade doktorander ansåg sig nödgade att förklara vad retorik är. De skrev en text tillsammans, också för att ge ämnets professor – Lennart – svar på frågan. Nu, flera år senare återvänder de till denna text för att reflektera över hur deras syn på retorik har kommit att förändras. De märker då hur Aristoteles kom att prägla deras syn på retorik den gången. Frågan är, konstaterar de nu i efterhand, inte vad retoriken är, när den är "sig själv" utan helt enkelt vad den kommer att betyda i dag.

I sitt bidrag "Dragkampen om samvetet" redogör Martina Björk för Medeas inre kamp: bör hon hjälpa främlingen Jason eller ge efter för familjens önskemål och låta bli. Läsaren har mött en bitter Medea i Euripides skilsmässodrama med samma namn, men här i Ovidius *Metamorfoser*

7 är hon fortfarande oskuldsfull. Läsaren vet – till skillnad från Medea – hur olyckligt hennes val kommer sluta. Flickan slåss mot motstridiga känslor, förnuft och förälskelse. Innerst inne vet hon vad som är rätt. Björk argumenterar för hur striden påminner om den romerska retoriska övningen *suasoria*, som är sprungen ur *thesis*, en övning i serien progymnas-mata, där det gäller att väga två sidor mot varandra.

I sitt bidrag ”Tankar om etos i den politiska retoriken i Sverige, valåret 2022” reflekterar Martin Sundby över personkulten runt enskilda politiker sagda valår. Han var själv på plats under Almedalsveckan och rapporterade tillsammans med Anders Sigrell löpande om partiledardebatterna till media. Sundby väljer särskilt ut ett tal av statsminister Magdalena Andersson för en ethosanalys utifrån kairos- och kronosaspekter. Samtidigt som Sundby berömmar talets utformning och talarens strategier när det gäller att fånga åhörarnas intresse och sympatier, finner han utifrån retorikteoretiska utgångspunkter också kritiska punkter. Särskilt med tanke på hur valet utföll ställer denna tanketext viktiga frågor om politiska strategier och lobbyarbete.

Sara Santesson diktar om vardagsmöten med en ivrigt promenerande Lennart i den gemensamma hemorten Lomma. De har under ett par års tid mötts för att diskutera studenters uppsatsskrivande och responsarbete i samband med den gemensamma boken *Skriv med egen röst*.

Varma gratulationer på din bemärkelsedag Lennart Hellspong,
önskar redaktionen

DEN RETORISKA MÄNNISKAN

Fire argumenter for retorikkens gjeninnføring

*En historisk refleksjon over noen trekk ved utviklingen av
nyere skandinavisk retorikk*

Kjell Lars Berge

Overskriften i denne artikkelen ser ut til å inneholde en absurditet. Selv-sagt, som Aristoteles for nesten 2400 år siden slo fast i sitt verk *Retorikk*, dreier retorikken seg ”om ting alle mennesker til en viss grad kan forstå, det kreves ingen bestemte spesialkunnskaper. Derfor angår da også begge deler på et vis alle mennesker; alle forsøker jo til en viss grad å prøve holdbarheten i et argument, eller selv fremsette ett, og å forsvare seg eller anklage en annen. Folk flest driver likevel med slik ting enten helt usystematisk eller på grunnlag av innarbeidet rutine” (Aristoteles, *Retoriken* 1354a). Med andre ord påpekte Aristoteles noe selvinnsynende sant: Retorikk brukes alltid når mennesker kommuniserer med hverandre. Derfor er retorikken en av de tidligst utviklede og studerte vitenskaper vi kjenner til.

Likevel, fram til begynnelsen av 1990-tallet fantes ikke retorikken som fag ved nordiske universiteter. En egenskap som deles av alle mennesker, en ressurs alle mennesker har tilgang til – å drøfte, å utveksle meninger, å diskutere, å argumentere, å forsøke å påvirke andre medmennesker gjennom de formene for muntlige eller skriftlige ytringshandlinger som vi kaller å *overtale* – inngikk ikke i kunnskapsgrunnlaget for høyere studier i noen

av de mest demokratiske landene i verden. Og dessuten land som er blant de eldste og mest robuste demokratiene i verden, der det finnes lange tradisjoner for å ta politiske beslutninger og vedta lover på grunnlag av åpne og tilgjengelige muntlige og skriftlige debatter der alle inviteres til å delta.

Med unntak av et oppsiktsvekkende lite antall nordiske forskere, slik som Uppsala-professoren i litteraturvitenskap, Kurt Johannesson, professoren i foredragslære og metrikk ved Københavns universitet, Jørgen Fafner og Øivind Andersen, professor i klassiske studier ved universitetene i Trondheim (og senere i Oslo), ble det ikke undervist i retorikk i Norden, verken som teori eller som tradisjon. Likevel var det forskere og intellektuelle som Johannesson, Fafner og Andersen som insisterte på å minne våre nordiske samfunn om de viktige innsiktene retorikken representerte, og hvilken kulturkonstituerende dannelsesstradisjon den gjennom flere tusen år hadde vært. Fra og med 1980-tallet publiserte disse tre forfatterne en rekke viktige tekster som kom til å sette dagsorden for den videre utviklingen av retorikken i de nordiske landene.

For min egen del møtte jeg retorikken og den retoriske tradisjonen da jeg på begynnelsen av 1980-tallet i forbindelse med et større vitenskapelig arbeid forsøkte å finne ut hva som var teksthistoriske bakgrunnen til den norske skolegenren *artiumsstil* (Berge, 1985). Artiumsstil var det begrepet som ble brukt på de tekstene elever skrev til eksamen i morsmålsfaget i det norske gymnasiet. Ordet *artium* stammer fra denne tradisjonelle eksamensformen, som fram til midten av 1970-tallet ble kalt *examen artium*. Gjennom om lete meg bakover i lærebøker i det som ble kalt stilskriving i norsk skole, oppdaget jeg snart at *artiumsstilen* var så å si identisk den klassiske retorikkgenren *chrie*.

Å skrive en artiumsstil var altså det samme som å skrive en chrie til en eksamen i det som en gang var *artes liberales* eller *de frie kunster*. At en slik klassisk skrivemåte med forankring i retorikken, ble kalt *stil* skyldes at to av de eldste lærebøkene i skriving i både Danmark og Norge ble kalt henholdsvis *Om den danske Stiil* (utgitt av Knud Lyhne Rahbek i 1802) og *Dansk Stilebog eller Stof til skriftilige Forstands- og Sprogøvelser for Børn og Ungdommer* (utgitt av Lyder Sagen i 1811). At bøkene vektla stil mer enn antyder at skriveundervisningen i den norske gymnastradisjonen la avgjørende vekt på en redusert retorikk. Arbeidsfasen *elocutio* ble regnet som

den viktigste når elevene skulle skrive og videreutvikle egne skriftlige tekster.¹

Arbeidet med den langvarige, men glemte, retoriske tradisjonen i norsk skole brakte meg også i kontakt med nyere og pragmatisk pregede språkvitenskapelige og tekstvitenskapelige forskningsmiljøer, som for eksempel tekstlingvistikk, semiotikk, dialogisme, systemisk-funksjonell lingvistikk og diskursanalyse. Mange av disse fagtradisjonene overlappet mer eller mindre de semiotiske og interaksjonelle fenomenene som den klassiske retorikken hadde tematisert i flere tusen år. 1980-tallet var en dynamisk tid for utviklingen av disse nye fagtradisjonene både internasjonalt og i de nordiske landene. Ikke minst var den intellektuelle nysgjerrigheten for slike teorier og forskning stor blant svenske humanister.

Da jeg ble tilsatt som såkalt Nordisk lektor ved Institutionen för nordiska språk på Stockholms universitet høsten 1986, møtte jeg et fagmiljø som var interessert i de samme faglige trendene og utfordringene som meg. Ikke minst var mulighetene mange for å arrangere forskerseminarer og forskerkurs der det ble formidlet dagsordenssettende teoretiske og metoderiske innsikter fra denne fagutviklingen.

For eksempel tok jeg initiativet til og arrangerte en seminarrekke om retorikk på Stockholms universitet våren 1988 med deltakelse fra kunsthistorikeren Margaretha Rossholm Lagerlöf (nå: Thomson), litteraturviteren Anders Olsson, presseforskeren Bengt Nerman og meg selv. Seminaret ble imidlertid innledet av den allerede omtalte professor Jørgen Fafner, som jeg inviterte fra Københavns universitet. Sammen med Fafners foredrag "Retorikkens brændpunkt"² ble innleggene fra forskerseminaret publisert

¹ Det fantes også lærebøker i det å ytre seg i tale og skrift med en bredere retorikkforståelse enn den vi finner i lærebøkene til nordmannen Sagen og dansken Rahbek. Det fremste eksemplet på en bredere retorikkforståelse i Danmark-Norge finnes i *Forsøg til en Rhetorik, i et Udtag af Hugo Blairs Forelæsninger over Rhetoriken, med Hensyn til Underviisningen i de lærde Skoler* utgitt 1810 av Jakob Rosted, rektoren ved Katedralskolen i Christiania (nå Oslo). Hans lærebok i retorikk var en bearbeidelse av det klassiske verket *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* publisert i 1783 av den skotske professoren i retorikk ved Universitetet i Edinburgh, Hugh Blair. Blairs arbeid fikk stor betydning for retorikkens utvikling og posisjon i USA, i tillegg til i Danmark-Norge og i Storbritannia.

² Fafners artikkel ble 10 år senere, i 1997, gjenopptrykt som innledningstekst til og klassiker i det andre nummeret av det nye nordiske tidsskriftet for retorikk, *Rhetorica Scandinavica*. Den ble noe tidligere også trykt i de norske morsmållærernes tidsskrift *Norsklæreren*.

i instituttets skriftserie MINS med tittelen *Vad är retorik?* (Berge, 1988).³

Et liknende arrangement ble gjennomført i samarbeid med professor Øivind Andersen på Universitetet i Oslo i juni 2002 i regi forskningsprosjektet Norsk sakprosa som jeg ledet fra 2000 til 2007. På seminaret deltok blant andre Uppsala-professoren i retorikk ved Uppsala universitet, Kurt Johannesson, den nye retorikkprofessoren ved Københavns universitet, Christian Kock og den da nylig tilsatte retorikeren ved Universitetet i Bergen, Jens Kjeldsen. Foredragene ble publisert i utgivelsen *Retorikkens relevans* (Andersen & Berge, 2003). Dette arrangementet og utgivelsen av tekstene fra seminaret markerte opprettelsen av retorikk som universitets-emne ved Universitetet i Oslo på alle undervisningsnivåer fra og med 11. februar 2002 (Andersen & Berge, 2003, 141–155).

En av kollegaene ved Institutionen för nordiske språk som tok meg vel imot og som viste stor interesse for mine faglige interesser da jeg begynte å arbeide ved Stockholms universitet i 1986, var Lennart Hellspong. Da jeg første gangen møtte Lennart, var han doktorand med et prosjekt om den språklig medierte samhandlingen mellom barn og voksne. Han disputerte i 1988 med avhandlingen *Regulation of Dialogue* (Hellspong, 1988).

Lennarts vitenskapelighet var i denne tekst solid plassert i den rike og dynamiske svenske forskningen på barnespråk og språklig interaksjon, og han inngikk i et tett forskerfellesskap med sin veileder Ragnhild Söderbergh og meddoktorandene Åsa Brumark og Karin Junefelt. Som meg var de interessert og engasjert i resepsjonen av den russiske Bakhtin-skolen og i den videre utviklingen av denne tradisjonen innenfor det dialogistiske paradigmet (Linell, 2009). Der hadde norske og svenske forskere som lingvisten Per Linell (Linköpings universitet), psykologen Ragnar Rommetveit (Universitetet i Oslo), sosiologen Stein Bråten (Universitetet i Oslo) og pedagogen Roger Säljö (Göteborgs universitet) framskutte posisjoner (Heen Wold, 1992, Säljö, 1988).

Lennart var også en svært engasjert og hjelpsom medleser da jeg skrev min grunnleggende kritikk av det kognitivistiske og individualistiske paradigmet i datidens dominerende tekstlingvistikk i boken *Tekstnormers*

³ Anders Olssons bidrag, der Paul de Mans retorikkforståelse ble presentert og diskutert, ønsket ikke Olsson å publisere i *Vad är retorik?*.

diakroni (Berge, 1990). Dette kognitivistiske paradigmet hadde fått utvikle seg framfor alt på grunn av flere vitenskapelige utgivelser fra nederlenderen Teun van Dijk (jfr van Dijk, 1980). Van Dijk var inspirert av og forsøkte å skaffe prestisje til sin faglige tilnærming til tekst, gjennom å forankre den i Noam Chomskys generative lingvistik

I Moa Lindquists svært interessante (og gode) masteroppgave ”Retorik-ämnets retorik. En klassisk disciplins återetablering vid Uppsala universitet” (Lindquist, 2016) omtales Lennart som en gründerne bak gjenetableringen av retorikken som fag ved svenske universiteter, først på begynnelsen av 1990-tallet fra sin moderinstitusjon på Stockholms universitet, senere fra 1996 som ämnesansvarig i svenska på Södertörns högskola. Hvordan kan det ha seg at Lennart gikk fra dialogistisk preget samtaleforskning til retorikken? Lindquist har som kilder for sin avhandling intervjuet blant andre Lennart, som forteller at retorikken egentlig vokste fram som en konsekvens av at det var behov for praktisk rettet språkundervisning ved Stockholms universitet. Og han legger til at ”från att vara en kurs i muntlig framställning blev det så småningom en kurs i retorik” (Lindquist, 2016: 50).

At denne faglige reisen ikke uten videre har vært enkel å legge ut på, framgår av en av de første artiklene i *Rhetorica Scandinavica*. Det nordiske tidsskriftet for retorikk kom ut med sitt første nummer i 1997. I dette første nummeret advarte de fire mer eller mindre kjente dialogistisk orienterte samtaleforskerne Adelswärd, Economou, Forstorp og Linell i artikkelen ”Samtal i samhället. På vems villkor?” ganske langt på vei mot retorikken som aktuell teori for studier av semiotisk mediert dialogisk meningsskapende samhandling (det de kaller *kommunikasjonsforskning*) – både i tale og skrift. Samtidig antydes en arbeidsdeling (*bodelning*) mellom retorikken og kommunikasjonsforskningen. Det presenteres med visse forbehold om forslag til utvikling av retorikken:

Ett försök till bodelning mellan retorik och kommunikationsforskning kan ta fasta på den grad av interaktivitet som framhävs, dvs i vilken mån kommunikationen uppfattas som monologisk (retoriken) eller dialogisk (kommunikationsforskningen)[...] I stället för pläderingar utifrån mer eller mindre kända och givna utgångspunkter kan man se «retorisk» språk-

användning också i «accounts» eller redovisningar av positioner i offentliga samtal och texter – en mer interaktiv retorik som både kan visa hur tolkningar positioneringar och maktanspråk vidareförs och utvecklas samt hur en dialogisk retorik kan spela med olika offentlighetsnivåer. Kommunikationsforskningen, förstådd i denna mening, kunde därför kallas för interaktiv retorik. Denna formulering, eller interaktiva vändning, skulle alltså innebära en utvecklad syn på retorik som vardagligt konstituerad och dess form som gemensamt förhandlad i samtal och texter, som samtidigt bibehåller vi intresset för den retoriska formen – men inte som metateoretiskt korrektiv utan som användbar kommunikativ resurs. (Adelswärd et al, 1997, 43)

For min egen del var jeg også tidlig skeptisk til at retorikken kunne bidra med rikere innsikter om semiotisk mediert interaksjon og tekst enn det moderne dialogisme og tekstvitenskap kunne tilby, selv om jeg som Adelswärd, Economou, Forstorp & Linell også så muligheter i en arbeidsdeling mellom fagområdene. I mitt bidrag i *Vad är retorik?*, artikkelen ”Er språket egentlig retorisk?”, forsøkte jeg for å kople utviklingstrekk i deler av lingvistikken med den retoriske tradisjonen for å se om retorikken og lingvistikken kunne befrukte hverandre og åpne for nye muligheter for semiotisk orienterte studier av tekster, ytringer og meningsskapende samhandling. Særlig i den pragmatiske lingvistiske tradisjonen og i den funksjonelle lingvistikken var det slike berøringspunkter mente jeg, i tillegg til i tekstlingvistikken – som nevnt.

I artikkelen “Rhetoric and the study of texts, text norms and text cultures” utdypet jeg denne holdningen videre (Berge, 2011).⁴ Som Adelswärd, Economou, Forstorp & Linell mente jeg – og mener – at den klassiske retorikkteorien basert på de klassiske talegenrene (lovtale, rådstale og retttale) ikke kan erstatte eller utkonkurrere de faglige innsiktene utviklet i utallige studier innenfor funksjonell og pragmatisk lingvistik, tekstvitenskap, diskursanalyse og ulike former for semiotisk orientert kommunikasjonsforskning.

⁴ Artikkelen er en utvidet bearbeidelse av artikkelen ”Retorikken & tekstologien”, publisert i *Rhetorica Scandinavica* 6 (1998).

Retorikkens styrke finner vi i at den gjør det mulig å kople akademiske studier av og refleksjoner over ulike yringer og ytringskulturer i samfunnet – slik som offentlig debatt og ulike former for politisk virksomhet, eller for den del yringer der forskere argumenterer for sine innsikter og vitenskapelige funn overfor hverandre og medborgerne – med praksisbasert undervisning relevant for disse ytringskulturene (Berge, 2007). Dessuten tilbyr retorikken et redskap for å reflektere over, drøfte og vurdere de faglige og etiske kvalitetene i alle mulige yringer og tekster i disse retoriske praksisene som studeres og som det undervises i:

The sustainable qualities of rhetoric – well documented in the rhetorical tradition – must in my opinion be discovered in rhetoric's unique combination of text theory, text didactics and text ethical reflection [...] Rhetoric represents and proposes specific text norms developed and refined in not all text cultures, but some very prominent one. In my opinion rhetoric is a text tradition anchored in a democratic understanding of human beings and their unique semiotic resources, especially language. The rhetorical epistemology implies a trust in human judgement [...] This high esteem of human judgement entails the idea – very typical of rhetoric – that all human beings have access to a capacity to use this judgement in a relevant and qualified way in different settings in a democratic society [...] For the resource to be used certain rights as well as institutions must be established, such as the right to free speech, public opinion and institutions where public opinion might be uttered in utterances with a recognized cultural value, i.e., texts. As a potential resource this capacity of rhetoric must be cultivated. This is the task of the schools. The superior purpose of the school (system) then is to challenge children and young people to develop this capacity for rhetorical behaviour in accordance with the established and consensual text norms of the society. Interpreted in this way rhetoric and rhetorical theory should be developed as a sort of metatheory of how semiotic resources are used, could be used, and should be used in the society. (Berge, 2011, 106)

Ser vi på Lennarts faglige publiseringer siden begynnelsen av 1990-tallet, finner vi at han i disse publikasjonene realiserer en liknende visjon og et tilsvarende program for retorikken og for retorisk virksomhet i academia og i samfunnet. I 1992-boken *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*

rekapitulerer han og formidler den klassiske retorikkens erfaringer og innsikter, men utvider også retorikkens domene, gjennom å presentere det han kaller *dialogens retorik*. I 2008-utgivelsen *Förhandlingens retorik. Samtal-skonst för arbete, skola och samhälle* går Lennart enda lenger, gjennom å utvikle *förhandlingens retorik*. Det innebærer hvordan det som i svensk kommunikasjonsforskning omtales som *institutionella samtal*, kan befruktes med erfaringer og innsikter fra retorikken og den retoriske tradisjonen.

I *Förhandlingens retorik* inkorporerer Lennart også kunnskap utviklet i egen doktoravhandling, samt fra det forskningsmiljøet som avhandlingen inngikk som et bidrag i og til. I så måte bemøter han på en konstruktiv måte kritikken mot retorikken fra Adelswärd, Economou, Forstorp & Linnell i *Rhetorica Scandinavica*. I boken dokumenterer Lennart hvordan de samme kommunikasjonsforskernes ideer om en videreutvikling av retorikken i dialogistisk retning kan virkeliggjøres i en rekke forhandlingskontekster som kulturmøter, ulike typer for demokratiske samhandlingsgener, kunnskapsutvikling, i undervisning på alle nivåer i utdanningssamfunnet for å nevne noe av det han omtaler som forhandlinger. Et tredje viktig bidrag fra Lennart er boken *Argumentationens retorik* fra 2013 som inkluderer ulike argumentasjonsteoretiske retninger under en retorisk paraply.

I disse tre utgivelsene framstår Lennart som en slags encyklopedisk samler som samordner et mangfold av nyere teoretiske og analytiske innsikter innenfor semiotisk forankret tekst- og kommunikasjonsforskning og knytter disse fagretningene opp til retorikktradisjonen slik vi kjenner den først og fremst fra klassiske verker fra antikken. Et mer prinsipielt og originalt faglig bidrag fra Lennarts hånd er artikkelen "Demokratiets dialog" publisert i *Rhetorica Scandinavica* i 1999. I dette ambisiøse bidraget til utviklingen av retorikken inviterer Lennart inn i diskusjonen om retorikkens potensial og relevans den viktige språkfilosofiske og sosiologisk orienterte tyske tradisjonen der Hanna Arendt, Hans-Georg Gadamer, Karl-Otto Apel og Jürgen Habermas er framtrepende navn. Flere av disse har bidratt til å legge til rette for en språkteoretisk og kommunikasjonsteoretisk diskusjon om vilkårene for å utvikle en post-nazistisk og post-stalinistisk demokratisk åpen og inkluderende ytringskultur.

Som eksempel på dette teoretiske miljøets oppsiktsvekkende innflytelse kan nevnes at Habermas teori om den kommunikative handlingen hjemler

ytringsfrihetsparagrafen i den norske grunnloven etter revideringen i 2004⁵ (Kalleberg, 2014; Berge, 2014). Lennart viser da også hvordan retorikk og nyere kommunikasjonsorientert og tekstorientert samfunnsforskning vil kunne utvikle en helhetlig tekning om vilkårene og mulighetene for å videreutvikle og forberede kvalitetene til ytringskulturen i demokratiske velferdsstater slik vi kjenner dem i for eksempel i de nordiske landene.

Overskriften for denne artikkelen er "Fire argumenter for retorikkens gjeninnføring – en historisk refleksjon over noen trekk ved utviklingen av nyere skandinavisk retorikk". I denne artikkelen har jeg presentert noen øyeblikksbilder fra denne faglige utviklingen av retorikken i Norge og Sverige. Jeg har vist til og framhevet Lennarts viktige bidrag. Jeg har også omtalt hvordan disse bidragene fra ham utvikler og moderniserer retorikken og den retoriske tradisjonen. Og selvsagt: Siden Lennart skrev og publiserte sine tidligste retoriske bidrag, har retorikkens posisjon i både Sverige og Norge blitt betydelig styrket.

Ser vi på den norske utviklingen, har retorikken blitt gjeninnført som et grunnlag for skrive- og muntligundervisningen i skolen på alle trinn (Berge & Heldal, 2012; Kaldahl, 2020). Retorikken har også vist seg å tilby en rikere forståelse av vitenskapens tekster og kunnskapsformidlingskultur (Tønnesson, 2004; Berge, 2007). Den har bidratt til en mer solid forståelse av de statlige og kommunale forvaltningens tilrettelegging av tjenester gjennom klarspråkssatsningen (Seljeseth, 2020) og av administrativ styringspraksis (Bjørkdahl, 2018). Og ikke minst har den bidratt til en fordyppet forståelse av politikken (Berge, 2014), politisk debatt (Vatnøy, 2010) og den juridiske praksisen ved domstoler og i lovarbeid (Graver, 2011).

Hva er så de fire argumentene for retorikkens gjeninnføring? Jeg formulerte fire av disse argumentene da retorikken i 2002 ble innført som studieprogram fra BA- til MA-nivå ved Universitetet i Oslo (Andersen & Berge, 2003). Utviklingen og institusjonaliseringen av den skandinaviske

⁵ §100 har vært helt sentral i den norske grunnloven siden den ble vedtatt 17. mai 1814. Revideringen av den i 2004 skyldtes behovet for å unngå at kritiske ytringer mot religioner kunne omfattes av forbud og straff. Det vakte oppsikt og forargelse da filmen «Life of Brian» ble i en kort periode forbudt å vise på norske kinoer. Forbudet ble raskt opphevet, men debatten som fulgte, førte til at det ble skrevet en offentlig utredning (NOU, 1999) som den nye ytringsfrihetsparagrafen fra tuftet på.

retorikken har bare bekreftet disse argumentenes relevans. Slik jeg leser Lennarts faglige utvikling, og de retoriske arbeidene han har tilbudt samfunnet gjennom sine publikasjoner, er disse argumentene også gyldige for Lennarts forståelse av retorikken og retorikkens betydning i samfunnet slik jeg har presentert den i denne artikkelen. La meg derfor gjenta argumentene, og slik oppfordre til en fortsatt diskusjon av retorikkens potensial i Lennarts ånd.

- Retoriske ferdigheter er en allmenn og naturgitt tilgjengelig ressurs for overtalende ytringer i meningsskapende samhandling mennesker imellom. Retorikken tilbyr derfor en teori om hvordan mennesker bruker sine naturlige retoriske egenskaper til å skape ytringer i ulike ytringskulturer.
- Retorikken har lenge vært utviklet – og utvikles uavbrutt – som tekstnorm og teksttradisjon for hvordan man i eller annen institusjon forventer at man ytrer seg. Retorikken tilbyr derfor en teori om tekst- og ytringshistorisk utvikling.
- Retorikken er en ressurs for dannelsen av menneskers ferdigheter i å ytre seg i tale og skrift. Retorikken tilbyr derfor redskaper for dannelsen av overtalende meningsskappingsressursene mennesker imellom for på den måten utvikle ytringskulturer.
- Retorikk utviklet som teori og metode, er et analytisk redskap for diskusjoner om ytringskulturens kvaliteter og grenser. Retorikken tilbyr derfor et verdibasert grunnlag for å drøfte og reflektere over de normene som konstituerer ytringskulturer for overtalende ytringer i meningsskapende samhandling mennesker imellom. Slik legger retorikken til rette for en tilgjengelig diskusjon om ytringsetikken i ulike ytringskulturer.

Litteratur

- Adelswärd, Viveka et al. "Samtal i samhället. På vems villkor?" *Rhetorica Scandinavica*, (1997), 38–43.
- Andersen, Øivind & Kjell Lars Berge (red.) *Retorikkens relevans*. Utgiven av Norsk sakprosa i samarbeid med Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening. Oslo: Norsk sakprosa, 2003.
- Aristoteles. *Retorikk*. Oslo: Vidarforlaget, 2006.
- Berge, Kjell Lars. "Er språket egentlig retorisk?" *Vad är retorik?* Red. Kjell Lars Berge. MINS 29. Stockholms universitet, (1988), 46–71.
- Berge, Kjell Lars *Tekstnormers diakroni. Noen ideer til en sosiotekstologisk teori om tekstnormendring*. MINS 33. Stockholms universitet, 1990.

- Berge, Kjell Lars. "The Rhetoric of Science in Practice. Experiences from Nordic Research on Subject-Oriented Texts and Text Cultures". *Language and Discipline Perspectives on Academic Discourse*. Red. Kjersti Fløttum. Cambridge Scholars Publishing, (2007), 40–64.
- Berge, Kjell Lars. "Rhetoric and the study of texts, text norms and text cultures." *Scandinavian Studies in Rhetoric. Rhetorica Scandinavica 1997–2010*. Red. Jan Grue & Jens E. Kjeldsen. Åstorp: Retorikforlaget, (2011), 88–105.
- Berge, Kjell Lars "Hva er politisk retorikk?" *Rhetorica Scandinavica*, (2014), 11–34.
- Berge, Kjell Lars & Janicke Helda Stray. *Demokratisk medborgerskap i skolen*. Oslo: Cappelen Damm, 2012.
- Bjørkdahl, Kristian. *Rapporten: Sjanger og styringsverktøy*. Oslo: Pax, 2018.
- Dijk, Teun van. *Macrostructures. An interdisciplinary study of global structures in discourse, interaction, and cognition*. Hillsdale: Erlbaum, 1980.
- Graver, Hans-Peter. *Rettsretorikk. En metodelære*. Bergen: Fagbokforlaget, 2011.
- Hellspong, Lennart. *Regulation of Dialogue. A Theoretical Model of Conversation with an Empirical Application*. MINS 30. Stockholms universitet, 1988.
- Hellspong, Lennart. *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*. Lund: Studentlitteratur, 1992.
- Hellspong, Lennart. "Demokratiets dialog". *Rhetorica Scandinavica*, (1999), 18–42.
- Hellspong, Lennart. *Förhandlingens retorik. Samtalskonst för arbete, skola och samhälle*. Lund: Studentlitteratur, 2008.
- Hellspong, Lennart. *Argumentationens retorik*. Lund: Studentlitteratur, 2013.
- Heen Wold, Astrid (red.). *The dialogical alternative. Towards a theory of language and mind*. Oslo: Scandinavian University Press, 1991.
- Kaldahl, Anne-Grete. *The educational challenge of oracy – a rhetorical approach: Exploring and articulating the oracy construct in Norwegian schools*. Oslo: Oslo Metropolitan University, 2020.
- Kalleberg, Ragnvald. "Scholarly texts' influence on the 2004 revision of the Norwegian Constitution's Article 100." *Writing Democracy. The Norwegian Constitution 1814–2014*. Red. Karen Gammelgaard & Eirik Holmøyvik. New York: Berghahn Books, (2014), 196–210.
- Lindquist, Moa. *Retorikämnets retorik. En klassisk disciplins återetablering vid Uppsala universitet*. Masteruppsats. Uppsala universitet, 2016.
- Linell, Per. *Rethinking Language, Mind, and World Dialogically: Interactional and Contextual Theories of Human Sense-Making*. Charlotte: Information Age Publishing, 2009.
- NOU (Norges offentlige utredninger). *Ytringsfrihet bør finne sted. Forslag til ny grunnlov §100*. Justis- og politidepartementet, 1999.
- Seljeseth, Ida. *Klart språk og retorisk medborgerskap*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Humanistisk fakultet, 2021.
- Säljö, Roger (red.). *The Written World. Studies in Literate Thought and Action*. Springer, 1988.
- Tønnesson, Johan L. *Tekst som partitur eller Historievitenskap som kommunikasjon: Nærlesning av fire historietekster skrevet for ulike lesergrupper*. Oslo: Universitetet i Oslo, 2004.
- Vatnøy, Eirik VELG! 09. *Journalistikk og retorikk i norsk valgkamp*. Oslo: Civita AS, 2010.

Att tala är silver, att tiga är guld

Om Lennart och lyssnandet

Anders Sigrell

Som nyantagen doktorand i nordiska språk 1992, som ville skriva om retorik, läste jag naturligtvis Lennarts då alldeles nya *Konsten att tala* (1992). Utan att bli särskilt imponerad, exemplen handlade om hur tonåringar framgångsrikt skulle kunna argumentera och förhandla med sina föräldrar. Ja, hela boken var på en helt annan nivå än vad jag – på forskarutbildningen – hade förväntat mig, alldeles för enkel. Stora delar av första året på forskarutbildningen går typiskt ut på att läsa brett och djupt. Vid läsning av en seriös engelskspråkig bok kände jag ”Hmm, det här tycker jag ha läst någon annanstans...”. Efter lite letande hittade jag passagen. Det var i första kapitlet i Lennarts bok och handlade om att retoriken företräder en ny språk- och människosyn. Så tydligt, så klart, och med ett så påtagligt intentionellt djup.

På den tiden var det ovanligt med bihandledare, men jag kände att jag behövde en. Jag hörde av mig till Lennart och undrade om han kunde tänka sig att vara min biträdande handledare. Fram till 1998 var antagningen till forskarutbildningen inte kopplad till något finansiellt ansvar från universitetets sida. Det fanns doktorandtjänster att söka, men för att kunna komma ifråga för en sådan skulle man typiskt ha klarat av de flesta läskurserna och ha hunnit skriva något substantiellt.

I min förfrågan till Lennart skickade jag med min ansökan till doktorandtjänst. Han svarade omgående. I följbrevet stod att precis de här argumentationsanalytiska frågorna (om underförstådda argument) intresserade honom mycket, och att han gärna ville vara min bihandledare. Han skrev också att han tagit sig friheten att ha några kommentarer på texten jag skickat till honom. Jag tar fram manuskriptet för att kolla kommentarerna. Hela första sidan är full av röda överstrykningar och marginalkommentarer, samt ett stort rött kors över hela sidan. Så började vårt samarbete.

Det som jag uppfattar som en påtaglig komponent i allt samarbete med Lennart är hans omisskännliga förmåga att lyssna seriöst, att ta mottagaruppgiften på allvar. Det gäller också hans läsning. Ett typexempel under vår handledning är när han efter att ha läst ett utkast säger att det är mycket bra, för att det visar också på det här och det här. Det tog mig en hel del tankearbete att förstå att också det kunde utläsas av texten.

Den här artikeln i festskriften till Lennart kommer att handla om mottagarens betydelse i all kommunikation, och hur retorik som ämne kan uppmärksamma aspekter som annars riskerat att passera förbi obemärkta. Fokus kommer att ligga på lyssnandet, men gäller i lika hög grad läsande.

Häromåret var jag med i ett radioprogram och talade om ordspråkets betydelse. I allt akademiskt skrivande måste vi ha referenser och citat (jfr Hellspong, 2014, 177). Skälet är inte att läsaren ska kunna kolla referenserna vid behov, utan skälet handlar om trovärdighet. När vi läser akademiska texter vill vi inte läsa "På väg till bussen kom jag att tänka på...". Ett tydligt vetenskapshistoriskt exempel är Newton som 1672 livfullt presenterade sina banbrytande tankar om optiska fenomen, bl.a. att prismans färger inte finns i glaset utan i det inkommande ljuset, för Royal Society of London. Han fick inget gehör. Efter flera vändor kom så slutligen *Optics* 1704, över trettio år senare. Nu i en helt annan stil, och med ett seriöst bemötande av de motargument som framförts mot de nya tankarna (Gross, 2006, 63–78). Genomslaget var totalt.

Det är alltså ethoshöjande att ta med referenser. Är det dessutom ethostunga referenser som används så visar författaren att hen inte bara har läst och har koll, utan något av referensens ethos tillfaller också författaren. Ordspråk är en pregnant formulering av en samlad livserfarenhet; det är en ganska tung ethoskälla att luta sig mot. Att det sedan finns en mängd

ordspråk med tillsynes motsatt innebörd – ”Friskt vågat är hälften vunnet”, ”Bättre fly än illa fäkta” – torde tala för att det kan finnas goda möjligheter att finna ett passande ordspråk till sin text eller tal.

Att ordspråk kan vara en viktig topik att ha i vår *copia* (den repertoar vi har att välja från i faktiska kommunikationssituationer), kan visas av att Ordspråk är en av övningarna i den retoriska övningsserien *progymnas-mata*. Det är den fjärde övningen som kommer efter Krian. Ordspråk har samma dispositionsmönster och topikschemata som den övningen, med bl.a. ett bemötande av motargument.

Så argumenterade jag i ovannämnda radioprogram. Mot slutet av programmet frågade programledaren vad jag tyckte om ordspråket ”Att tala är silver, att tiga är guld”. Ordspråket uppfattade jag som en möjlig kritik av retoriken och dess träning för att hjälpa studenter förbereda och framföra ett tal så konstruktivt, eller i alla fall effektivt, som möjligt, och var inte särskilt nöjd med svaret. Den här artikeln är avsedd att innehålla något om vad jag hade önskat att jag svarat.

Att tala är silver att tiga är guld kan alltså i förstone uppfattas som bestickande för retorikämnet och dess träning i muntlig kommunikation. Men för att det ur någon infallsvinkel ska vara meningsfullt att tala måste det finnas någon som lyssnar. Från ett retorikteoretiskt perspektiv öppnar vi munnen eller trycker på tangenterna för att vi vill påverka en mottagare på något sätt, om de inte lyssnar blir det näppeligen den påverkan vi avser.

Forskning och undervisning om skrivande och läsande har alltid varit central i den svenska utbildningstraditionen. Nu har talandet också börjat uppmärksammas alltmer. Exempelvis lyfts retorik specifikt fram i våra styrdokument för ungdomsskolan. Läs och skriva handlar om sändar- och mottagaraktiviteter avseende text. Att tala är motsvarigheten till skribenten avseende just tal, men mottagaraspekten av tal, att lyssna är inte lika uppmärksammat i våra utbildningar.

I den antika retoriktraditionen finns det, mig veterligt, bara en känd text som specifikt lyfter lyssnandet, Plutarchos *Konsten att lyssna*. Han har där bland annat en välfunnen metafor om jämförelsen mellan att tala och spela ett bollspel. För att ett bollspel ska vara meningsfullt kan vi inte bara träna på att kasta bollen hela tiden; det måste också finnas de som tränar på att ta emot. Det finns, såklart, många andra som lyfter lyssnandet be-

tydelse. Quintilianus skriver exempelvis om *praelectio*, att föreläsa, att studenterna ska lyssna innan de läser.

I samtiden finns det flera som pekat på betydelsen av att träna lyssnandet, exempelvis Kent Adelmans *Konsten att lyssna – didaktiskt lyssnande i skola och utbildning* (2009), Nils-Eric Tedgårds *Konsten att lyssna – metoder för professionella samtal* (2012) och Annika Telléus *Konsten att lyssna – vägen till bättre relationer* (2020). Också Lennart behandlar lyssnandet ibland annat ovan nämnda *Konsten att tala*. Han konstaterar: ”Den viktigaste faktorn i den retoriska situationen är lyssnarna” (s. 79, jfr Hellspong, 2018). Men det är genomgående talaren som är subjekt, som måste reflektera över hur hen ska förhålla sig till bland annat de olika lyssnarroller som finns, inte lyssnaren som subjekt som också har ett ansvar i kommunikationssituationen. I boken finns också ett kapitel 14 ”Att lyssna”. Med utgångspunkt i Gadamer’s *hemeneutik* förs en initierad diskussion om betydelsen av att lyssna för att förstå, men inte heller glömma betydelsen av att vara vaksam mot manipulationsförsök.

En övning jag brukar göra med studenterna är att de får i uppgift att tjuvlyssna, på ett café, på bussen eller någon annanstans. Först ska de träna på att styra lyssnandet geografiskt. Att börja lyssna på det bordet där, sedan klippa av det och börja lyssna till det bordet istället. Det går förvånansvärt lätt, med lite träning är det alls inte omöjligt att följa ett samtal som föregår vid bordet bortanför ditt närmaste. Efter det ska studenterna försöka styra kvaliteten på sitt lyssnande. De börjar med ett förståelseorienterat lyssnande, vad är det de talar om? Sedan byter de till kritiskt lyssnande, vad är fel, på alla nivåer. Personligen är jag inte helt nöjd med att jag finner just detta vara klart enkelt. Slutligen ska studenter försöka byta till ett empatiskt lyssnande, inte ett sympatiskt – att förstå vilka känslor det är som kommer till uttryck – utan att själv försöka känna de känslorna.

Studenterna skriver en lyssrapport över hur övningen gick och vad de eventuellt kan lära sig av den. Jag kan varmt rekommendera denna övning, också för en själv. Det är mycket fascinerande att höra studenter säga saker som ”Jag hade ingen aning om att jag kan välja också vad jag ska höra”. Retorikens kanske mest grundläggande teoretiska utgångspunkt är att vi väljer språk. Aristoteles bestämde retorikens domän som ”det som kan vara på annat sätt” (Aristoteles *Retoriken* 1337b). Kan det vara på annat sätt kan

vi inte bestämma i förväg vilket som är det mest riktiga förhållningssättet. Om det inte vore på det sättet skulle det inte finnas något för ämnet retorik.

Förstått på det sätt som ovan har beskrivits kan retorik ses som en uppsättning metarefektiv vokabulär som kan hjälpa oss att just reflektera över hur vi ska välja att kommunicera. Vi väljer, och gör det fritt utifrån de valmöjligheter som står oss till buds (vår copia). Att vi väljer fritt är en enorm frihet, och ett stort ansvar. Om vi väljer fritt är vi också ansvariga för våra kommunikativa val. Det är ett sätt förstå sambandet retorik och etik. Och vi väljer också hur vi ska lyssna. De kvalitativa val som görs avgör vad du kommer att höra. Det blir helt olika saker vid ett kritiskt eller empatiskt lyssnande.

I standarddispositionen för ett tal ska, enligt Ciceros *De inventione*, såväl inledning som huvuddel fylla tre funktioner. I huvuddelen ska förslaget/tanken presenteras, argumenten varför detta är ett bra förslag, samt ett bemötande av de motargument som alltid finns. En annan övning jag brukar göra med mina studenter är att de får tänka ut ett barndoms eller semesterminne som tar en dryg minut att berätta. De får ställa sig i två rader mittemot varandra. Först berättar ena ledet sitt minne för den person som står mittemot, sedan får det andra ledet berätta sitt minne. Ett av leden tar ett steg till höger så att de får en ny person framför sig. De berättar sitt minne och lyssnar på ett nytt.

Proceduren upprepas en tredje gång, med den skillnaden att när jag klappar i händerna så slutar de som lyssnar aktivt att lyssna. När de byter berättare lyssnar mottagaren över huvud taget inte. Det är en många gånger framgångsrik övning. Det är inte en slump att de får berätta sitt minne tre gånger. Tanken är att de första gången kanske ska känna sig lite obekväma med att berätta sitt minne, men upptäcker att det går bra. Andra gången blir ännu bättre; några detaljer kanske tillkommer och de ser fram mot att få berätta sitt minne igen. Men, då dyker den tredje personen upp. I diskussionen efteråt blir det mycket tydligt hur viktig lyssnaren är i en kommunikationssituation, att lyssnaren också har ett ansvar, så till den grad att hen är bidragande till budskapets betydelseutveckling.

Övningen visar vilka starka känslor som är förknippade med känslan att bli lyssnad på. Om jag frågar studenterna om de skulle vilja jobba i ett projekt med den tredje personen är svaret ett tydligt om också förslaget nej.

Trots att de vet om att det är en påhittad övning väcker det starka känslor. Ett av syftena med lyssnaövningen är att vi i kroppen ska känna att vi för att nå fram och kunna skapa en dialog måste visa att vi på riktigt är beredda att lyssna på de vi tilltalar. Att känslan, pathos, är en realitet.

Under coronapandemin var det flera lärare som uppmärksammade hur viktigt lyssnandet är. Vana föreläsare uttrycker frustration över att de inte på samma sätt känner/kan kontrollera att de har studenternas uppmärksamhet (Hietanen & Svedholm-Häkkinen, 2022). Betydelsen av att känna sig lyssnad till kan vara avgörande för studenternas vilja och engagemang för att delta aktivt i digital undervisning. Känslan av att bli lyssnad på är essentiell när vi kommunicerar. Som sas ovan öppnar vi, från ett retorikteoretiskt perspektiv, munnen för att vi på något sätt vill nå fram och influera de vi talar till. Får vi känslan att de inte lyssnar blir talandet futilt.

Som sas ovan öppnar vi, från ett retorikteoretiskt perspektiv, munnen för att vi på något sätt vill nå fram och influera de vi talar till. Får vi känslan att de inte lyssnar blir talandet futilt.

Det finns också tre möjliga teoretiska skäl till att göra övningen ovan. Först ett *etiskt skäl*. När vi öppnar munnen förväntar vi oss att våra mottagare ska lyssna till oss. När vi argumenterar vädjar vi till våra mottagares förnuft, och förväntar oss att de ska reflektera över kvaliteten på våra argument. De regler som vi anser andra bör följa, de reglerna finns det en moralisk förpliktelse att vi själva också följer. Vidare finns ett *kommunikationseffektivt skäl*. Om en person mycket tydligt signalerar att hen inte är beredd att lyssna till vad vi har att säga, utan bara intresserad av att få säga sitt, kommer vi inte att vara alltför intresserade av vad den personen har att säga. En som inte är beredd att lyssna kommer att ha mycket små möjligheter att övertyga andra. Slutligen finns ett kunskapsmässigt, *heuristisk skäl* att lyssna. Retorikens studieobjekt är, som nämnts, enligt Aristoteles det som kan vara på annat sätt. Än hur rätt vi har i sak kan det finnas andra än bättre förhållningssätt, och om vi inte lyssnar har vi, som sagt, stängt dörren för detta. Och jorden skulle fortfarande vara platt.

Vi sa ovan att ett av skälen till att man ska lyssna på andra är ett kommunikationseffektivt skäl. Om man inte visar att man faktiskt lyssnar på sin samtalspartner så minskar det hens ambitioner att faktiskt lyssna till oss. Hur ska man då göra för att visa att man lyssnar till sin samtalspartner

om man talar flera, ja kanske en församling? Ett sätt är att ta upp motargument. Och då inte främst motargument som är lätta att bemöta, utan de faktiska motargument som finns hos den närvarande publiken.

Om en talare/skribent inte tar upp motargument kan det vara för att hen inte känner till några, inte särskilt ethoshöjande. Eller så känner talaren väl till motargumenten, men väljer att inte ta upp dem, än värre för talarens ethos. Vidare så vill ju inte att våra mottagare känner sig övertygade i stunden, men sedan kommer på ett motargument och förkastar vår ståndpunkt trots att vi kanske kunde ha bemött det motargumentet konstruktivt.

Ett tydligt exempel på det ethoshöjande i att se också motargument är tidigare socialdemokratiska partiledaren Mona Sahlin som efter en debatt med Miljöpartiets Birger Schlaug fick frågan av en reporter ”Vilket tycker du är motståndarsidans starkaste argument?” ”Ja”, svarade hon, ”det är det, det och framför allt det”. Birger Schlaug fick samma fråga och svarade ”Finns inga!”. Vem är mest trovärdig, vem skulle vilja hålla i hand om det börjar blåsa snålt? Självklart den som inte sitter fast som en terrier i sin position, utan kan betrakta frågan utifrån, från ovan, och se att det också kan finns andra konstruktiva sätt att uppfatta saken på.

Ett annat exempel är den deltagare på varumärkesträffen i Mölle hösten 2022, som när jag talade om motargumentets betydelse också i reklamsammanhang räckte upp handen och berättade följande anekdot: Jag grälar ibland med min fru, ibland blir grälen rätt initierade. En gång blev jag så upprörd att jag skrek åt henne ”Du fattar inte hur det är att leva med en sån som dig!”. Hon svarade lika upprörd ”Men jag då, tänk på mig, jag måste leva i den här kroppen hela tiden! Grälet avbröts snabbt och jag gav mig direkt.”

Det viktigaste skälet för att ta upp motargument vill jag dock tro handlar om något annat än ethos och kommunikationseffektivitet. Vi ska inte bara ta upp motargument som är lätta att bemöta, för syns skull, utan leta efter de starkaste motargumenten för att vara så övertygande som möjligt.

En grundläggande retorikteoretisk utgångspunkt är som sagt att vi väljer hur vi ska kommunicera. Det gäller självklart vad vi ska säga eller skriva, men också hur vi ska välja att läsa eller lyssna. Studenterna får exempelvis i progymnasmatövnningen *Vederläggning och Bekräftelse* träna på att först vederlägga och sedan bekräfta en och samma text. I typfallet är det ett

kåseri eller en krönika för att i möjligaste mån teser som de inte självklart har tagit ställning till, och för att också rent språkliga vändningar i sådana texter inte sällan är av betydelse för kommunikativa resultatet. Med utgångspunkt i ett givet topikschemat, tillsammans med övriga redskap i deras argumentationsanalytiska verktygslåda, ska de alltså tala om vad som är fel med texten, på alla nivåer, inklusive källa, kanal, propositionellt innehåll, logisk stringens, vems ärenden som gås, språkdräkt etc. Därefter ska de lika seriöst tala om varför detta faktiskt kan vara värt att lyssna på och ta på allvar.

Också de föregående övningarna *Kria* och *Ordspråk* kan med sina topiker, som nämnts, förstås som en träning i att också se saken i fråga från olika perspektiv, inklusive ett motsatt/kritiskt perspektiv. Topiken ”motsats”, alltså vilka är de starkaste motargumenten som kan riktas mot den tes som drivs, är en explicit punkt i topikschemat.

Samma tanke går igen i de debattövningar vi har. Studenterna får, typiskt i par för att också träna ett kommunikativt samarbete inom ”laget”, förbereda sig för att argumentera för eller emot ett givet ämne. Vi försöker hitta ämnen där de inte självklart ska ha en bestämd uppfattning, utan att det ska vara möjligt för dem att se att frågan under diskussion kan vara på annat sätt, ”Man lär sig mer av snygga lärare”, ”Cancel-kulturen är något positivt”. Men också mer humoristiska ämnen förekommer, som för den skull inte behöver bli mindre seriösa eller konstruktiva, som ”Tomten finns” sista lektionstillfället före jul.

Den teoretiska huvudpoängen med denna övning är att studenterna måste förbereda sig för att argumentera för båda sidor. När de väl kommer till lektionstillfället singlar vi slant och bestämmer vilka som ska vara för och vilka emot. Förutom debatt- kommunikationsteknisk träning kan dessa debatter också ses som en heuristisk övning, en träning i att förstå att det går att uppfatta väldigt många frågor konstruktivt också från diametralt motsatta infallsvinklar. Det har hänt flera, om än inte jättemånga, gånger att studenter efter debatten kommit fram och sagt ”Jag var säker på vad tyckte i denna fråga, men nu när jag har varit tvungen att kolla de starkaste argumenten för andra sidan är jag inte lika säker”.

Jag vill tro att just sidbytesdebatter och tjuvlyssningsövningen kan vara konstruktiva för att demokrati någonstans förutsätter att det kan vara på

annat sätt. Det kan inte vara bestämt i förväg. Aristoteles definierade alltså retorikens domän som det som kan vara på annat sätt, och då kan det ju inte vara bestämt i förväg. Och kan det vara på annat sätt måste vi vara beredda att lyssna och seriöst överväga det potentiellt riktiga också i andra positioner än våra egna. Att det kan finnas skäl att göra just det tycker jag visas av att vi alla ändrat oss, också i frågor där vi var säkra på att vi aldrig skulle ändra oss...

Personligen vill jag nog tro att ett av de främsta tillkortakommandena i dagens samhälle är att det är alltför få, först, som är beredda att på allvar lyssna på andra, och på allvar överväga det potentiellt riktiga i det. ”Alla som inte tycker som jag är dumma i huvudet eller har inte förstått”. Det finns en polarisering, som kanske tar sitt starkaste uttryck i den svart-vita hatretorik vi har fått se alltför mycket av på senare tid. Därför måste vi lyssna, och träna på att se starka argument också för diametralt motsatta åsikter...

Ett fint exempel på hur lyssnande och motargument kan användas medvetet är Lennart som på ett personalmöte på Södertörns högskola i början av 2000-talet räcker upp handen och lägger fram ett förslag som i ärlighetens namn inte är särskilt konstruktivt för frågan under diskussion. Han blir ordentligt bemött av flera som påpekar hur dåligt hans förslag var. På väg från mötet frågar jag Lennart om han verkligen tyckte det var ett bra förslag han lagt fram. Svaret blev ”Nej nej, absolut inte, men jag var inte riktigt säker på varför, men nu vet jag”.

Vi bör alltså i Lennarts anda träna oss själva och våra studenter i lyssnandets konst, för att vi ska bli medvetna om att vi kan välja om vi ska lyssna kritiskt, empatiskt eller förståelseorienterat. Hur vi väljer påverkar vad vi kommer att höra. Vi ska lyssna seriöst till motargument, och själva försöka finna sådana. Det ska vi göra för att förstå, för att själva kunna nå fram till andra, och inte bestämma i förväg, eftersom det kan vara på annat sätt.

Att tala är silver – att lyssna är guld.

Litteratur

- Ademann, Kent. *Konsten att lyssna: didaktiskt lyssnande i skola och utbildning*. Lund: Studentlitteratur, 2009.
- Aristofanes. "Molnen". *Litteraturens klassiker i urval och översättning*. Dramatik 2 Grekisk litteratur. Red. Lennart Breitholtz. Stockholm: Norstedts, 2015.
- Aristoteles. *Retoriken*. Övers. Johanna Akujärvi. Åstorp: Retorikförlaget, 2012.
- Berg, Birger. *Konsten att få rätt: handbok i talekonst*. Lund: Svenska Historiska Media Förlag, 2007.
- Cicero. "De inventione". *Cicero in twenty-eight volumes*. Bok 4. Övers. Harry Mortimer Hubbell. The Loeb classical library. Cambridge: Harvard University Press, 1982.
- Cicero. "De oratore". *Cicero in twenty-eight volumes*. Bok 4. Övers. Harris Rackham. The Loeb classical library. Cambridge: Harvard University Press, 1982.
- Gross, Alan. *Starring the text: The place of rhetoric in science studies*. Carbondale, 2006.
- Hellspong, Lennart. *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*. Lund: Studentlitteratur, 1992.
- Hellspong, Lennart. *Forskningsuppsatsens retorik*. Lund: Studentlitteratur, 2014.
- Hietanen, Mika & Annika Svedholm-Häkkinen. "Transition to Distance Education in 2020 - Challenges among University Faculty in Sweden" (2022). Hietanen & Svedholm-Häkkinen. *Scandinavian Journal of Educational Research*. Tillgänglig: <https://doi.org/10.1080/00313831.2021.2021444>
- Platon. Gorgias. *Skrifter Bok 1 Sokrates försvarstal; Kriton; Euthyfron; Laches; Den mindre Hippias; Gästabudet; Faidon; Gorgias*. Övers. Jan Stolpe. Stockholm: Atlantis, 2000.
- Sokrates försvarstal. *Skrifter Bok 1 Sokrates försvarstal; Kriton; Euthyfron; Laches; Den mindre Hippias; Gästabudet; Faidon; Gorgias*. Övers. Jan Stolpe. Stockholm: Atlantis, 2000.
- Plutarchos. "Konsten att lyssna". Övers. Ingemar Düring. *Rhetorica Scandinavica* nr. 14, (2000), 6-17.

Att göra den andre till sitt bästa jag

Maria Wolrath Söderberg

Lennart Hellspong har lärt mig allt jag kan. Nej det är kanske inte helt korrekt, men han har i trettiofem år varit min tankepartner, min utmanare, min buskompis och mitt bästa stöd i utvecklingen som retoriker, men kanske ännu mer i rollen som pedagog. Särskilt öppnade han mina ögon för hur respons kan bli uppbygglig.

Lennart har läst och kommenterat nästan allt jag skrivit och han var också min handledare under forskarutbildningen. På mina högskolepedagogiska kurser brukar jag berätta hur Lennart gav mig feedback på sätt som fick mig att växa och bli mitt bästa jag. Ungefär så här gjorde han många gånger när han kommenterade det jag skrivit. *"Se här Maria, på sidan 70, här förklarar du xxxx och yyyy, och du tar mig som läsare i handen genom en analogi som är välbekant och delar sedan upp problemet i tre delar. Jag hänger med hela tiden och känner mig intelligent när jag läser. Ser du?"* ja jag såg. *"Nu går vi till sidan 122. Läs det här stycket. Ser du att det är en liknande situation på som på sidan 70? Men här tappar du mig. Vad är det som händer?"* Det här sättet att prata om min text innebar att jag aldrig kände mig vanmäktig eller hamnade i ett defensivt läge. Och det är något mycket viktigt.

Jag såg också Lennart undervisa, vi undervisade tillsammans och vi talade mycket om studentrespons och det blev något som jag experimenterade med och utforskade i min praktik och fokuserade mycket på i mitt arbete under tio år som ledare för Södertörns högskola högskolepedago-

giska enhet. Här är tar jag tillfället att dela med mig av mina viktigaste insikter i kondenserad form.

Vi är ömtåliga varelser

De flesta, och särskilt vi inom akademien, skriver nog under på värdet av kollegial granskning och återkoppling. Vad skulle vetenskap vara utan det? Och även utanför universitetsvärlden finns liksom en social överenskom-melse om att man ska vara tacksam för kritik. Hur ska man annars utveck-las? Samtidigt är vi nog många som, om vi vågar erkänna det, tycker att det kan vara rätt så jobbigt och kanske till och mer får kämpa mot impul-ser att försvara oss. Det är allmänmänskligt att uppförstora och minnas de negativa kommentarerna medan det positiva evaporerar in i glömskan. Kanske har vi också varit med om kritik som gjort oss redigt ledsna och som vi inte ens i efterhand upplevt som särskilt uppbygglig.

Vi som sysslar med retorik har också att göra med sidor av de mänsk-liga praktikerna som är starkt personliga och kanske extra känsliga. Det är helt enkelt svårt att ge respons som får den man talar med att stärkas av upplevelsen. Å ena sidan vill människor bli sedda och bekräftade och många studenter vill ha mycket mer respons än de kan få. Å andra sidan har vi alla varit med om studenter som är rädda för respons eller som blivit rätt så knäckta av även mild kritik. Och inte hjälper det med någon sand-wichmodell där det negativa bäddas in mellan två positiva brödsivor för att kunna sväljas lättare.

Vi brukar tala om *konstruktiv* respons. Det ställs ofta i motsättning till *positiv* respons, som om konstruktiv respons var ett annat ord för negativ respons. Och negativ respons tänker vi gärna är sådan som fokuserar på att finna fel eller problem. Konstruktiv skulle den då bli för att den är välme-nad och avsedd att hjälpa. Och kanske också för att den är genomtänkt eller framåtsyftande. Den kan bidra med lösningar och möjligheter och öppna dörrar för den som får den.

En insikt jag gjort genom åren är att det är långt ifrån självklart att ”konstruktiv” respons verkligen blir konstruktiv. Extremfallet är (akade-miska) miljöer med en underförstådd idé om att det som inte dödar här-dar. Men även från miljöer som präglas av en stark omtanke om varandra

är min bild att det är svårt att ge respons som verkligen är konstruktiv. Det tycks som om även respons som givits med ett uppbyggligt syfte kan hämma retorisk utveckling och att det därför finns all anledning att vara mycket noggrann i responsarbetet.

Hur blir responsen uppbygglig?

Det finns en tendens att värdesätta negativ respons mer än positiv, både bland studenter och lärare (vilket jag sett som pedagogisk utvecklare). Studenter klagar ibland på att responsen är för snäll. Det är också litegrann i enlighet med decorum. Men jag tror att det är en missbedömning att göra en sådan prioritering. Min hypotes är att det skenbart verkar som om negativ respons är mer potent, för att vi är bättre på att ge den.

För att respons ska gå att göra något åt så bör den vara konkret. Det är emellertid mycket lättare att ge konkret negativ kritik än att ge konkret positiv kritik. Det som fungerar och det kan vara svårt både att urskilja och att beskriva. Att ge specifik, konkret och precis positiv kritik kräver ett tränat öga och öra. Att se det som inte fungerar är betydligt lättare eftersom det ofta sticker ut på ett annat sätt. Positiv kritik blir därför ofta mjälig, slätstruken och abstrakt, av ”det var bra” karaktär. Vi (både lärare och studenter) är ofta bra på att ge negativ kritik (inklusive förbättringsförslag) men mindre skickliga på att använda oss av pedagogiskt av positiv respons. Därför behöver vi träna särskilt på detta.

Idén om att det vi behöver uppmärksamma och göra något åt är det som inte fungerar gör förstås det som fungerar ganska ointressant att notera och påtala. Detta bygger dock på att vi ser responsen i första hand som en kommunikation mellan responsgivaren och talaren. I retorikundervisning arbetar man emellertid ofta i grupp. Då kan den positiva responsen få en annan pedagogisk funktion. Jag brukar be medstudenterna att titta och lyssna efter sådant de kan vilja ”sno” av den talande kamraten. Och sedan fundera över hur deras eget tal kunde lyftas med inspiration från kamratens exempel.

Även jag som lärare kan lyfta fram konkreta positiva exempel ur det tal jag just hört och be studenterna klura på hur de arbetssätt och strategier som använts skulle kunna transfereras till andra situationer. Dessutom

använder jag studenternas goda exempel som underlag för miniföreläsningar om retorisk teori. Ett sådant arbetssätt, särskilt i början av en utbildning, kan ge seminarierna en laborativ och metarefektiv karaktär, som är lite mer avslappnad och förtroendefull och mindre hotfull. Att studenternas exempel används i förhållande till teori ger dem självförtroende. En bieffekt är att alla studenter aktiveras under hela seminariet.

När jag tänker på hur Lennart gör när han gett mig respons ser jag något annat viktigt. Han har hjälpt mig att göra mina idéer rättvisa. Det innebär ett lyssnande efter vart jag är på väg och vad jag vill åstadkomma? Antingen ställer han frågor som avlockar mig en pitch för min idé, och så säger han, "bra säg det!" eller så sammanfattar han vad han själv uppfattar är det viktigaste jag vill säga, men ofta mer schvungfullt och kondenserat än jag klarat själv. I båda fallen blir min reaktion "wow, ja" och jag går från vårt möte med kraft i stegen och kan knappt vänta på att ta i itu med arbetet. Den hållningen vill jag sprida i min undervisning. Vi är här tillsammans och hjälps åt. Jag vill att studenterna ska bli experter på att locka fram varandras bästa jag.

Min poäng inte är att man aldrig ska ge negativ respons. Jag ser det som en fråga om hur och när. Jag vill däremot hävda att det finns en stor outnyttjad potential i att arbeta effektivt och nyanserat med positiv respons. Särskilt uppfattar jag att det är viktigt i början av studenternas retoriska utvecklingsprocess, och att problemorienterad respons kan införas efterhand som studenterna stärks. Det är också viktigt att vara medveten om att många problem och hämningar som studenterna har i början ordnar till sig efter hand när de blir varma i kläderna och inspirerade av sina kamrater. Man behöver därför inte ha så bråttom, utan kan lugnt vänta med problem som exempelvis har med kroppsspråket att göra och ta itu med dem om de mot förmodan fortfarande finns kvar när studenten har fått upp styrfart.

Responsprocessen

Studenterna tenderar att värdesätta lärarens synpunkter högre än kamraternas. Det är inte så konstigt för det är ju läraren som är experten. Men det beror också på att man bara ser en sida av responsen. Om vi betänker att syftet med utbildning knappast är att göra studenten beroende av lära-

ren, utan att hen ska klara sig på egen hand i världen, måste målet vara, inte bara att studenten ska kunna ta och göra något av respons, utan att också kunna integrera ett responstänkande i förhållande till sitt eget arbete (att blir sin egen kritiska vän) och förstås att kunna delta i praktiker där man stödjer varandra med respons. Det här är alla retoriklärare jag känner väl medvetna om och man jobbar mycket med att studenter ger varandra respons, men det är inte säkert att man kommunicerar med studenterna om varför man gör så. Ibland får de leva *vidare i* tron att det handlar om att läraren inte har tid att ge alla feedback (vilket förstås också kan vara fallet). Men framför allt är min bild att det finns mycket att göra för att utveckla och variera sätten vi arbetar med kamratrespons.

Det är en process att lära sig ge varandra uppbygglig respons, något man stegvis behöver inskolas i. Och det är också en process att lära sig ta emot respons och göra något viktigt av den. Därför behöver vi ta oss an detta gemensamt i våra lärarkollektiv och klura på hur en konstruktiv länkning kan se ut när det gäller responsarbete och i vilken ordning och i vilka steg vi stödjer studenterna att utveckla sin responskompetens.

Några vanliga grepp är att låta studenterna fokusera på ett perspektiv åt gången, att fördela ansvar för olika perspektiv till olika studenter eller att ge dem något slags raster för sin analys (kanske baserat på partes eller ethos, logos och pathos). Det är också klokt att rama in och kommunicera ett förhållningssätt till respons med studenterna. Mina kollegor på Södertörns har utvecklat modellen *Argumentativ konstruktiv respons*. Den är argumenterande eftersom den som ger responsen alltid ska motivera sina ställningstaganden och rekommendationer. Den kan ges som positiv respons, som förbättringsförslag eller som alternativförslag. Här fokuserar man på att lyfta exempel och att koppla det som sker i talet till retorisk teori. Man undviker att tala om hur talaren är utan talar om talet. Det är utmärkta utgångspunkter, men jag vill alltså betona vikten av att introducera studenterna stegvis.

Innan studenterna har blivit varma i kläderna och trygga i sina övningar brukar jag säga att de bara får lyfta upp sådant som de tycker fungerar i kamraternas tal och fundera över varför. Utmaningen är att vara konkret och precis. Jag som är lärare tar ansvar för att utmana genom att problematisera någonting. Då väljer jag det viktigaste och låter bli att

lyfta annat. Min erfarenhet är att det gör större nytta med fokusering än att responsen blir heltäckande. Successivt höjer jag sedan förväntningarna på precisering, nyansering och komplexitet i responsen.

Även senare i processen kan man behöva mota en impuls hos medstudenter att vilja visa sig duktiga för läraren genom att visa sin skarpa analysförmåga i responssituationen. Läraren måste ta ansvar för att det inte blir övermäktigt för den som får responsen och påminna medstudenterna om det pedagogiska syftet.

Särskilt försiktig gäller det att vara med skriftlig respons. Det kan vara frestande och användbart när man har lite lärartid och stora grupper som håller tal. Då gäller det att tänka på att skrift på många vis är ett kraftfullare medium än tal. Skriftlig respons kan inte modereras med mimiken, den står kvar när samtalet är slut, och den går inte på samma vis att svara på eller föra dialog med. Därför bör man vara försiktig med att låta studenter ge varandra skriftlig respons innan de har blivit skickliga på att göra det muntligt. Om man ändå gör det i början av studenternas retoriska utveckling så tycker jag att man bör styra upp det genom att antingen göra så att studenterna bara får skriva konkret om sådant som fungerar väl i talet och kanske ge *ett* förslag till hur det skulle kunna utvecklas och att man som lärare tar ansvar för att lyfta utmaningar.

Mångperspektivisk respons

Det är svårt att komma ifrån att tala om retoriska val i termer av styrkor och problem, men allteftersom försöker jag ändå göra det. Alla val har sina konsekvenser och jag ser stora fördelar med att också utveckla ett deskriptivt tänkande hos studenterna. Vad var det vi såg här? Och vad kan vi lära? Jag tänker att syftet är repertoarutvidgning och kommunicerar också det till studenterna. Responsen handlar om att studenterna ska rusta sitt retoriska omdöme.

Det går inte att göra det utan att fundera över sammanhanget. Därför måste responsen ta sin utgångspunkt i den retoriska situationen. Mitt särskilda intressefält inom retorik är toposläran och jag uppfattar det som synnerligen fruktbart med ett topiskt perspektiv i responsarbetet. Hur skapas mening i den här situationen? Hur knyter det här talet an till det som är

viktigt för den som lyssnar? Vad är det för sätt att tänka eller för antaganden och värden som den talande appellerar till hos publiken? Hur fungerar det? Vad skulle det kunna finnas för alternativ? Det blir egentligen inte talet som står i centrum för en sådan respons, och inte heller talaren, utan det som potentiellt händer i mötet mellan talaren och publiken. Som jag ser det är det här det viktigaste. Varken en mästerlig disposition, sublimes formuleringar, ett engagerat kroppsspråk eller klangfull röst kan rädda en kommunikation som saknar ett möte. För mig är det centralt att öka medvetenheten om, och förmågan att skapa, sådana möten med hjälp av respons.

En sådan respons är också mångperspektivisk. Nybörjarstudenter vill gärna göra rätt och söker lärarens och medstudenternas bekräftelse på detta. Det vi vill är ju emellertid att utveckla deras copia så att de kan hantera nya och oförutsägbara situationer. Vi tror ju inte att det finns *ett* rätt sätt att nå någon. Därför vill jag vänja studenterna vid att man alltid söker alternativa sätt med hjälp av responsen. Vi lär oss av varandra, ”snor idéer” och utvecklar vår repertoar. Dessutom är det ett sätt att komma ifrån bra eller dåligt-skalan att göra till rutin att söka alternativ. ”Här i talet gjorde du så här [...] vad finns det för andra möjligheter [...]” eller ”om din publik hade varit den här [...] har du några idéer om hur du då hade kunnat göra”. Studenterna vänjer sig också och internaliserar det här utforskande sättet att arbeta och det blir inte längre hotfullt att vrida och vända på de olika valen. Jag tycker att det också gör det lättare att hantera heterogena grupper, för oavsett hur osäker eller skicklig studenten är kan man hantera talet på liknande sätt. Det här mångperspektiviska sättet att tala om studenternas tal innebär inte någon totalrelativism där alla retoriska val är lika bra. Vissa sätt att argumentera har större potential att kroka i det som är meningsfullt för lyssnaren. Vi kan tala om kvalitet. Men den diskussionen blir meningsfull i relation till den specifika situationen.

Det kan vara svårt att ge respons i heterogena grupper. En svagare student behöver stödjas och uppmuntras och klarar kanske högst ett par utmaningar åt gången. En stark student kanske längtar efter kritik och sporras av provokation. Ett sätt att hantera detta problem och i detsamma skapa en konstruktiv anda i gruppen är att ge responsen i förhållande till studentens utveckling. Även studenter som tar små försiktiga steg kan få kraft och framåtanda av att någon ser dessa. Och den styrka som finns i en

hel kamratgrupps stöd i den här processen kan få studenter att anta utmaningar som förvånar både dem själva och läraren. Även starka studenter kan få drivkraft av fokus på förändring. Här kan man emellertid tänka på att utmana liksom "sidledes". Starka studenter kan tendera att köra med, och finslipa, säkra kort. Här kan man istället utmana till och oppmuntra utvidgad "bekvämlighetszon" eller till okonventionella lösningar. Det är viktigt, tror jag, att som lärare metakommunicera om att man jobbar så här och varför, för om man bara anpassar sig till varje students behov utan att kommentera det så kan såväl de positiva kommentarerna till den svage, som kritiken till den starke, tappa i trovärdighet.

Vi kan vara våra egna kritiker

Lennart ger ofta respons genom att ställa frågor och det är också en metod som jag tycker bidrar till att skapa ett fruktbart samtal i klassrummet. Studenterna är ofta kloka nog att med lite hjälp av läraren eller medstudenter se sina egna problem och möjligheter. Det finns förstås studenter med hybris eller dålig självinsikt, som inte klarar detta, men de är få. Det finns också studenter med så låg självkänsla att de är skoningslösa mot sig själva. De är lite flera, men klarar ofta ändå denna pedagogik. Troligen finns ändå mängder av självkritik inom dem och blir kanske till och med mindre spöklik av att uttalas. Här kan lärar- och kamratrollen bli att oppmuntra, se styrkor som kan byggas ut och hitta lösningar, vilket kan befordra ett tryggt responsklimat. Jag själv och många kollegor frågar ofta efter talen *"hur tycker du att det gick?"* och om man lyssnar noga på svaren så kan man komma långt bara med denna fråga. Ofta kan man emellertid behöva fråga mera specifikt: *"I talet gjorde du så här xxx. Berätta lite om vad du ville uppnå"* eller med fokus på alternativ *"Om du ville att dina lyssnare också skulle bli känslomässigt engagerade, hur skulle du kunna göra då?"*. Det gäller dock att passa sig lite när man formulerar sin fråga så att den inte riskerar att läsas som en inlindad negativ kritik. Frågan *"varför gjorde du så?"* eller *"hur tänkte du när du...?"* kan väcka en sådan tolkning även om det inte är avsikten. Vill man påtala problem är min erfarenhet att det är bättre att vara tydlig med att det är det man gör. Annars riskerar man smitta sina allvarligt menade frågor med miss tanken att det finns någon slags undertext som studenten måste uttolka.

Ett annat sätt att göra responsen mera uppbygglig (och även mindre hotfull) är genom att variera lärar- och studentrespons med egenrespons. Här drar man nytta av att talaren/studenten ofta är sin egen värsta kritiker. För att det ska fungera måste man emellertid ge noggranna instruktioner. Det kan vara skönt för studenten att först lätta på trycket och säga något om hur det kändes, men sedan vill jag gärna styra in studenten på ett deskriptivt perspektiv – att titta på talet utifrån, gärna med fokus på situationen och på det topiska meningsskapandet med publiken.

Vill man jobba mer problemorienterat kan man ge studenterna en kort lista med utmaningar som brukar vara aktuella i den typ av tal som nyss genomförts, och så får studenten själv analysera sitt eget alster, och så hjälps man i ett lärarlett samtal, alternativt i smågrupper, åt att hitta lösningar på problemen. Här får läraren och kamraterna naturligt en positiv och uppmuntrande roll eftersom de kommer in först i problemlösningsfasen. Det arbetssättet kan kombineras med uppgiften att samla och kanske till och med föra bok över inspirerande lösningar som studenterna bevitnar hos sina kamrater som de sedan själva kan använda som inspirationskälla när det gäller att bearbeta sitt aktuella tal eller i framtiden.

Jag kan inte påminna mig att någon student någonsin klagat över att det blivit för mycket respons. Även lärare uttrycker ofta frustration över att tiden inte räcker till det responsarbete man vill kunna göra. Ett sätt att hantera stora grupper och för lite tid är genom att göra en del av responsen kollektiv. Det kan gå till så att man som lärare lyssnar igenom fem sex tal på raken utan kommentarer, alternativt med bara några korta positiva kommentarer. Så samlar man in och kategoriserar intressanta saker eller utmaningar som man har sett, och som är relevanta för fler än en students tal. Därefter går man igenom dessa teman och ger några exempel hämtade från talen man just lyssnat på.

Studenterna får sedan granska sitt eget tal (alternativt varandras tal i trygga smågrupper), och sedan planera om talet. Kanske finns rent av möjlighet att genomföra talet igen. Det kan med fördel ske lärarlöst. Det finns över huvud taget en stark lärandepotential i att få göra om sitt tal efter respons. Ett annat sätt att lösa det för studenter som har kommit en bit i sin responsprocess är genom att schemalägga lärarlösa genrep i responsgrupper. Här kan studenterna få ledning av kollektiv respons som i

sin tur utformats utifrån tidigare studentgruppers arbete med liknande övningar.

Responsgrupper

Det ökar förstås möjligheten till mycket övning att studenterna aktiveras på egen hand. För att det ska fungera bra behöver man styra upp det tills studenterna kan ta ansvar för att det sker på omsorgsfulla och stödjande vis. Förutom instruktioner som betonar fokus på uppbygglighet enligt ovan, så har jag god erfarenhet av att ge studenterna roterande roller i responsgrupperna. Ibland kan det vara lämpligt att någon eller ett par utses att leda det hela; det kan innebära att designa upplägget och ta ansvar för att det följs, att responsen fyller den funktion det var tänkt och att alla deltagare mår bra. Ännu viktigare har jag funnit det att utse vad jag kallar *processobservatörer*. Den rollen innebär att man ställer sig lite utanför och betraktar det som pågår och sedan innan man skiljs åt beskriver det man sett och leder ett samtal om vad man kan lära av det som hände och om hur man kan bli ännu bättre på att arbeta med respons nästa gång.

En relativt outnyttjad resurs inom högre utbildning är att studenter handleder varandra mellan årskurser och utbildningar. Många som studerar retorik tänker sig också att kunna använda sin kunskap pedagogiskt eller i rådgivning i yrkeslivet. Om man kan klara logistiken som krävs för att synka mer seniora studenter som behöver utveckla sina pedagogiska talanger med nybörjare som behöver öva på att tala är mycket vunnnet. Och både de juniora och seniora studenterna uppskattar möjligheten.

Kan vi bli varandras Lennart?

Lennart Hellspong har formellt sett gått i pension, även om han fortfarande är verksam. Det var en tid som jag bävade för. Jag tänkte – vem blir jag utan Lennart som min ständige utmanare och uppmuntrare. Då fick jag hjälp av porträttet. Det var nämligen så att när Lennart gick i pension första gången (han arbetade sedan ytterligare tio år) lät vi lite skämtsamt tillverka en porträttlik jättestor pärlplatta. Lennart blev nog glad men tyckte att vår idé om att hänga upp tavlan i konferensrummen var riktigt

pinsam, så tavlan hamnade i mitt arbetsrum. Där har den gjort tjänst varje gång jag behövt Lennarts respons och han inte funnits tillgänglig. Jag har nämligen märkt att jag har förkroppsligat Lennarts röst i mig själv, men att det underlättar för mig att ta fram den när jag ser tavlan. Som tur är finns ju Lennart även i köttvärlden och läser fortfarande mina texter och hjälper mig att bli mitt bästa jag.

De senaste åren har jag emellertid varit med om Lennart 2.0. När jag började forska tillsammans med Nina Wormbs som är professor i vetenskapshistoria, och som väl kände till min långa dialog med Lennart sade hon ”Maria, jag vill bli din Lennart i det här projektet” och bad mig vägleda henne i hur hon skulle göra. Det fungerade och har gjort mig kreativ. Här-omdagen sade Nina något fint ”jag lovade ju att vara din Lennart, men du blev lika mycket min”. Jag önskar alla en Lennart. Både studenter och kollegor. Kan vi retoriker skapa en sådan kultur där vi blir varandras Lennart?

RETORIKKONSTEN
OCH DESS SÄRARTER

Retorikens åtta dimensioner

Mika Hietanen

Inledning

Varje ny retorikstudent gäckas av frågan: vad är det egentligen jag studerar? Även efter en introduktionskurs eller -bok i retorik kan retorikstudenten vara förvirrad. Ämnet framstår som oöverskådligt och svårt att definiera. Visst är det lite spännande att varje retorikstudent inleder sina studier utan att veta vad *retorik* egentligen är?

Alla retorikböcker angriper frågan – *Vad är retorik?* – och besvarar den på olika sätt. Ett exempel på en mångsidig genomlysning är Lennart Hellsongs *Den retoriska människan. 20 sätt att se på retorik* (2018). Alla sätt visar på aspekter av vad retorik är för något. Kanske retorik är så brett att det inte går att enkelt definiera?

För vetenskapligt studium är definitioner viktiga eftersom vi måste veta vad vi talar om. I stället för att i det följande lista olika retorikdefinitioner för jag fram tanken att begreppet *retorik* kan betraktas ur olika dimensioner. Här hämtar jag inspiration från Hellspong som ofta i sina texter betraktar retoriken ur olika perspektiv.

Under rubriken ”Vad är retorik?” har jag sedan hösten 2012, då jag kom till Sverige för att bli lektor i retorik, lyft fram retorikens fem dimensioner i en introduktionsföreläsning. När jag nu tar tillfället i akt att fördjupa

frågan framträder en fetare helhet. Retoriken visar sig nämligen ha minst åtta dimensioner.

Nya retorikstudenter möter den ofta använda medeltida indelningen: den ”undervisade” (*rhetorica docens*) och den ”utövade” talekonsten (*rhetorica utens*) (Czapla, 2005). Denna enkla tudelning utgår ifrån att vi tar del av teori i syfte att praktisera det vi lärt oss, exempelvis genom att hålla tal. Detta är dock något reducerande. Exempelvis är den akademiska retoriken inte bara undervisning, den är även forskning och teori utövas inte enbart i praktik utan även i analys.

Det går inte att skiva upp retoriken i delar. Istället ska de perspektiv eller dimensioner som jag lägger fram ganska fritt förstås utifrån övergripande ordpar såsom *innehåll* och *uttryck*, *process* och *produkt*, *förutsättning* och *resultat*, *docens* och *utens*, att *påverka* och att bli *påverkad*.

Man både kan och bör närma sig retoriken från olika håll, lite som elefanten i det oupplysta rummet där en person känner på foten, en annan på örat och en tredje på snabeln och uppfattar att de har med helt olika djur att göra därför att de inte kan se helheten. På motsvarande sätt framträder olika bilder om man beskriver retoriken utifrån *tradition*, *kultur*, *teori*, *objekt*, *metod* eller någon aspekt av *praxis*. Läger vi här till *fallenhet* och ämnet som en *akademisk disciplin* får vi sju olika dimensioner. Men då saknas det viktigaste: retorikens samhälleliga syfte. Därför blir det retoriska *medborgarskapet* den åttonde dimensionen.

Retorik är praktik

Jag inleder med *praxis*, att tala, som den första dimensionen eftersom denna så att säga är retorikens framsida, den vi först möter. Att börja med *praxis* understöds också av den förste retorikprofessorn. Mot slutet av det första århundradet konstaterar nämligen Quintilianus i *Den fulländade talaren* att retoriken kan indelas i konsten, konstnären och verket (Quintilian, *The Orator's Education* II, 14, 5). Han lyfter sedan detta till en abstrakt nivå och frågar om retoriken är en *teoretisk*, *handlande* eller *poietisk* konst, det vill säga om den är i analytisk bemärkelse *betraktande*, om den fokuserar på själva *processen* eller om den gäller en verksamhet med en *slutprodukt* (Quintilian, *The Orator's Education* II, 18). Han kommer fram

till att retoriken främst är handling, eftersom den därigenom ”uppnår det som hör till dess uppgift”, men att den också ”hämtar mycket från de andra konsterna” (Quintilian, *The Orator's Education* II, 18, 3, förf. övers.).

Nästan all mänsklig kommunikation är retorisk. För att parafrasera Paul Watzlawicks et al. berömda påstående kan vi säga: *Vi kan inte inte vara retoriska* (”One cannot not communicate”) (Watzlawicks et al., 1967). Först och främst är vi självfallet retoriska när vi är ute efter att övertyga eller övertala. Som Platons Gorgias uttrycker det i den äldsta nedskrivna retorikdefinitionen: ”retoriken är en producent av övertygelse: det är det som alltsammans går ut på, och det är kärnan i dess uppgift” (Platon, *Gorgias*, 453a). Men vi är även retoriska när vi utövar en mera indirekt påverkan, ibland rentav när vi tiger.

Kurser om retorikens historia gör ofta följande poäng: retoriken har gått från att i sin grunduppställning handla som en fri man som står inför en skara fria män i syfte att övertyga dessa om något till att vara en mångfaceterad verksamhet där avsändaren kan vara allt från en person till en organisation, mediet allt från ord till sång och mottagaren allt från en klart definierad person till en obestämd åhörarskara på sociala medier.

Under antiken handlade retorisk praktik framför allt om offentlig debatt – juridisk och politisk, samt senare i högre grad epideiktisk retorik. Idag kan vi tillägga allt från press och tv till tweets och TikTok-videor. Det finns knappast någon gräns för hur och var retorik kan praktiseras. Ett ständigt aktuellt retoriskt forskningsområde gäller just detta, att beskriva retorikens aktivitetstyper och genrer samt de möjligheter och begränsningar som olika kanaler, situationer och publiker medför.

Det är också här – under rubriken *rhetorica utens* – som de etiska frågorna aktualiseras: hur används retoriken? Som ny retoriklektor brukade jag avkräva mina studenter ett löfte om att inte missbruka det de lär sig under sina studier. Även om min omtanke var både seriös och lite skämtsam var den även pedagogisk: jag ville antyda att de kommer att lära sig något som är kraftfullt och potentiellt farligt, men samtidigt i rätta händer nyttigt och världsförbättrande. Som Gorgias uttrycker det: ”Ty talet är en mäktig härskare som med den minsta och mest omärkliga kropp [tungan, d.v.s. talet] kan åstadkomma de mest gudomliga ting. Det kan bota rädsla, lindra sorg, inge glädje och väcka medömkan” (Gorgias, *Lovtal över Helena*, 40).

Duktiga retoriker inspirerar och påverkar omvärlden. På gott och ont är den retoriska praktiken som en drog, vi njuter av den och förleds av den. Eftersom retorikens hemligheter finns tillgängliga har vi alla en möjlighet att själva bli bättre på att praktisera retorik, men också bättre på att genomskåda den. Det första steget är ofta att läsa en retorisk handbok där retorikens kodifierade praxis finns samlad.

Retorik är kodifierad praxis

En av retorikens besynnerligheter är dess relation till praxis och teori. Retorik är i någon mening alltid bägge samtidigt. När Korax och Tisias formulerade den första handboken i retorik, som gått förlorad, utgick de ifrån praxis. De skrev ner tekniker som de hade sett att fungerade i verkligheten. Senare hade Aristoteles en liknande utgångspunkt: att försöka reda ut retorikens hemligheter, vad det är som gör att talare övertygar sin publik. Därav Aristoteles retorikdefinition: "Låt retoriken vara en förmåga att i varje enskilt fall uppfatta det som kan vara övertygande eller övertalande" (Aristoteles, *Retoriken* I,2,1). Filosof som han är, är Aristoteles infallsvinkel i grunden analytisk, men han fortsätter samtidigt traditionen att beskriva retoriken utifrån praxis.

När sedan en sådan beskrivning är gjord – hur goda talare gör – erbjuds på sätt och vis en genväg. Nu kan hugade oratorer utifrån denna *kodifierade praxis* lära sig konsten utan att gå den långa vägen genom att lyssna till otaliga mer eller mindre framgångsrika talare. Nu kan vägen till övertygande tal inhämtas i en handbok. Cicero beskriver förhållandet mellan fallenhet, förmåga och den retorikkonst som beskrivs i handböckerna enligt följande.

Men såvitt jag förstår, ligger betydelsen i alla regler [i retorikhandböcker] inte i att talare genom att följa dem vinner ryktbarhet för vältalighet. Snarare har vältaliga människors medfödda sätt att tala av somliga gjorts till föremål för systematiska iakttagelser, och såtillvida är det *inte vältaligheten som har fötts ur konsten utan konsten som har fötts ur vältaligheten*. Men som jag tidigare sade, förkastar jag ingalunda konsten, som visserligen inte är nödvändig för att man skall bli en god talare men som det ändå inte är något fel att vara förtrogen med. (Cicero, *Om talaren* I, 146, s. 72, förf. kurs.)

Genvägen till att bli en god talare är lockande. Retorikbyråer och konsulter säljer utbildningar som utlovar att deltagarna ska bli bättre talare – ibland på några timmar! Dessa utbildningar bygger på den gamla traditionen att lära ut de bästa bitarna av den kodifierade praktiken. Problemet är dock att denna praxis är generisk, det vill säga den stämmer över lag, men den beaktar inte individuella skillnader. På grund av våra olikheter som människor och som kommunikatörer är det svårt att bli en god talare med enbart allmänna råd. Som god talare är du en annan än jag och en god talare betyder olika saker i olika sammanhang. Eller sagt på annat sätt: en god talare behöver visserligen känna till de allmänna sätt som fungerar, men även deras variationer (jfr Quintilian, *The Orator's Education* II, II, 13, 2). Framför allt behövs rikligt med övning och återkoppling, gärna under en längre tid. De skandinaviska grundkurserna i retorik är bland de enda som erbjuder allt detta.

Den centrala insikten är att retoriska handböcker, och därmed hela retoriken, från första början grundat sig på verkligheten. Något motsägelserfullt bedriver dock retorikforskare knappt alls kvantitativ empirisk forskning och framför allt inte empirisk forskning i syfte att utreda vad som övertygar. Vi faller ganska sorglöst omdömen om retoriska artefakter eller situationer utifrån *axiom* (uppfattningar som anses vara uppenbart sanna) hämtade från bl.a. antikens författare. Tankegången kan vara denna: Aristoteles menade att en rhetor som gör A kan åstadkomma B. I denna text ser vi hur rhetorn gör A. Därför lyckas rhetorn åstadkomma B.

Inom kommunikationsvetenskap har man övergett de antika författarna som källor för metod eftersom de inte uppfyller dagens vetenskapliga krav. Dessutom finns det rikligt med modern forskning att utgå ifrån i stället. Mycket kunde sägas om detta men låt mig här bara lyfta fram en aspekt: dagens kommunikationsforskning är mycket omfattande och specialiserad och därmed även splittrad. Som Sveriges förste retorikprofessor Kurt Johannesson påpekade är det en särskild styrka att *retorikens helhetsperspektiv* kan "ge kunskaper som är oåtkomliga med andra metoder" (Johannesson, 1997, 9). Som retoriker kan vi ganska snabbt komma åt det väsentliga i en kommunikationssituation.

Gällande kodifierad praxis behöver också sägas några ord om tradition och kultur. I grunden handlar *praxis* om att *man brukar göra på ett visst*

sätt. Kunskap om hur framgångsrika kommunikatörer har gjort kan som sagt användas som genväg till att själv skapa god kommunikation. Etablerad praxis riskerar dock att gå in i gamla hjulspår och att stagnera – alternativt stabiliseras i trygga mönster – beroende på ur vilket perspektiv man ser på saken, och bli en kultur. I Nordamerika används ordet *retorik* ofta i bemärkelsen kultur. ”Republikanernas retorik” avser inte i första hand strategier gällande argumentation, stil eller *actio* utan framför allt de bakomliggande värderingarna. I viss bemärkelse är det förvisso värderingar som tar sig uttryck i det vi säger. Bruket förekommer även i Sverige i fraser som ”Sverigedemokraternas retorik”, vilket blir som ett kodord för deras vanligaste åsikter och argument i deras skötefrågor.

Ett problem med kodifierad praxis är att den, likasom traditioner över lag, är kontext-, kultur- och tidsbunden. Den retorik antikens handböcker beskriver är situerad i den dåtida kontexten. Världen idag är en annan. Retoriker som vill använda sig av klassisk retorik måste ställa samma fråga som kristna bibeluttolkare ständigt ställer till Bibeln: vad är tidsbundet, vad evigt? Att de antika handböckerna ändå i någon mening står sig vittnar om den enorma erfarenhet de samlat upp. De ger uttryck för de bästa lärdomarna från en tid då det offentliga talet innehade en gyllene position i samhället. Det finns en koncentration av tidlösa insikter i verk som Quintilianus retorikmanual *Institutio oratoria*, på svenska *Den fulländade talaren*, trots att den konkreta verklighet som insikterna hämtats ur ligger långt bak i historien.

Till kommunikationsvetarna kan vi kanske säga att om en Aristotelisk *pisteis*-analys hjälper oss att förstå hur en talare når framgång med ett tal så skulle det inte tillföra mycket om Aristoteles kunde frambringa en empirisk undersökning utifrån vilken han kom på sin lära om bevismedlen. *If it works, it works.*

Retorik är teori

Retoriken kan studeras, detta är *rhetorica docens*. Inom denna kategori faller i princip även den förra in, kodifierad praxis, men teori är ett mera reflekterat steg på en högre abstraktionsnivå än kodifierad praxis.

Lisa Storm Villadsen har påpekat att retoriker ofta sammanblandar teori och metod och att detta äventyrar verksamhetens vetenskaplighet (Villadsen, 2002, 9). Teori handlar om att förklara hur världen ser ut och fungerar, inom retoriken då mera specifikt hur retorisk kommunikation kan se ut och fungera. En teori kan beskrivas som ett system av påståenden eller antaganden inom ett visst forskningsområde som kan beskriva, förklara och förbåda fältets fenomen, och som ger förståelseramar för fältet (Villadsen, 2002, 12). Bekanta teoretiska begrepp från Aristoteles är bland annat *genera causarum*, tanken om att persuasiva tal antingen är forensiska, deliberativa eller epideiktiska. Detta är en teori.

Att retoriken skulle sakna vederhäftig teori är en vanlig missuppfattning. Denna uppfattning bottnar i att den praktiska sidan är så uppenbar: folk håller tal och skriver och vi påverkas av detta, av reklam och av politiska kampanjer. Detta framstår som högst praktiskt. Även inom ett mera seriöst retorikstudium har praktiken alltid haft en plats, ibland rentav en dominerande sådan. Här är en liten *digressio* på sin plats för att säga några ord om retorikämnets senmoderna utveckling.

I Sverige har retorikstudenter sedan ämnets återinträde i universitetsvärlden främst läst introduktioner i ämnet av Kurt Johannesson (*Retorik eller konsten att övertyga*, 1990), Lennart Hellspong (*Konsten att tala*, 1992) och Janne Lindqvist [Grinde] (*Klassisk retorik för vår tid*, 2008). Man kan säga att dessa läroböcker i viss mån återspeglar ämnets utveckling sedan retorikens återkomst.

Johannesson i Uppsala är den som formellt år 1988 återintroducerar retoriken som ett akademiskt ämne i Sverige. De som var med har beskrivit hur retorikstudierna då karaktäriserades av praxis: Studenter håller tal och analyserar stora historiska tal med hjälp av *partes*-modellen, de retoriska bevismedlen och de tre aristoteliska taltyperna – kompletterat med diskussioner om etik, skrivande och debatt. I grunden det som idag redan tas upp på retorikkursen i gymnasieskolan, som då inte fanns.

Johannessons bok präglas av ett historiskt perspektiv. Som litteraturvetare är hans historiska intresse naturligt och hans bok är en njutbar introduktion till ämnet som kan sträkläsas som litteratur. Dess historiska karaktär lockar dock inte dem som (endast) vill veta hur man praktiserar

retorik. Samtidigt är den för akademiskt bruk och i förhållande till ämnets nuläge inte tillräckligt detaljerad (288 sidor, knapp A5). Även om den fortsatt är mycket läsvärd föll den dock i stort sett bort från akademiska grundkurser i början av tio-talet.

Ett nytt steg tas med Lennart Hellspongs mera omfattande lärobok till vilken även hör en separat volym med övningar. Detta är den första gedigna läroboken i retorik utgiven på Studentlitteratur. Som professor vid Södertörns högskola, som har de flesta retorikstudenterna, är förväntningarna och behoven något annorlunda än i Uppsala. Med Hellspongs bok breddas retorikämnet till en mera uppenbart praktisk angelägenhet och till en tolkningsnyckel för de kommunikativa praktiker som dagligen omger oss och som vi själva engagerar oss i. Under två decennier är Hellspongs lärobok sedan den främsta på det svenska språkområdet och har utgetts i tre upplagor. Boken läses fortsatt vid flera universitet men har under tio-talet i hög grad ersatts av Janne Lindqvists lärobok.

Lindqvists bok, även den utgiven på Studentlitteratur, är en kombination av introduktion och handbok. Den följer i högre grad än föregångarna praxis med hänvisningar till antika handböcker och till retorikforskning. På så vis får retoriken här en mera traditionell akademisk lärobok. I den kraftigt reviderade andra upplagan (2016) ges teoretiska resonemang mera utrymme. I viss mening är härmed cirkeln sluten: även denna bok är mindre optimal för dem som bara vill bli bättre talare, ty den är omfattande (383 sidor i dubbelspalt, B5), med ställvis ganska grundliga resonemang, som den som önskar en *quick fix* inte behöver.

Denna *digressio* illustrerar ett av retorikens dilemma: folk har olika förväntningar i spänningen mellan *utens* och *docens*. Även om konsten att *hålla* tal i någon mån fått stå tillbaka för akademiska spörsmål om sådant som *doxa*, *enthymem* och *vir bonus*, är retorikens praktiska dimension en organisk del av ämnet, och kanske även en av dess utmaningar. Det är inte alla som har ett intresse av både det praktiska och det teoretiska. Hur som helst har retoriken från att mera ha uppskattats som nyttig kommunikationsträning vuxit enormt som ett teoretiskt och akademiskt studium. Det praktiska har inte fallit bort: genom att öva förstår man teorin och genom att lära sig teori kan man förbättra sin färdighet.

Retorik är färdighet

Grundkurserna i retorik hör till de populära akademiska kurserna vid svenska universitet. Under flera år har Retorik A varit bland de fem mest sökta kurserna vid Uppsala universitet. I Lund finns kontinuerligt tredubbel så många sökande till *Praktisk retorik* (en fristående kvällskurs) som kan antas och vid Södertörns högskola finns två kandidatprogram med retorik som huvudämne. Den första distanskursen i retorikens grunder i Sverige, som jag 2019 skapade med Jon Viklund, har åter igen visat ämnets enorma attraktionskraft. Stockholms universitet har anställt ett antal retoriklärare trots att retorik inte ens är ett av deras huvudämnen. Vi lever i en tid där det för alla är uppenbart att *förmågan att kommunicera* och att kritiskt granska kommunikation är central och bör tas på allvar även vid akademiska lärosäten.

Många läser retorik för att i en traditionell bemärkelse bli bättre talare. Och visst gör också detta världen bättre! Det är både givande och nästintill rörande att termin efter termin, år efter år, beskåda den blandade tjusning och förskräckelse som nya studenter känner inför våra talövningar. I förhållandevis små grupper på runt tio personer håller de tal i olika genrer inför varandra, återkopplar och reflekterar. De gör detta med en uppenbar respekt för det talade ordet. De som av naturen är förlänade talets gåva möter beundran och förundran. Vad gjorde honom så övertygande? Varför kände vi så starkt när hon talade?

Isokrates inleder *Mot sofisterna* med hård kritik av sina samtida retoriklärare. De lovar mer än de avser att hålla; lycka och kunskap för en dyr peng trots att de själva är okunniga och obegåvade. Men även om *vi* med stor kärlek till allt som är gott och riktigt, utan vinningssyfte och med goda kunskaper och färdigheter önskar lära ut effektiv retorik kvarstår en påtaglig utmaning. Dels kan alla inte bli goda talare eller skribenter, dels är god kommunikation inte samma sak i alla kontexter och kulturer. Quintilianus uttrycker förhållandet mellan fallenhet och förmåga på följande sätt.

Om så själve Praxiteles försökt hugga ut en bildstod ur en kvarnsten skulle jag föredra ett obearbetat block av parisk marmor [en särskilt fin marmor, *förf. anm.*]. Om denne konstnär däremot lagt sin hand vid det se-

nare skulle det ha funnits mer i hans hand än i marmorn. Kort sagt är fallenheten skolningens råämne – den förstnämnda formas, den senare formar. Konsten är ingenting utan sitt råämne och råämnet har ett värde även utan konsten, men den högsta konsten är bättre än det bästa råämnet. (Quintilianus, *Den fulländade talaren* II, 19)

Med eller utan fallenhet kan vem som helst bli en *bättre* talare, men endast den med fallenhet kan bli en utmärkt sådan. Men om en person helt utan retorisk skolning talar, kan vi då ens kalla det för retorik? Ciceros retorikdefinition, ”konstnärlig vältalighet” (*artificiosa eloquentia*) (Cicero, *De Inventione* I, 6) bygger på att vältalighet i egentlig bemärkelse är något man lär sig. Det räcker inte med talang. Sannolikt skulle Cicero och hans samtida inte beskriva en olärds tal som god retorik. En god talare förväntades följa vissa sedvänjor, en viss tradition, klara av att iaktta *decorum* och uppvisa dygd, välvilja och kunskap (*aretē, eunoia* och *frónēsis*). Att tala offentligt utan retorisk skolning förekom sällan i det romerska samhället. Vad förväntar vi oss av talare idag?

Vi har kraftigt reviderat den antika uppfattningen om vad retorisk färdighet är. Idag uppfattar vi inte förmågan att tala utifrån en viss genre inför en publik som det stora tecknet på retorisk fallenhet. Utöver att tala inför publik bör vi utan vidare även räkna med diskussion, argumentation, samtal, presentationer, förhandlingar, möten och att lyssna som retoriska färdigheter (många fler hjälper exempelvis *Konsten att tala*, *Förhandlingens retorik* och *Argumentationens retorik*).

Självfallet är förmågan att skriva och rent generellt att kommunicera inkluderade. I det Europa som utvecklades från humanismen framåt har den retoriska skrivförmågan ägnats särskild omsorg och beundras fortsatt som en av de finaste mänskliga färdigheterna. Rent professionellt behöver vi bådadera: förmågan att kommunicera genom tal inför publik, stor som liten, och förmågan att skriva till andra – i bägge fallen så att budskapet tas väl emot. Vissa har en större fallenhet för det ena, andra för det andra, och bägge kan uppövas.

Retorik är produkt

Den retoriska verksamheten kan studeras som sådan, som praxis, men denna verksamhet involverar ofta också en produkt. Framför allt handlar det då om att en retorisk handling dokumenteras i text, bild, ljud eller video.

Fram till YouTubes inträde på allvar under början av 2010-talet kunde tal ofta enbart studeras utifrån deras manuskript. Endast större och televiserade tal och debatter fanns dessförinnan tillgängliga i videoformat. Men manuskripten är en värdefull källa som sådana. Framför allt gör de kommunikationen tillgänglig i en form som är lätt att studera, text. När det gäller just texttolkning har retoriken åtskilligt gemensamt med litteraturvetenskapen, hermeneutiken och exegetiken, vilket även kan ses i många retorikers produktion (jfr standardhandböckerna för textanalys Hellspong, *Metoder för brukstextanalys* och Hellspong & Ledin, *Vägar genom texten*).

Cicero är en av många som gärna sammanställde sina tal för spridning. Han justerade ibland manuskripten i flera omgångar tills han var nöjd. Denna omständighet lyfter en svårighet med manuskript som analysartefakt: de uttrycker inte nödvändigtvis exakt det som sades. Ibland har jag låtit studenter se statsminister Olof Palmes berömda jultal om Vietnamkriget och även läsa hans manuskript, med egenhändiga redigeringar såsom överstrykningar och tillägg i marginalen. På så vis kommer vi nära talprocessen ur talarens perspektiv. Men ett manuskript är ändå långt ifrån det tal som hållits.

Manuskript saknar det icke-verbala, som kan vara avgörande ur publikens perspektiv. Därför är ljud- eller videoinspelningar en stor tillgång. I bästa fall visar dessa även publikens reaktioner så att dessa kan bedömas i förhållande till det talade ordet och även till icke-verbala signaler. Här har YouTube och smarttelefonerna revolutionerat vårt utbud på artefakter när video seglat upp som en konkurrent till textuell kommunikation. I överflödet av videomaterial blir de professionella samlingarna ännu viktigare, som *American Rhetoric* och *Top 100 Speeches*. En gemensam nordisk plattform med retorikresurser är efterlyst.

Även om vi har tillgång till fina inspelningar och manuskript kommer vi inte ifrån betydelsen av *kairos*. Den retoriska handlingen äger rum vid en specifik tidpunkt, en viss plats och inför åhörare eller åskådare. Att

analysera exakt vad som sker under ett sådant tillfälle förutsätter egentligen att man själv är närvarande och att man på något sätt fångar upp åhörarnas reaktioner. Denna typ av *receptionsstudier* är av flera skäl svåra att göra. En bit på vägen kan man ändå komma med hjälp av inspelningar.

I en analys av en väckelserörelses retorik under deras kvällsmöten hade jag enbart tillgång till ljudinspelningar. Utan att jag själv besökt deras möten var det ändå möjligt att få grepp om den retoriska dynamik som kännetecknade dem (Hietanen, 2011). Röst, tonläge, tempo, volym, prosodi och musik ger en lyssnare med lite fantasi möjligheten att sätta sig in i rollen av en mötesdeltagare. Detta blir ingen regelrätt empirisk undersökning utan som retoriker faller jag *sannolika, på teori baserade, kvalificerade omdömen om kommunikationens effekter*. Regelrätta receptionsstudier är ett spännande forskningsfält (se Kjeldsen, 2018).

Tal har traditionellt varit retorikens främsta produkt. Från retorikens början har lärare använt intressanta tal som exempel. Sådana antologier är fortsatt viktiga källor (jfr Johannesson et al., 1998; Åslund, 1994; Copeland et al, 1999). Här har retoriken en tudelad uppgift: att presentera mer eller mindre tidlösa exempel på lysande retorik, tal som förändrat världen, samt å andra sidan att diskutera och analysera autentisk retorik i många olika sammanhang, kanske mera tidsbundna, kanske mindre lyckade. Studenter skriver gärna även om misslyckad kommunikation där dagspolitiken och reklamen ofta bjuder på exempel.

En viktig fråga behöver ställas gällande retoriken som produkt. Hur vet vi att en artefakt är retorisk? På detta område har retoriken formligen exploderat i och med video och socialmedia. I grunden gäller att retoriken ligger i betraktarens blick. Om jag som betraktare, åhörare eller läsare uppfattar retoriska kvaliteter i ett objekt så kan jag argumentera för att objektet är retoriskt. Ju flera retoriska teorier och metoder man känner till, desto större är sannolikheten att man uppfattar retorik runtomkring sig. Ibland ligger retoriken uppenbart i produkten, i själva genren, som. en presidents tal till nationen. Ibland ligger retoriken i perspektivet.

Ett talande exempel är de statyer och minnesmärken som demonterats efter mordet på George Floyd i USA i maj 2020 ("List of Monuments"). Under årtionden har folk betraktat dessa monument som stora historiska ögonblick eller personer: Kristoffer Kolumbus upptäcker Amerika, Theo-

dor Roosevelt bygger nationen och så vidare. Nu representerar de något helt annat därför att perspektivet har ändrats. ”Världen behöver inte statyer, relikier från en annan tid, som återspeglar den persons värderingar som de är avsedda att hedra”, uttryckte sig Theodore Roosevelt IV, ett av presidentens barnbarnsbarn i samband att den enorma staty som stått vid ingången till Naturhistoriska muséet i New York skulle avlägsnas (Pogrebin, ”Roosevelt Statue”). Åttio år efter att muséet öppnade representerar statyn för många kolonialism och rasism.

Att göra en uttömmande lista på retoriska artefakter av intresse för analys är inte möjligt men vi kan exempelvis tänka oss följande: tal, valkampanjer, reklam (text, bild, tal, musik, video), påverkande bilder generellt (politiskt, ideologiskt), religiösa tal och manifestationer, propagandistiska uppvisningar, sång, kinestetiska och artistiska uttryck. De sistnämnda inkluderar allt från bildkonst, smide och skulptur till musik, teater och arkitektur. Formerna för en artefakt kan vara levande röst, ljud, video, bild, materia, rörelse och princip även doft och smak. En trend inom retoriken är att analysera den materiella verklighetens betydelse i termer av kommunikation. I och med detta ökar antalet artefakter nästan obegränsat.

Retorik är metod

Jag nämnde tidigare utmaningen att skilja mellan teori och metod. Där teori handlar om mera allmänna uppfattningar om hur världen ser ut och hur människor handlar, är metod ett steg i riktning mot analys. En retorisk metod beskriver hur en retorisk artefakt kan analyseras ur ett visst perspektiv. Det handlar om ett tillvägagångssätt. Vissa tillvägagångssätt – eller instrument – är retoriska och blir på så vis en del av ämnet.

För dem som kommer till retoriken från exempelvis samhällsvetenskaperna framstår retorikens metodlandskap som förvirrande. Även om vi *kan* använda kvantitativa metoder dominerar de kvalitativa metoderna. Detta är så självklart att det är ovanligt att ens nämna att man tillämpar en kvalitativ metod. I stället fokuserar metodvalet inom retoriken på vilket perspektiv som är bäst ägnat att lyfta fram de aspekter av materialet man vill analysera. De retoriska metoderna är traditionellt metoder för textanalys

men metodfältet omfattar i princip hela det samhällsvetenskapliga och humanistiska ämnesområdet.

Vår uppfattning av vad retorik är har i hög grad formats av metodutvecklingen. När man gör en neo-Aristotelisk analys ser man i någon mening ungefär det som redan de antika retorikerna såg. Men om man anlägger ett intersektionellt perspektiv ser man något helt annat. Man kan säga att metoderna utvidgat vår uppfattning om vad retoriken är, samt även vad som är retorik. Exemplet med Roosevelt-statyn handlar just om detta: i och med att raskritiska perspektiv blivit vanliga inom humaniora har synen på tidigare okontroversiella fenomen problematiserats.

Vissa metoder är mycket strukturerade med en serie praktiska steg (exempelvis vissa metoder för argumentationsanalys) medan andra är mera intuitiva (till exempel olika metoder för diskursanalys). Det går inte att slå fast hur många "retoriska metoder" det finns men utifrån de metodböcker och antologier vi använder i undervisningen kan man säga att ett trettiofyrtiotal är gängse. Därtill kommer lika många mindre vanliga eller specialiserade metoder. Principen är att analyssyftet i kombination med analysartefakten dikterar metodvalet. En bra startpunkt är *Retorisk kritik, Teori och metod i retorisk analys*, som presenterar 21 teorier eller metoder, samt Jim A. Kuypers *Rhetorical Criticism, Perspectives in Action*.

Detta med ett stort urval metoder hör samman med retorikens mognad som ett ämne som inte främst är praktiskt. När vi talar om metod ligger vi på den analytiska sidan av retoriken och i en annan sfär än den praktiska. De retoriska handböckerna vill hjälpa oss att producera retorik. De retoriska metoderna vill hjälpa oss att förstå, att analysera och att bedöma retorik.

Retorik är en akademisk disciplin

År 1970 återuppstod retoriken i Norden som ett eget ämne vid Köpenhamns universitet och från 1988 tog det småningom fart i Sverige och tio år senare i Norge. Examen i retorik erbjuds nu vid Uppsala universitet, Örebro universitet, Södertörns högskola, Lunds universitet samt vid Oslo och Bergens universitet och i Danmark utöver Köpenhamn även vid Århus universitet. I Finland kan man fortsatt inte ta examen i retorik (Hietanen, "Retoriken"; Grue & Kjeldsen, "Introduction"; Kjeldsen, "Eager").

Att jag här väljer in läroämnet som en dimension av retoriken försvaras av två skäl. För det första den enorma betydelse universiteten haft för retorikens återupptäckt och bruk långt utöver de retoriska institutionerna. Tänk på alla de tusentals studenter som läst retorik och tagit med sig de nyvunna insikterna både till andra ämnen, till sina arbetsplatser och till samhället i stort. Endast utbildning kan åstadkomma ett sådant avtryck. Endast universiteten har både intresse och resurser att utveckla ämnet. Och inte minst är det forskare som skriver de läroböcker som retorikkonsulter och amatörförfattare sedan använder och emulerar.

Det andra, och egentliga skälet, är att retoriken får ett annat djup vid universiteten. Jag nämnde inledningsvis att de etiska *frågorna* är störst gällande retorikens praktik. Det säger sig självt att handböcker om att bli en bättre talare eller halvdagskurser i retorik inte har utrymme att uppehålla sig kring sådana. Vid universiteten går de däremot genom utbildningen som en röd tråd. Det bör vara som Hellspong (*Retoriska människan* 30) uttrycker det: "Det är för att kunna leva och handla rätt som vi utvecklar en retorisk konst."

När retoriken behandlas på universitetsnivå blir tre aspekter särskilt viktiga: objektivitet, evaluering och etik. Många metoder är specifikt etiska: frågor om makt (alla intersektionella perspektiv), postkoloniala perspektiv och identitetsfrågor. Härtill kommer historiska och (parti)politiska perspektiv. Den akademiska verksamheten är analytisk och avser ofta att tydliggöra samband på ett kritiskt sätt, och över tid. Ett tal är inte bara en retorisk artefakt med vissa estetiska och persuasiva kvaliteter. Ett tal är också någons röst i ett sammanhang som av olika skäl tar emot eller avvisar denna röst, kanske på olika sätt under olika tider och i olika kulturer. Frågan om vem som får tala är tudelad: å ena sidan har vi den maktfullkomliga diktatorn. Får han tala? Å andra sidan har vi den förtryckta kastlösa. Får hon tala?

Enligt Quintilianus är att tala *ars bene dicendi*, konsten att tala väl, både estetiskt och persuasivt framgångsrikt och etiskt lovvärt (Quintilian II, 14, 5). Detta måste den akademiska retoriken stå för, ty vem annan skulle göra det? Visserligen menar de flesta att de har rätt, allt från målmedvetna politiker till av ideologisk iver brinnande aktivister, men ofta har de rätt huvudsakligen i sina egna kontexter. Och då tillgriper man ju gärna alla till buds stående medel. Det ligger i maktanspråk att använda retoriken för sina egna

intressen. Den akademiska undervisningens och forskningens uppgift är att avslöja sådant maktbruk och att på sätt och vis vaccinera emot det.

Jag skisserade ovan utvecklingen av retorikämnet utifrån kursböckerna från ett mera praktiskt till ett mera teoretiskt ämne. Hur ser framtiden ut? En tillbakablick över retorikämnets verksamhet gör en andfädd. En otrolig aktivitet präglade de tidiga åren, efter att ämnet tagit plats under sitt riktiga namn (Grue & Kjeldsen, "Introduction"). Viktigt att minnas att detta föregicks av trettio år av retorikforskning under andra namn, inom angränsande ämnen som litteraturvetenskap, nordiska språk och statsvetenskap (Johannesson, "Trettio år"). Under de tio senaste åren har retoriken breddats med en europeisk förening med återkommande konferenser (*The Rhetoric Society of Europe*, RSE, 2013), samt en nordisk förening (Nordisk Retorikforening, 2021), samtidigt som den vetenskapliga produktionen fortsatt öka och i viss mån internationaliserats (jfr Kjeldsen, "Eager").

Rhetorica Scandinavica, som i första hand publicerar på svenska, danska och norska, har nu 25 år av fackuppsatser och andra texter. Den polska retoriktidskriften *Res Rhetorica* uppmärksammar kvartsseket med ett temanummer om nordisk retorikforskning. Detta sker mot bakgrunden av att vi har den geografiskt högsta koncentrationen av retorikprofessorer och -lektorer i världen. Den stora nordiska konferensen för retorikforskning (NKRF) ordnas 2022 för åttonde gången, med sjuttio föredragshållare.

Det kan ändå inte sägas att det skulle finnas någon särpräglad skandinavisk retorikforskning utan snarare tyngdpunkter vid olika institutioner utgående från enstaka drivna forskare. Några stora långlivade forskningsgemenskaper har inte uppstått även om olika nätverk och projekt kommit och gått. Enligt Kjeldsen ("Eager") har de skandinaviska retorikforskarna däremot varit mycket aktiva i att förmedla retorikens bidrag till samhället, genom föredrag och uppträdanden i massmedia och populärt författarskap.

Retoriken är fortsatt ett litet ämne. För dess vidareutveckling ser jag ett stort arbetsfält: att mera målmedvetet eftersträva retorikforskning på en internationell nivå, att kraftsamla för större gemensamma projekt, även med europeisk finansiering. I tillägg till allt annat mår retoriken bra av att även vara ett eminent akademiskt ämne, både gällande undervisning, forskning och att nå ut till samhället och till världen.

Retorik är medborgarskap

Vi kan inte inte vara retoriska, menade jag ovan i samband med retorikens första dimension, praxis. Denna praktik bör främst betraktas ur ett samhällsligt perspektiv. De retoriska processerna kanske beskrivs i böcker och förbereds individuellt, men det är i gemenskapen de blir levande. Kärnan i en fungerande demokrati är ett livligt och öppet utbyte av åsikter. *Demokratin är till sin natur retorisk* (jfr Hellspong, 1999). Kock och Villadsen uttrycker detta så:

Vi menar att retoriken har en plats i studiet av samhällslivet på grund av ämnets dubbla natur som vardaglig praktik och ett ämnesområde för akademiskt studium. Mycket retorik utövas dagligen. Ibland inspirerar den oss, ibland irriterar den oss, ibland är vi en del av den, ibland märker vi den inte ens. Retoriken får samhället att hänga ihop. Genom att noggrant granska vad folk säger och gör i olika samhällsliga kontexter kan vi lära oss hur människor uppfattar sitt samhälle och sin roll i det (Kock & Villadsen, 2014, *förf. övers.*).

Kock och Villadsen knyter samman dimensionen praktik och dimensionen akademisk disciplin. Den sistnämnda möjliggör nämligen en kritisk granskning som hjälper oss att förstå samhället bättre. Jag skulle även vilja knyta detta till vårt bildningsideal. I Högskoleförordningen (HF 2010:100, kap. 7, 5§) slås fast att retoriska kunskaper är en *grundläggande behörighet* för att ens få påbörja högstudier. Den hugade studenten ska nämligen ha "förmåga att kunna belysa frågor ur flera perspektiv" och "förmåga att kunna dra slutsatser och argumentera för dessa". Mera detaljerade beskrivningar i samma riktning förekommer redan i gymnasieskolans läroplan.

Men det handlar inte bara om kunskap och färdighet. För att en sista gång citera den förste retorikprofessorn, har Quintilianus något tänkvärt att säga om den som vill tala inför publik, nämligen att retorik praktiseras av *goda människor*:

Jag avser utbildningen av den perfekta talaren, som inte kan vara annat än en god människa [*vir bonus*]. Följaktligen kräver vi av henne inte enbart en exceptionell vältalighet, utan även alla karaktärsdygder. [...] Den som

verkligen kan spela sin roll som en medborgare, som är lämplig att ha hand om allmänna och privata angelägenheter och som kan leda städer med sina råd [...] är sannerligen ingen annan än vår talare. (Quintilian I, Pr. 12, *förf. övers.*)

Quintilianus fortsätter med att konstatera att kort och gott alla samhällsfrågor är retoriska. Argument utvecklas nämligen genom *inventio* och *elocutio*. Följaktligen råder inget tvivel om att ”talaren bör ha en ledande roll” (I, Pr. 12) i samhället. Quintilianus ideal speglar hans samtid och är avsedda för en bildad elit, och för män. *Vir bonus* betyder *en god man*. För vår tid översätter vi helt enkelt *en god människa*.

Retorikens samhälleliga betydelse går som en röd tråd genom antiken och kan dras hela vägen från de tidiga sofisterna och Isokrates genom Aristoteles vidare till Cicero och Quintilianus. När retoriken nu åter upplever en blomstringsperiod är *til syvende og sidst* detta perspektiv det mest angelägna.

När jag lägger sista handen vid denna text är det valdag. När jag tänker på valkampanjen 2022 tänker jag på att retorikens ideal gärna skulle få lyftas fram i dagens samhällsdiskussion. Må detta vara vår uppgift. Som goda människor kan vi vara goda kommunikatörer och sträva efter det som alltid måste vara retorikens mål: en bättre värld.

Avslutning

För att summera och återknyta till utgångsläget vill jag reflektera över de åtta dimensionernas relation till *rhetorica docens* och *rhetorica utens*. Till *rhetorica docens* räknar vi *den kodifierade praktiken*, det är denna som är den ursprungliga retorikens konst, *ars* eller *technē*. Aristoteles *Retoriken* hänvisas traditionellt till som *Ars Rhetorica*, retorikens konst. Till *docens* hör givetvis även både *teori* och *metod*. Till *rhetorica utens* räknar vi allt från retorisk *färdighet* till retorisk *praktik*, retoriska *produkter* och *retoriskt medborgarskap* eftersom alla dessa relaterar till bruket av retorik. I denna uppställning står den akademiska disciplinen på sätt och vis lite vid sidan av, som en källa till kunskap, en kritisk röst (*docens*) och som en utbildare i ansvarsfull retorik (*utens*).

Efter detta blir det lite platt att läsa Nationalencyklopedins ordboksdefinition av 'retorik' som "(läran om) konsten att tala väl och medryckande samt de språkliga verkningsmedlen för detta". En sådan beskrivning framstår som både snäv och daterad. Efter retorikens rehabilitering i och med den språkliga vändningen är den så mycket mera än en fråga om fina ord. För oss livslånga retorikstudenter är retoriken ständigt med oss i den analytiska blick med vilken vi beskådar alla artefakter runt omkring oss. Träning med en stor uppsättning metoder gör blicken känsligare för att kunna upptäcka sådant som annars ligger dolt i kommunikationen. Men vi får inte bara bli betraktare, vi måste även aktivt påverka vår omvärld till det bättre – som aktiva medborgare.

I vår kommunikation praktiserar vi ständigt retorikens konst även om vi utanför retorikens klassrum alltför sällan håller regelrätta persuasiva tal. Jag är övertygad om att det seriösa retorikstudiet – med en målmedveten praktik – erbjuder en tillförlitlig grund för den som vill utvecklas till en bättre människa. Hon är knappast Quintilianskt sett perfekt, men hon är definitivt en retorisk människa.

Tackord

Ett varmt tack till dr Erik Bengtson och dr Stefan Rimm för insiktsfulla synpunkter på tidigare versioner av manuskriptet.

Litteratur

- "Top 100 Speeches". *American Rhetoric*, red. Michael E. Eidenmuller, 2001–2022. <https://www.americanrhetoric.com/top100speechesall.html>.
- Aristoteles. *Retoriken*. Övers. Johanna Akujärvi. Retorikförlaget, 2012. <https://doi.org/10.52610/CUDB7074>
- Cicero, Marcus Tullius. *De Inventione. De Optimo Genere Oratorum. Topica*. Övers. H. M. Hubbell. Cambridge: Harvard University Press, 2000 [1949].
- Cicero, Marcus Tullius. *Om talaren. Första boken*. Övers. Birger Bergh. Åstorp: Retorikförlaget, 2008.
- Copeland, Lewis & Lawrence W. Lamm Stephen J. McKenna, red. *The World's Great Speeches*. 4 uppl. Dover Publication, 1999.

- Czapla, Beate. "Rhetorica docens, Rhetorica Utens". *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Vol. 7, 1407–1412. Utgiven av Gert Ueding, red. Gregor Kalivoda, et al. Max Niemeyer, 2005.
- Gorgias. "Lovtal över Helena". *Sofisterna*. Övers. Dimitrios Iordanoglou. Stockholm: Ruin, 2017.
- Grue, Jan och Kjeldsen, Jens E. "Introduction". *Scandinavian studies in rhetoric: Rhetorica Scandinavica 1997–2010*. Red. Jan Grue och Jens E. Kjeldsen, s. 7–37. Retorikförlaget, 2011. <https://www.retorikforlaget.se/scandinavian-studies-in-rhetoric-introduction/>
- Hellspong, Lennart. *Argumentationens retorik. Handbok*. Studentlitteratur, 2013.
- Hellspong, Lennart. "Den demokratiska dialogen. Om förhållandet mellan talarkonst och folkstyre i ljuset av några retoriska begrepp". *Rhetorica Scandinavica*, (1999), 18–42.
- Hellspong, Lennart. *Den retoriska människan. 20 sätt att se på retorik*. Stockholm: Morfem, 2018.
- Hellspong, Lennart. *Förhandlingens retorik. Samtalskonst för arbete, skola och samhälle*. Lund: Studentlitteratur, 2008.
- Hellspong, Lennart. *Konsten att tala*. 3 uppl. Lund: Studentlitteratur, 2011 [1992].
- Hellspong, Lennart. *Metoder för brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur, 2001.
- Hellspong, Lennart och Ledin, Per. *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur, 1997.
- Hietanen, Mika. "'Mull' on niinku viesti jumalalta' – Vakuuttamisen strategiat Nokia Mission herätysretoriikassa", *Teologisk tidskrift*, vol. 116, nr. 92, 2011, s. 109–122; *sammandrag på svenska*: Mika Hietanen. "'Ja' har liksom ett budskap från Gud' – Nokia Missios retorik". *Språkbruk*, vol. 30, nr. 3, 2011, s. 14–18. <https://www.sprakbruk.fi/-/ja-har-liksom-ett-budskap-fran-gud-nokia-missios-retorik>
- Hietanen, Mika. "Retoriken vid Finlands universitet". *Finsk tidskrift*, vol. 131, (2007), 522–536.
- Isokrates. "Mot sofisterna". *Sofisterna*. Övers. D. Iordanoglou. Ruin, 2017.
- Johannesson, Kurt. *Retorik eller konsten att övertyga*. Norstedts, 2013 [1990].
- Johannesson, Kurt. "Trettio år av retorik i Sverige." *Rhetorica Scandinavica*, vol. 1, (1997), 6–9.
- Johannesson, Kurt, Olle Josephson och Erik Åsard, red. *Ordet är en makt: svenska tal från Torgny lagman till Carl Bildt och Mona Sablin. En antologi*. 2 uppl. Norstedts, 1998.
- Kjeldsen, Jens E. "Eager to Be in Touch with the World: The Practice and Study of Rhetoric in Scandinavia". *Southern Communication Journal*, vol. 86, (2021), 107–118. Tillgänglig: <https://doi.org/10.1080/1041794X.2021.1882546>
- Kjeldsen, Jens E. *Rhetorical Audiences Studies and Reception of Rhetoric. Exploring Audiences Empirically*. Palgrave Macmillan, 2018. Tillgänglig: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-61618-6>
- Kock, Christian & Lisa Storm Villadsen. "Introduction. Rhetorical Rhetorical Citizenship as a Conceptual Frame. What We Talk About When We Talk About Rhetorical Citizenship". *Contemporary rhetorical citizenship*. Red. Christian Kock & Lisa Storm Villadsen. Leiden: Leiden University Press, 2014.

- Kuypers, Jim A., red. *Rhetorical Criticism. Perspectives in Action*. 3 uppl. Lanham: Rowman & Littlefield, 2021.
- Lindqvist Grinde, Janne. *Klassisk retorik för vår tid*. Lund: Studentlitteratur, 2008.
- Lindqvist, Janne. *Klassisk retorik för vår tid*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur, 2016.
- "List of monuments and memorials removed during the George Floyd protests", *Wikipedia*. Tillgänglig: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_monuments_and_memorials_removed_during_the_George_Floyd_protests.
- Platon. *Skrifter. Bok I*. Övers. Jan Stolpe. Malmö: MTM, 2021.
- Pogrebin, Robin. "Roosevelt Statue to Be Removed From Museum of Natural History". *The New York Times*, 21/6 2020, uppd. 19/1 2022. <https://www.nytimes.com/2020/06/21/arts/design/roosevelt-statue-to-be-removed-from-museum-of-natural-history.html>
- Quintilian, Marcus Fabius. *The Orator's Education [Institutio Oratoria]*. Vol. I–V. Övers. Donald A. Russell. Cambridge: Harvard Univ. Press, 2001.
- Quintilianus, Marcus Fabius. *Den fulländade talaren*. Övers. Bengt Ellenberger. Lund: Quintina, 2016.
- Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys*. Red. Otto Fischer, Patrik Mehrens, Jon Vilkkund. Åstorp: Retorikförlaget, 2014.
- Storm Villadsen, Lisa. "Dyre ord, men hvad dækker de? *Rhetorica Scandinavica*, volym 23, (2002), 6–20.
- Watzlawick, Paul et al. "Some Tentative Axioms of Communication". *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*. New York: Norton Professional Books, (1967), 48–71.
- Åslund, Leif (red.) *Tal i tiden: antologi med introduktioner och arbetsuppgifter för gymnasie- och högskolestudier*. Stockholm: Natur & kultur, 1994.

Kom med på en flygtur

En reflektion över djurs betydelse för retoriken

Lisa Källström

Tar du en promenad längs strandkanten mellan Lomma och Bjärred en vacker sommarmorgon kan du kort få följa med fiskmåsar på deras färd genom luften. Majestätiskt glider de fram i cirkelformad rörelse för att måhända plötsligt dyka ned mot den glittrande havsytan för att fånga en insekt eller vända sig mot dig på strandkanten för att ta ett kvarglömt kex i sanden. Dessa måsars flygkonster påminner mig om berättelsen om måsen Jonathan Livingston Seagull. Flygplansteknikern Richard Bach berättar i sin novell om sagda mås om hur just detta exemplar inte nöjer sig med att störtdyka efter mat som sina fränder.

Måsen Jonathan längtar efter att pröva sina vingar och testa gränserna för sitt kunnande. Hans färd genom luften är inledningsvis först inte alls särskilt spikrak. Flygkonst är ingen lätt konststart. Men till skillnad från andra måsar i flocken är han inte särskilt intresserad av att flyga efter fiskebåtar eller attackera picknickkorgar i hopp om byte. Istället tränar han flygteknik timtals med målsättningen att flyga snabbare, högre med snygga finter. Så kommer det sig att medan de andra måsarna flockas runt fisknäten övar Jonathan luftsprång.

Bachs novell om måsen Jonathan är en allegori – eller om vi hellre vill kalla det så, en fabel. En fabel är en kort berättelse med en tydlig sensmoral (Eriksson, 2017, 19). Tolkar vi novellen om Jonathan som en allegori

(en metafor i narrativt format, jfr Eriksson, 2017, 22) får den oss att tänka på en kristens resa. Novellen listades 2003 också som en av 50 ”tidlösa själssökarklassiker” (*timeless spiritual classics*). Men i denna sekulariserade tid kan novellen lika gärna tolkas som ett exempel på hur viktigt det är att följa sina drömmar och lyckan i att dela ett intresse med någon nära.

Nu kan vi fråga oss vad fiskmåsar mer generellt – och Jonathan fiskmåsar mer specifikt – har med jubilarer att göra. Inte minst om vi menar att retorik hör det mänskliga till. För visst är det onekligen så att retorik traditionellt har definierats som en specifikt mänsklig konst eller vetenskap där människor använder språk för att övertala varandra. För Platon var retorik konsten att leda själar (Platon, *Gorgias*, 456a–457c), för Cicero var det tal utformat för att övertyga (Cicero, *De Oratore*, I, 54–70) och för Quintilianus var det ”den gode mannen som talar väl” (Quintilianus, *Institutio oratoria*, III, 7, 25). För Kenneth Burke har retorik sina rötter i en grundläggande funktion hos språket självt närmare bestämt i ”språkets symboliska förmåga att framkalla samarbete hos varelser som av naturen svarar på symboler” (Burke [1950], 1969, 43). För att förtydliga sin poäng ytterligare, konstaterar han dessutom att människan – till skillnad från andra djur – är ett symbolbrukande (och missbrukande) djur.

Om det stämmer att retorik hör det mänskliga till, är det då inte så att en professor i retorik framför allt borde vara intresserad av hur vi människor kommunicerar? Så lätt kan vi dock inte avfärda frågan om djurs betydelse för retoriken och det skulle jubilarer troligtvis hålla med mig om. I detta bidrag frågar jag efter djurs betydelse för retoriken för att fråga vad vi kan lära oss av denna diskussion om vårt ämne.

Fabeldjur och andra djur

Ville vi veta mer om djurs betydelse för retoriken kunde vi – likt Debra Hawhee i *Rhetoric in Thooth and Claws* (2016) – börja vårt sökande efter djur i klassiska källor. Om vi läser forntida och tidigmoderna skrifter i retorik lite mer noggrant, finner vi nämligen till vår överraskning att det både flyger och kryper djur över sidorna. Progymnasmat, de akademiska övningarna som elever i antikens Grekland genomförde för att lära sig retorik, är fulla av referenser till ett imponerande utbud av djur inklusive

reptiler, däggdjur, insekter och fåglar. Djur används för att tydliggöra ett resonemang eller betona en poäng. Övningen fabel är kanske det mest talande beviset på detta påståendes riktighet.

Fabler har en befäst roll när det gäller retorikträning eftersom de synliggör att grundstenen i detta arbete är övertygandet. Fabler övertygar genom att väcka känslor, trots att de ofta är korta och inte särskilt känsloladdade. Fabler sägs bära med sig en inre sanning, likt en spegel med vars hjälp vi kan med en lite tydligare blick se på oss själva och våra fränder. De uppmanar till handling. Kanske är det därför som de är en idealisk genre i politisk retorik. Tänk exempelvis på den amerikanska presidenten Abraham Lincoln och hans frekventa anspelningar på djur för att lära ut politiska maximer. Han lär exempelvis ha manat sina motståndare att göra likt hönan, först kackla när ägget är lagt.

Fabler visar på den mytiska ställning som djuret intagit över tid, som något annorlunda än vi själva. De kan kritiserats för att vara alltför antropocentriska, men de kan också ses som ypperliga didaktiska verktyg (Zillén, 2020, 40). Fabler uppmanar till handling. De är dessutom universella i den meningen att de varken är bundna till en specifik tid eller plats, även om deras sensmoral kan vara tydligt präglad av sin tid och sitt kulturella sammanhang (Eriksson, 2017, 19).

Djur och retorikens intensitet

Ett välkänt exempel på djurmetaforer i klassiska texter är de hundar som springer skällande in i Aristoteles *Retoriken* i bok 2 precis innan skribenten ger sig i kast med att reflektera över pathos för att understryka betydelsen av kroppens affektiva engagemang för insikt och argumentation. Till hunden knyter Aristoteles nyckelbegrepp som *logik*, *dialektik*, *memoria* och *phantasia*. Begreppet *phantasia* ("fantasi" eller "föreställningsförmåga") betonar vår förmåga att föreställa oss sådant som inte antas vara sinnligt närvarande, men som ändå är centralt för hur vi får kunskap om världen (Hawhee, 2011, 141f).

Ser vi närmare på dessa hundar får vi nämligen lite bättre förståelse för den betydelse som Aristoteles fäste vid det affektiva, engagemanget som stundom tar sig kroppsliga uttryck (Aristoteles *Retoriken* 1378a20–23; jfr

Nussbaum, 1996, 304). Detta kroppsliga engagemang bidrar också till att ifrågasätta en föreställning om logos som vår mänskliga artikulerade tankeförmåga. Denna tolkning av logos utgår också från att det är möjligt att skilja ett pre-verbaliserat affektivt engagemang (*pathos*) från ett verbaliserat resonemang (*logos*), trots att vi känner oss fram i ord och tanke.

Mot denna tolkning av logos kan vi ställa en annan tolkning, logos som formgivande och meningsskapande praktiker. Logos är då inte längre enbart knutet till ord och står inte heller i motsatsförhållande till ethos (artefaktens etiska appell) och pathos (mottagarens affektiva engagemang) (Hawhee, 2017, 4; Nørholm Just, 2015, 199; Källström, 2020, 31f). Vidgar vi logos från ord till fundament för vår omvärldskunskap handlar logos inte längre om ett resonerande utan om en delvis omedveten aktivitet sprungen ur ett slags berördhet, affekter.

Tolkas Aristoteles hundar på detta vis sätts också människans överlägsenhet ifråga. Att hundar kan agera exempel visar att Aristoteles var övertygad om dessas förmåga att känna och agera utifrån sina känslor. Hundarna blir en metafor för eftersträvensvärda mänskliga förmågor – förnuft, fantasi och minne – som i sin tur är en förutsättning för våra fysiska handlingar (jfr Hawhee, 2017, 166). Richard Sorabji menar att Aristoteles här är mycket nära att tillskriva djur argumenterande färdigheter (Sorabji, 1993, 16).

I västerländsk tradition har människan annars tillskrivits en unik ställning gentemot sin omvärld på grund av språket. Aristoteles konstaterar i *Politiken* att människan är det enda djur som har begåvat med "talgåvan". Liknande tongångar har hörts från filosofer från Aristoteles till Lacan, och inklusive Descartes, Kant, Heidegger och Levinas. Till skillnad från andra djur antas vi människodjur inte bara reagera instinktivt på världen, på grundval av ett fast biologiskt program, utan också relatera till världen och vår egen existens i den. Denna syn på djur tillhör nu det förgångna (jfr Parrish, 2021). Med Aristoteles hundar finner vi retoriker en brygga som hjälper oss att foga samman kognitiv förståelse med affektivt engagemang. Detta engagemang delar vi med andra djur. När vi väl har påvisat likheter mellan djur och djur är det dags att fråga oss vad dessa andra djur kan lära oss människodjur.

Retorikens kraft

Det är näppeligen en slump att ovan nämnda hundar just flåsar in i texten på det ställe när Aristoteles diskuterar känslans betydelse för retoriken. De blir exempel på de faktorer som inte fångas i en hermeneutisk tolknings-spiral men ändå hör retoriken till, dess själva energi. Ordet "energi" kommer från grekiskans *en-*, "inom" + *ergon*, "arbete". Ordet har använts på många olika sätt och i de mest skilda sammanhang. Ofta står det retoriskt för något som även vi som använder det kan ha svårt att formulera. Är det en aura? En resurs? En kraft?

Forskare har pekat på ordlikheten mellan *energi* och *energia*. Men även om båda begreppen är besläktade kan vi inte anta att vår nuvarande användning av ordet är densamma som Aristoteles. Långt ifrån energi som vi förstår begreppet idag, tolkar Aristoteles *energeia* som en aktualitet, vilket naturligtvis parar ihop begreppet med ett annat aristoteliskt begrepp, nämligen *dunamis*, i betydelsen förmåga, förverkligandet av en kraft.

I boken *Metafysik* använder Aristoteles begreppet *energeia* för att diskutera det som inte är men kunde vara – om någon exempelvis sitter på en stol är det möjligt att hen reser sig och går därifrån. För att göra detta måste dock hen bli aktiv; för att utföra en fysisk handling behöver hen bli affektivt engagerade. Tillsammans är *energeia* och *dunamis*, potentialitet och aktualitet, förenade existenssätt som inte bara är centrala ord i Aristoteles retorik utan genomsyrar hela hans filosofi. Aristoteles använder begreppet *energeia* inte heller bara för att förklara ett slags yttre lägesförändring utan också ett inre uppbrott som från dammigt tankegods. I ett kapitel som handlar om metaforens betydelse i *Retoriken* diskuterar han ordets illustra möjligheter (1410b 36f.; 1411b 24ff.; 1412a 3. 10). Målet för talaren är att levandegöra det beskrivna så att publiken tror att det beskrivna är självupplevt vilket gör den affektivt berörd.

Georg A. Kennedy tar fasta på denna tanke hos Aristoteles om affektivt engagemang. Med inspiration från kritiska djurstudier driver han i artikeln "A Hoot in the Dark" (1992) tesen att retorik inte bara är en mänsklig konst. Djur använder *ethos*, *pathos* och *logos*. De gestikulerar, sjunger och morrar. Genom att utgå från dessa traditionella kategorier utmanar Kennedy vår tolkning av retorik. Retoriker som har tagit fasta på Kennedys

resonemang har frågat sig liknande frågor. Om djur utövar retorik när de kommunicerar retorik, då hör retoriken inte bara till det sant mänskliga (Bjørkdahl & Druglitrø, 2018; Bjørkdahl & Parrish, 2018; Barnett & Boyle, 2016; Cooper, 2011; Hawhee 2017; Kennedy, 1992; Rušovnik et al. 2021).

I en tid då miljöfrågor präglar vår agenda och med det alltmer högljudda krav på att ompröva vår föreställning om det mänskliga företrädet gentemot icke-mänskliga djur behöver vi fråga igen vilken betydelse djur har för retoriken. Här räcker det inte att konstatera att retoriker som Aristoteles och Kenneth Burke skiljer mellan mänskliga och icke-mänskliga djur, istället kan vi behöva fråga oss vilka implikationer detta blicksperspektiv får för retoriken och vad det skulle innebära om vi bytte blicksvinkel. Frågor om vårt affektiva engagemang och ekologisk samhörighet kan möjligtvis dessutom ha långtgående konsekvenser för retoriken.

Låt oss ompröva vårt förhållande till djur genom att knyta an till det samtal som har förts om hållbarhet inom humaniora, med särskild tonvikt på forskningslinjerna inom miljöhumaniora, kritiska posthumanismer och nya materialister som föreslår nya förståelser av förhållandet mellan människor och deras icke-mänskliga miljö (Alaimo, 2010; Barad, 2007; Bennett, 2010; Braidotti, 2013, 2019; Haraway, 2016). I det affektiva engagemang som vi delar med andra djur finns en retorisk kraft. Att belysa denna kraft är en uppgift för en ontologisk retorik.

Mot en ontologisk retorik

Att retorisk energi inte bara är förbehållen människan utan också hör andra till kan måhända tyckas givet. Ta två hundar som ivrigt nosar på varandra som exempel. Här är vi tillbaka till ett slags ursprunglig retorik som inte har med belevade resonemang att göra utan med samspel och dialog. Ett annat exempel är de kråkor Kennedy utförligt beskriver i ovan nämnda artikel. På sin väg till lunchrestaurangen blir han nyfiket stående framför ett gäng högljudda kråkor. Det såg ut som dessa kråkor hade samlats för att diskutera en viktig fråga och utövade något slags parlamentarisk retorik. Några kråkor flög iväg när det blev för långtråkigt, andra vände gruppen ryggen som för att rösta nej på det förslag som diskuterades (Kennedy, 1992, 4).

Med sina reflektioner om ett kråkparlament banar Kennedy väg för tanken om en alternativ retorik. Retorik blir i hans tolkning en lära om den energi som ingår i kommunikationsflödet: den mentala eller emotionella energi som driver talaren/bildskaparen i bearbetningen av materialet, energinivån i mötet och den energi som både mottas och genereras av betraktaren och kanaliseras i en respons. Betonar vi dynamiken får det till följd att vi också kan behöva ta hänsyn till det mångtydiga, motsägelsefulla och differentierade. Icke-mänskliga djur påminner oss om att vi – liksom andra djur – är kroppar och som sådana ständigt kommunicerar, vare sig det är avsiktligt eller oavsiktligt.

Vi kan inte låta bli att vara retoriska, som både Kjell Lars Berge och Mika Hietanen konstaterar i sina bidrag i denna festskrift. För att åskådliggöra vilka konsekvenser denna insikt har kunde vi jämföra en ontologisk retorikförståelse med en mer traditionell. En dylik retorik har utgått från att talaren har försökt besvärja sin publik. För att det ska handla om retorik i traditionell mening ska medlet för påverkan vara ord eller andra uttrycksmedel (som gester, tonfall exempelvis). Givetvis är detta ett högst schematiskt sätt att representera den retoriska situationen i dess arketypiska form. Det är från talaren till publiken som är huvudriktning och den som framför allt uppmärksammas i träning och analys.

Nu kunde vi fråga vilka aspekter som läggs till i analysen när vi går från en dialogisk retorikförståelse till en ontologisk. Utifrån en ontologisk retorikförståelse tillskrivs omgivningen och publikens affekter större betydelse, eftersom den inkluderar det som vanligtvis undkommer vår uppmärksamhet. Istället för att retorn extraherar ur situationen det som är övertygande (jämför Aristoteles definition) blir nu energin själva materialet i den retoriska analysen. För att förklara vad som menas kan vi ta pardansen som exempel. Vi kan beskriva den utifrån de steg de dansande tar. Dessa steg blir som repliker i en dialog, svar och gensvar på föregående rörelser. Även om denna beskrivning skulle stämma, finns det något mekaniskt stelt över denna beskrivning i diskreta etapper som inte riktigt fångar själva upplevelsen.

Vi som stundom tar oss en sväng till god musik vet att själva upplevelsen inte låter sig reduceras i en beskrivning av tagna steg i rätt turordning utan består i själva danshandlingen (dansandet självt). Vi kunde tala om ett dansande par, där individernas rörelser förenas i ett sammanhållande flöde.

De enskilda bidragen bildar en helhet av rytmisk samrörelse. Vad vi får är då en retorik som inte är orienterad längs axeln sändare och mottagare, talare och publik. Den är inte heller begränsad till människan. Retorik blir då en form av energiomvandling, som både djur och människodjur delar. Denna retorikförståelse har gamla anor. Den härstammar från föreställningen om den energiske talaren som övertygar sin publik genom att åskådliggöra (*energeia*) en kraft, förmåga (*dunamis*) och – som jag ovan visade i hundmetaforen – som knyter samman förnuft och känsla. Enligt denna tolkning av retorik är den fysisk, den tar sig uttryck i handlingar som den också är ett svar på och väcker gensvar hos andra.

Med det sagt vill jag understryka att en ontologisk retorik inte ska tolkas negerande till en mer traditionell retorik utan som inkluderande och kompletterande. Föreställningar om retorisk kraft går exempelvis i linje med jubilarens tolkning av retorik som ett pågående samtal om hur världen är och kan vara beskaffad. Studiet av detta affektladdade kraftflöde kan vara en minst lika viktig uppgift som närläsning av själva talet och utesluter inte heller närläsning av mer gängse sort. I retorikens kraftflöde förenas blick, handling och samspel som skapar situationens retoriska energi.

Avslutande ord

I denna korta essä har jag påmint om djurets särskilda ställning i retorikteori, från fabeldjur till en metafor för retorisk kraft. Jag började mitt sökande i klassiska texter som fabler. Här används djur i metaforisk mening för att synliggöra mänskliga dilemman. I vår tid, med ett posthumanistiskt krav på att omvärdera vår relation till det andra räcker dock inte detta antropocentriska perspektiv på djur till. Frågan blir då inte längre hur djur kan hjälpa oss att förstå oss själva bättre utan hur retorik som teoretisk utgångspunkt kan revideras för att också rymma det icke-mänskliga och vilka konsekvenser detta får.

George A Kennedy ville visa på den särskilda kraft som en kommunikationssituation kan utveckla när han i ovan nämnda artikel diskuterade kråkornas högljudda sammanträde. Han gör det därför att han menar att vår nuvarande retorikförståelse tenderar att bli lite väl trångsynt om vi inte också inkluderar andra djur. Att reflektera över djur tillåter oss att tänka

på retorik i alternativa ordalag. Kanske kan just diskussionen om djur hjälpa oss att utveckla en annan möjlig bild av hur politisk argumentation och agitation fungerar. OM det har funnits en tendens att övervärdera förnuftets och rationalitetens roll i politik, etik och estetik, kan en sådan ansats riskera att ge en alltför platt eller okroppslig bild för hur människor faktiskt formar sina politiska åsikter.

För oss retoriker innebär dylika resonemang också att vi vågar oss bortom en representationalistisk förståelse av språk för att istället betona kommunikationsprocessen. Den materiella världen framstår nu som en integrerad del av mänsklig handling och interaktion, inklusive de retoriska konsterna. Nu kan vi avslutningsvis fråga oss vad allt detta har med jubilaren att göra. Jag är rätt övertygad om att han håller med mig om att vår tids utmaningar kräver att vi inte nöjer oss med en lägesrapport utan övar oss i det kamratliga samtalet i tankens kullerbyttor – möjligtvis lika ivriga och orädda som en gång måsen Jonathan och hans Lomma-bröder (även om den liknelsen kan tyckas något långsökt). Den som vill lära sig flyga måste kanske våga testa sina vingar, om inte annat så för att utforska tankens möjligheter.

Tackord

Kornet till detta uppslag hittades under en av Lennart Hellspongs och mina promenader vid havet på väg till Alnarp. Vi talade inte om det då, för våra tankar kretsade kring annat. Men här såg jag en möjlighet att plantera det. Jag ser fram emot kommande promenader, nyfiken på de korn som vi då hittar.

Litteratur

- Alaimo, Stacy. *Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
- Aristoteles. *The Metaphysics*. London: Penguin Classics, 1998.
- Aristoteles. *Retoriken*. Åstorp: Retorikförlaget, 2012.
- Barad, Karen. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press, 2007.

- Bennett, Jane. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke University Press, 2010.
- Bjørkdahl, Kristian & Tone Druglitrø. *Animal Housing and Human–Animal Relations: Politics, Practices and Infrastructures*. New York: Routledge, 2018.
- Bjørkdahl, Kristian & Alex C. Parrish. *Rhetorical Animals Boundaries of the Human in the Study of Persuasion*. Lanham: Lexington Books, 2018.
- Braidotti, Rosi. *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press, 2013.
- Braidotti, Rosi. *Posthuman Knowledge*. Cambridge: Polity Press, 2019.
- Burke, Kenneth. *A Grammar of Motives*. University of California Press, 1969.
- Cicero, Marcus Tullius. *Om talaren. Första boken*. Övers. Birger Bergh. Åstorp: Retorikförlaget, 2008.
- Eriksson, Anders. *Retorikens grunder*. Studia Rhetorica Lundensia 2. Lund: Lunds universitet, 2017.
- Haraway, Donna. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press, 2016.
- Hawhee, Debra. "Toward a Bestial Rhetoric." *Philosophy & Rhetoric*, (2011): 81–87.
- Hawhee, Debra. *Rhetoric in Tooth and Claw: Animals, Language, Sensation*. University of Chicago Press, 2017.
- Hawhee, Deborah. "Looking Into Aristotle's Eyes: Toward a Theory of Rhetorical Vision." *Advances in the History of Rhetoric*, (2011), 139–165.
- Kennedy, George. "A Hoot in the Dark: The Evolution of General Rhetoric." *Philosophy and Rhetoric* 25 (1), (1992), 1– 21.
- Källström, Lisa. *Pippi mellan världar: En bildretorisk studie*. Lund: Mediatryck, 2020.
- Nørholm Just, Sine. "'Dette er ikke en pipe': Rationalitet och affekt i dansk EU-debatt." *Retorik och lärande: Kunskap–bildning–ansvar: Nordiska konferensen för retorikforskning (NKRF)*. Red. Anders Sigrell & Sofi Qvarnström (2014), 199–211.
- Nussbaum, Martha C. "Aristotle on Emotions and Rational Persuasion". *Aristotle's Rhetoric*. Red. . Amélie Oksenberg Rorty. University of California Press (1996), 303–323.
- Parrish, Alex C. *The Sensory Modes of Animal Rhetorics: A Hoot in the Light*. London: Palgrave Macmillan, 2021.
- Platon. *Skrifter. Bok I*. Övers. Jan Stolpe. MTM, 2021.
- Rickert, Thomas. *Ambient Rhetoric: The Attunements of Rhetorical Being*. Pittsburgh: University of Press, 2013.
- Sorabij, Richard. *Animal Minds and Human Morals*. Cornell University Press, 1993.
- Zillén, Erik. *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet: En genrehistorisk studie*. Göteborg: Makadam, 2020.
- Quintilianus, Marcus Fabius. [Institutio oratoria]. Den fulländade talaren. Övers. Bengt Ellenberger. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2002.

Röster rörande Delsarte och hans System i oratorikvetenskap

Istvan Pusztai

Genom ett collage av citat från olika författare presenteras här en märklig, i Sverige tämligen okänd fransk lärare i retoriskt actio, Francois Delsarte (1811-1871), och hans vetenskapligt anlagda System i oratorikvetenskap (System of Oratory). Hans System kretsar kring talarens talteknik, mimik, gestik och kroppsplastik. Hans noggranna iakttagelser har inte förlorat i värde och hans praktiska, estetiskt fostrande övningar är alltjämt använda i träning av en bred krets av intresserade studenter främst i USA. Hans betoning på talteknikens och gestikens skönhet kan idag uppfattas som en föråldrad pedagogisk egenhet, men den kan också ses som en potentiell motvikt till vår tids naturalistiska ideal på dessa områden.

Med detta bidrag till festskriften tillägnad professor Lennart Hellspång, vill jag uttrycka min tacksamhet inte bara till honom personligen, utan också till ödet som gav mig lyckan att få vara hans kollega och arbetskamrat i mer än ett decennium. Men vår bekantskap var längre än så om jag räknar det vänliga, handskrivna brevsvar jag fick av honom i mitten av 1990-talet, det som ledde in mig på retorikens område.

Många av våra samtal rörde sig kring retorisk actio och dess utveckling under tidigare epoker, inte minst de teorier som uppstod under den senare delen av 1800-talet. Det var nämligen då som skådespelarkonsten började få nya teorier som endast gällde skådespelarens arbete. Den klas-

siska symbiosen mellan retorikens actio och skådespeleri blev ifrågasatt. Ett barn av "Mamma Retorik" blev vuxet och banade sin egen väg. En liknande impuls till att vilja stå på egna ben kan anas bakom Delsartes projekt att göra retorikens actio-del till en självständig vetenskap.

Ett annat tema i våra samtal var den idag rådande naturalistiska stiltraditionen i träning i retoriskt actio. Dessa två teman aktualiseras även i föreliggande text. Den naturalistiska stiltraditionen (Denna stil) har fått sitt gradvisa genomslag i Sverige under åren efter andra världskriget. Innan dess ägnade lärarna, politikerna och andra talare i offentligheten större uppmärksamhet åt diktionens och gestikens kontrollerade skönhet och dess roll i övertygandets process. Nu betraktade man den gamla stilen som yvig och tillgjord. Den estetiska aspekten började förlora sin forna rang.

Francois Delsartes gärning lärde jag känna i början av 1970-talet, då jag studerade teatervetenskap under ledning av professor Kirsten Gram Holmström. Vid denna tid har Delsartes System och pedagogiska metod fått rollen som historisk lämning och kontrast till mera upplysta teorier och träningsmetoder i Stanislavskijs och Brechts anda. År 1968 bytte ämnet namn från "teaterhistoria" till "teatervetenskap". Det var då också motiverat att lära känna Delsartes System eftersom det var han, ungefär hundra år tidigare, som tog initiativet till att kalla sina undersökningar och kartläggningar för vetenskap. Men bortsett från Delsartes djärva tilltag, var han sedd som den gamla stilens representant som ville påtvinga talarna en röstens och gesternas alfabet att uttrycka sig med. Bildillustrationerna av poser och andra kroppsuttryck gjorde inte saken bättre.

Om Delsartes System finns en väldig mängd information på internet, men den är till övervägande del på engelska. På svenska finns mig veterligt ingen detaljerad presentation. Min avsikt med föreliggande collage av citat är att ge ett smakprov på temat Delsarte och hans System på svenska. Det grundar sig i tron att det ger den svenskspråkiga läsaren en skarpare bild. Han brydde sig trots allt om skönheten i retorikens actio (det retoriska actiots skönhet).

Ett collage kräver en hel del tankearbete av sin betraktare, och det gäller även här. Läsaren möter en osorterad hög med fragmentarisk, och kanske också partisk information i ett komplicerat tema. Å andra sidan, kan det vara en startpunkt för att sätta sig in i Systemet och beundra dess monumentala konstruktion.

Citatens följdordning kan framstå som ologisk men den följer min subjektiva summering av de principer som kan spåras i citatens art. I summeringen ingår exempelvis följande principer, uttryckta i tvåpoliga dimensioner: för och emot, fågelperspektiv och grodperspektiv, dåtid och nutid, det lätta och det svåra, det inre och det yttre, det rimliga och det bisarra, det jordnära och det filosofiska.

Citaten är tagna från slumpmässigt valda verk, och personer som på något sätt kom i kontakt med Delsarte själv eller hans System i oratorikvetenskap. De viktigaste är de som presenterar Systemet inifrån, som återger Delsartes tänkande. Delsarte har inte publicerat några egna texter om sitt System men han anlitade andra och han hade också lärjungar som gjorde noggranna anteckningar.

Den första och mest kompletta redovisningen av Systemet är utförd av Delsartes lärjunge, den franske abboten Delaumosne. Det franska originalet (*Le système de l'oratoire*) har översatts till engelska av Frances A. Shaw, och har fått titeln *The Delsarte System* (1893). I boken presenteras träning av de kroppsliga uttrycksområdena i följande ordning: Röst och talteknik, Gestik (huvudrörelser, ögon, ögonbryn), Torso, Skuldrorna och Lemmarna (armar, armbåge, handled, hand, fingrarna, benen). Före citaten har jag uppgett vilka som kommer från hans penna. Tack vare *The Project Gutenberg* är denna bok och även andra böcker om System of Oratory tillgängliga som fria e-böcker.

I samband med översättningen från engelska till svenska har jag tagit mig vissa friheter, men endast för att göra citaten mer begripliga. Termen oratorikvetenskap är min sammanslagning av oratorik och vetenskap. Ordet oratorik (substantiv) fann jag användbar, för att det motsvarar engelskans *oratory* med ursprung i latinets *ars oratoria*. Till formen överensstämmer det med ordet *retorik*. (Termen oratorik avses beteckna samma kunskapsfält som retorikens *actio* eller kroppsspråk (eng. *bodily communication*), men perspektivet i den här varianten präglas av estetiska och pedagogiska idéer som är understödda av fysiologiska referenser.) Ordet vetenskap speglar Delsartes ambition att skilja arten av sin gärning från äldre beskrivningar av *talarens hantverk* (*ars oratoria*), vilka saknade metodologisk konsekvens, och en tydlig filosofisk överbyggnad.

I. Neutrala presentationer

1. [oxfordreference.com/Francois Delsarte](https://oxfordreference.com/Francois%20Delsarte), 2022

Fransk musiklärare. Han utvecklade ett system som kallas Delsarte-metoden, där artister lärdes att utveckla sina kroppars uttrycksförmåga. Han delade in mänsklig rörelse i tre kategorier (excentrisk, koncentrisk och normal), och tre zoner (huvud, bål och lemmar), i sitt försök att utveckla sina elevers fysiska kontroll. Hans anhängare, inklusive Jaques-Dalcroze och Shawn, använde sig av hans metod för att utveckla moderna danstekniker.

2. [oxfordreference.com/Francois Delsarte](https://oxfordreference.com/Francois%20Delsarte), 2022

För dem som har hört talas om Francois Delsarte och hans System of Expression, framkallar namnet Delsarte i allmänhet bilder av dramatiska poser för att simulera mänskliga känslor, sådana som förknippas med gammaldags melodrama och löjliga stumfilmsframträdanden. Om man alls kommer ihåg namnet, är det något som ger anledning till förlöjligande i värsta fall och historisk nyfikenhet i bästa fall. Ändå är det den historiskt erkända inspirationskällan för Isadora Duncan, Ruth St. Dennis och hela Dennishawn School, som till elever hade Martha Graham, Doris Humphrey och Charles Weidman, och därmed hela den första och andra generationen av moderna dansare. Det studerades av Rudolph von Laban, och lärdes ut av F. Mathias Alexander, innan de utvecklade var sin metod. Det var metoden som användes när man startade den första skådespelarutbildningen i Amerika. Delsartes arbete hyllades av några av de mest framstående vetenskapsmännen, religiösa forskarna, musikerna och konstnärerna. Även kända yogis nämnde det med största respekt.

3. Martin, 1987,6

Det minskade intresset för elocutio-rörelsen, och det ökande antalet vetenskapliga experiment i tal och skådespeleri i slutet av 1800-talet, var orsaken till att elocutio kom att betraktas som en vetenskap, snarare än en konst. Detta exemplifieras i experimenten av Francois Delsarte, som i ett försök att analysera känslor och bestämma hur de skulle uttryckas, delade upp kroppen, och utvecklade regler för att tillämpa ett system som starkt påminner om manuell retorik.

Kommentar: Elocutio-rörelsen hade som program att i retorisk actio betona talteknikens betydelse för att övertyga.

4. Kirby, E.T. (1972) /The Drama Review, Frontiers of Actor Training/The Delsarte Method

Från 1870 till 1920 var Delsartes System of Oratory kanske den mest populära enskilda metoden för träning i röst- och talteknik i USA.

2. Sympatisörers röster

5. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory/Förord, målgrupp

Talare, ni har ett kall vid fakulteter för tal. Ni har valt predikstolen, skranket, tribunen eller scenen. Ni kommer en dag att bli predikanter, advokater, föreläsare eller skådespelare; kort sagt, ni när en önskan att bli framgångsrika som talare. Jag välkomnar era planer.

Kommentar: I den här hälsningen till målgruppen för den i boken presenterade oratoriska träningsmetoden framgår att då den skrevs, hade skådespelaren fortfarande en given plats bland de som skulle utbildas i retoriskt actio. Denna tradition var rådande ända från Quintilianus tid. I våra dagars retorikböcker, eller i böcker i temat kroppsspråk inkluderas inte denna yrkesgrupp, eftersom man för skådespelare har utvecklat särskilda metoder som fokuserar på rollframställning.

6. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 1/Förord

Vad är egentligen oratorikens konst? Det är sättet att uttrycka själsfenomen genom de fysiska organens spel. Det är summan av regler och lagar, som är ett resultat av samspelet mellan de mentala skeendena och kroppen. Således måste människan betraktas i sitt känslomässiga, intellektuella och moraliska tillstånd, där organens spel korresponderar med dessa tillstånd. Vår undervisning har alltså sin grund i de mentala skeendenas vetenskap som betjänas av de fysiska organen. Det är därför vi presenterar de fasta, oföränderliga regler som sanktioneras i filosofin. Detta kan göras enkelt med en presentation av vår metod. Konsten att tala, upprepar vi, är att uttrycka mentala fenomen genom de fysiska organens spel. Det är översättningen, den plastiska formen av den mänskliga naturens språk. Men

människan, Guds avbild, presenterar sig till oss i tre faser: den sinnliga, intellektuella, och den moraliska fasen. Människan känner, tänker, och älskar. Hon är en förbindelse mellan den fysiska världen, den andliga världen, och Gud. Hon fullföljer sitt uppdrag genom sinnes, förnufts, eller nådens ljus.

Vi kallar livet det känslomässiga tillståndet, tänkandet det intellektuella tillståndet, och själen det moraliska tillståndet. Ingen av dessa tre termer kan skiljas från de två andra. De tränger in i varandra, sammanflätar, korresponderar med, och omfamnar varandra.

Kommentar: Om vi erinrar oss att det hos de gamla grekerna gudarna i många avseenden var avbilder av människor, framstår den thomistiska uppfattningen här, ”människan, Guds avbild”, som ett påtagligt tillrättläggande.

7. Stebbins, 1886, kap. 5/Introduktion

När han insåg att han hade förlit sig i brist på en kompass och lots, bestämde han sig för att rädda andra från sitt öde genom att söka och formulera lagarna för en konst, som hittills lämnats till medelmåttighetens nyckfullhet, eller genialitetens inspiration. År av outtröttligt arbete och studier gav honom ett gediget underlag. I fem vändor till sjukhus, bårhus, härbärgen, fängelser, konstgallerier etc., vilka stegvis avslöjade tidigare snillens hemligheter och metoder, genom studier som höll honom fullständigt uppslukad i timmar när han tittade på barnens lek i de stora offentliga trädgårdarna, observerande människorna överallt och i alla upptänkliga situationer, lyckades han upptäcka, och formulera den estetiska vetenskapens lagar. Tack vare honom har den vetenskapen nu samma precision som matematikens.

Kommentar: Stebbins var först med att informera om Delsartes system i USA. De första raderna anspelar på Delsartes öde att ha fått sin sångröst förstörd på grund av olämplig träning.

8. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory/Förord

Efter flera års idoga studier upptäckte och formulerade han väsentliga lagar för all konst, och tack vare honom, har estetisk vetenskap i vår tid samma precision som matematisk vetenskap.

Kommentar: Denna jämförelse med matematikens precision är ett tids-typiskt ”mantra”.

9. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory*, del 1/Teori

Låt oss notera ett obestriddigt faktum: vetenskapen om talets konst har ännu inte lärts ut. Hittills har enbart utmärkt begåvning, men inte vetenskap gett oss stora talare. Horatius, Quintilianus, och Cicero bland de gamla, och talrika moderna författare har behandlat oratorik som en konst. Vi beundrar deras skrifter, men det är inte vetenskap, vi söker förgäves efter några grundläggande lagar, som skulle fullfölja deras läror. Det finns ingen vetenskap utan principer som ger skäl för dess fakta. Därav kommer att för att undervisa, och för att lära sig talandets konst är det nödvändigt:

1. Att förstå den allmänna lagen som styr organens rörelser.
2. Att tillämpa denna allmänna lag på varje enskild organs rörelser.
3. Att förstå innebörden av formen för var och en av dessa rörelser.
4. Att anpassa denna innebörd till vart och ett av själens olika tillstånd.

Grundlagen, vars stämpel vart och ett av dessa organ bär, måste hållas noga i åtanke. Formeln är följande:

Människans emotionella, mentala, och moraliska tillstånd avspeglar sig i organismens excentriska, koncentriska, eller normala form. Så lyder den första, och största lagen. Det finns en andra lag, som utgår från den första och liknar den: Varje form av organismen blir tredubblad genom att låna formen av de två andra. Det är i tillämpningen av dessa två lagar, som hela utövandet av oratorikens konst består. Här har vi alltså med en vetenskap att göra, eftersom vi har ett kriterium som alla fenomen måste överensstämma med, och som ingen kan säga emot. Detta kriterium, som består av vår dubbla formel, presenteras i ett diagram, vars förklaring måste studeras noggrant.

Kommentar: Termerna excentrisk och koncentrisk kan motsvara tillfällig extrovert (utåtriktad), respektive introvert (inåtriktad) mental inställning. Diagrammet och andra illustrationer återges bland annat i <<https://www.gutenberg.org/files/12200/12200-h/12200-h.htm>>

10. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory/Förord, bildliga illustrationer

Fördelarna med denna metod är lätta att förstå. Här presenteras en typ av uttryck som inte är hämtad från någon individ, utan från den mänskliga naturen via en syntes.

Kommentar: Noteras kan att bildliga illustrationer av gester i böcker före Delsartes tid också var synteser, eller generaliserande återgivningar, även om man där inte betonade själva den logiska processen av deras tillkomst.

11. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 1/Cirkelmodellen

Denna graf sammanfattar alla viktiga faktorer som kan påverka organismen. Detta är en universell algebraisk formel, med vilken vi kan lösa alla organiska problem. Vi applicerar det på handen, på axeln, på ögonen och rösten - med ett ord, till alla exponenter av oratorikens språk. Till exempel räcker det att ta reda på hur ett excentro-excentriskt uttryck av handen eller ögonen ser ut och sedan komma ihåg det när termen används.

Kommentar: Cirkelmodellens tredelningar är ett arv från det antikgrekiska tänkandet. Tredelningen är ju påtaglig i bland annat Aristoteles olika verk. I hans *Retoriken* (Aristoteles, 2012) finns det minst fem indelningar. Tredelning av en helhet var i den grekiska antiken en mystifierad (magisk-) logisk handling som ansågs utgöra bron mellan de som vi idag kallar naturrespektive humanvetenskaper. Systemets grafiska och andra bildliga illustrationer återfinns i <html<https://www.gutenberg.org/files/12200/12200-h/12200-h.htm>>

13. Bishop, 1892, 21

Delsarte observerade att när människan påverkades av upphöjda känslor, var hennes rörelser inte stötvisa, kantiga eller ryckiga utan harmoniska och rytmiska, huvudsakligen uttryckta i kurvor och spiraler. Slutsatsen är att om människan i sina mer upphöjda stunder naturligt uttrycker sig genom vissa rörelser och kroppsattityder, kommer odling av liknande fysiska uttryck tendera att etablera motsvarande ädla inre tillstånd. Naturligtvis är det så att innan kroppen kan uttrycka någon känsla (som exempelvis hopp) måste en motsvarande tanke medvetet eller omedvetet infinna sig i sinnet. Varje handling härstammar från en tanke, säger Emerson.

Detta ömsesidiga beroende av själen och kroppen, av känslorna och de yttre manifestationerna, eller *Lagen om korrespondens* är den stora principen som ligger till grund för de harmoniska pedagogiska rörelserna i Delsarte-gymnastiken. Övningarna som bygger på denna princip är kända som formerande, estetisk och expressiv gymnastik.

Kommentar: Bishop ger en bakgrund till varför den i USA praktiserade Delsarte-gymnastiken har en specifik estetisk och expressiv karaktär. Denna typ av gymnastik kan med fördel jämföras med den svenska Ling-gymnastiken som etablerades omkring år 1900.

14. Willy Barrett, 2019, Three Pillars Arts /The Delsarte Project /What is Delsarte/en nutida beskrivning

Det verkliga Delsarte Systemet av kroppsuttryck är:

1 En komplett och universellt korrekt karta över de symboliska betydelserna av de flesta kroppsdelarna och över allmänna mänskliga rörelsemönster. Den är baserad på fysikens lagar och på den uråldriga visdomen inom yoga, kabbala och hermetiska traditioner.

2 Ett system för kroppsträning för att väcka människokroppens medfödda atletiska skicklighet och uttryckskraft. Systemet består av:

3 Avslappningsövningar för att eliminera spänningar och förbereda reflexerna,

4 Övningar i balans för att samordna kroppsdelarnas arbete och ge styrka och kraft som betryggande beredskap för att utföra välbalanserade rörelser, samt

5 Utforskning av kroppsuttryckens universella betydelse i samstämmighet med kroppens egen natur att uttrycka sig som Kropp, Sinne och Ande.”

Kommentar: Med termen ”Ande” vidgar Barrett det ursprungliga thomistiska (kristna) perspektivet till vår tids globaliserade religionsvetenskapliga bild, som omfattar alla religioners essens av andlighet.

15. Three Pillars Arts /The Delsarte Project, 2022/Balans - träningens centrala aspekt

Kärnan i den delsarteska träningen är den fullkomliga balansen. Fysikens lagar är mycket tydliga i denna sak. Balansen upprätthåller sig själv.

Obalans resulterar i kollaps. I en levande organism skapar balans lätthet och avslappning, medan obalans orsakar spänningar och minskad rörlighet. Den matematiska ekvationen för balans är enkel: lika vikt på alla sidor av mitten. *Equi-Librium* = Lika vikter.

16. Pilar Garcia, 2018 / *Three Pillar Arts/The Delsarte Project/Testimonials/* Tackbrev till Joe Williams

Jag har länge önskat att jag kunde hitta en lärare som kunde belysa helheten av Delsartes *Science of Expression*, eftersom jag instinktivt förstod att det kunde vara ett värdefullt verktyg. Jag visste inte hur värdefullt det var, förrän jag såg arbetet i dina grupper. Det var din förståelse och klarhet i att noggrant vägleda vår grupp genom de första övningarna, och att hjälpa oss att lägga en god grund för vår fortsatta utveckling. Men det är din förmåga att tillämpa de delsarteska principerna på en mångfald av arbetsformer, oavsett om det är en sång, en dans eller en monolog, som gör mig hänförd. Den ger insikt i den stora potential som Delsartes system har för all scenkonst, för ett djupare, friare, mer sanningsenligt, vackert och konstfullt sätt att kommunicera. Tack för att du delar med dig av din djupa kunskap och kärlek till ditt arbete och att du hjälper oss att finna nycklarna.

Kommentar: Denna brevtext vittnar om systemets bestående dragningskraft.

17. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory*, del 1/Rösten

Människans första 'språk' är rösten som hon redan i vaggan använder, och det minsta vi kan begära av en talare är ett intelligent 'språk' vars kreatör är instinkten. Talaren måste lyssna på sin egen röst för att förstå den, att uppskatta dess värde, att odla den genom att rätta till dess fel, att vägleda den - kort sagt, att viljemässigt disponera den i enlighet med stundens givna krav.

18. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory*, del 1/Rösten

Rösten kan utvecklas i tre avseenden. En röst ska bearbetas eftersom den naturliga rösten nästan alltid är mer eller mindre förändrad på grund av en mängd möjliga orsaker.

1. Gällande volym: genom att sänka struphuvudet, höja den mjuka gommen och "håla tungan".

2. Gällande intensitet: En hög röst kan vara ihålig. Det måste ges djup, kraft och lyster med dessa tre metoder: djupgående inspiration, explosion eller uteslutning. Intensiteten av en affekt kan bero på utstötning, eller på en elastisk förändring. Täthet är elasticitet. Det är diktionens mest svår-fångade och ändå mest väsentliga egenskap.

3. Gällande tonorientering (kompass): Det finns tre sätt att öka förmågan att orientera sig bland röstens toner: 1. Genom bestämning av (den individuella) grundtonens tonhöjd; 2. Genom att öva på den vokala skalan; 3. Genom sammansmältning av registren från grundtonen. Det första av dessa sätt är det mest effektiva.

19. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 1/Rösten, Praktiska slutsatser

Det är mycket viktigt att veta hur man framställer någon av dessa röster efter behag. Bröströsten är uttrycket för det sensitiva eller vitala livet, och är tolk för alla fysiska känslor. Mediumrösten uttrycker känslöstämningar och moraliska känslor. Huvudrösten tolkar allt som rör vetenskapliga eller mentala fenomen. Genom att observera skratten i de vitala, moraliska och intellektuella tillstånden, kan vi se att rösten får det ljud i vokaler som motsvarar varje särskilt tillstånd.

20. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 1/Rösten, Om andning och pausering

Dessutom ger tystnaden talaren tid, och frihet att bedöma sin situation. En talare ska aldrig tala utan att ha tänkt, reflekterat över, och ordnat sina idéer. Innan han talar, bör han bestämma sig för sin ståndpunkt, och vara klar över vad han avser att göra. Även framförandet av en fabel är möjlig att variera, exempelvis genom (mimiska) uttryck, gester, tonfall och artikulation. Allt måste föras tillbaka till en scen i det verkliga livet, till en ståndpunkt och på något sätt måste talaren skapa en roll åt sig själv som åskådare.

Kommentar: Tanken i den sista meningen är en föregångare till Bertolt Brechts teori om distansering /verfremdung/, en oscillerande rörelse mel-

lan skådespelarens genomlevande av rollen och den utifrån iakttagna, distanserade bilden av sig själv.

21. Mme Gerald, 1890 (?), *Delsarte System of Oratory by Various, The Course of Lessons in America/huvudrörelser*

Lektion II. Huvudet.

Koncentrisk: Böjd framåt.

Normal, Upprätt.

Excentrisk: Böjd bakåt.

Kombinationer av huvudrörelser

Koncentro-koncentrisk: Böjd framåt och lutad åt ena sidan (mot personen): vördnad.

Koncentro-normal: Böjd framåt: Undersökande.

Koncentro-excentrisk Böjd framåt och lutad åt andra sidan (från personen): Misstanke.

Normo-koncentrisk: Böjd mot personen: Ömhet.

Normo-normal: Upprätt: Utan uttryck.

Normo-excentrisk: Böjd från personen: Sensualitet.

Excentro-koncentrisk Böjd bakåt och lutad åt ena sidan (mot personen): Överge.

Excentro-normal: Böjd bakåt, rak: Exaltation, häftighet.

Excentro-excentrisk: Böjd bakåt och lutad åt andra sidan (från personen): Stolthet.

Det är ögats position som avgör huvudets uttryck, eftersom det är ögats riktning som talar om för oss på vilken sida föremålet för vördnad, misstänksamhet etc. ska befinna sig. Axlarna bör observeras här. De är passionens termometer; ju starkare känslor, desto högre bör de höjas.

Kommentar: Mme Gerald var Delsartes dotter.

22. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory*, del 2/Ögonbrynen
Ögonbrynen.

Det finns tre termometrar: ögonbrynet är sinnets termometer; axeln är livets termometer, tummen är viljans termometer. Det finns en parallellitet mellan ögat och rösten. Rösten sänkt och pannan lyft indikerar en önskan att skapa överraskning, alternativt ett tecken på avsaknad av mentalt djup.

Det är mycket viktigt att fastställa denna parallellitet mellan ögonbrynets och röstens rörelser. Det sänkta ögonbrynet betyder kvarhållning, avstötning: Det är betydelsen av en stängd dörr. Den förhöjda pannan betyder den öppna dörren. Sinnet öppnar sig för att släppa in ljuset eller att ta till flykten. Ögonbrynet är inget mindre än intelligensens dörr. Fallande ögonbryn stöter bort rösten. Ansträngningarna för att avvisa och behålla är lika.

Variationerna är i överensstämmelse med ögonbrynen. När ögonbrynen höjs, höjs rösten. Detta är röstens normala rörelse i förhållande till ögonbrynet.

Kommentar: Idag anser vi att varje person har en individuell intervall av «utflöde» («graden av de mentala impulsernas förvandling till fysiska uttryck») beroende på vilken situation man befinner sig i. I en situation är man öppen, mera högljudd eller sprallig, i en annan mera tillknäppt. Somliga av oss är oftare spralliga eller yviga än andra. Ett kroppsuttryck kan endast tolkas rätt om vi känner till personens individuella intervall och den situation som hon befinner sig i.

23. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 2/Gestik

Gester är ett viktigt och intressant område att studera. Vad vackert det är att se de tusen bitarna av den myologiska apparaten sättas igång av känslan som en storslagen motor! Det kan finnas en glädje i att veta, varför man uppskattar en bild av Kristus på korset. I andra bilder avläser vi uttryck av tro, hopp och kärlek, eller en moders tillgivenhet, hur hon håller sitt barn i famnen. Vi kan bedöma uppriktigheten hos en vän som griper vår hand. Men om han håller tummen inåt, och hängande, är det ett dåligt tecken; vi kan inte längre lita på honom. Att be med tummarna inåt, och svajande fram och tillbaka, indikerar en brist på helig glöd. Det är ett lik som ber. Om du ber med armarna utsträckta och fingrarna böjda, finns det anledning att frukta att du avgudar Plutus. Om du omfamnar mig utan att höja axlarna så är du en Judas.

Kommentar: De sista meningarna förefaller vara en karikatyr över Delsartes överdrivna självsäkerhet att kunna avläsa och tolka kroppsuttrycken rätt.

24. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 1/Gestik

Om gestiken är bra, tolereras det mest erbarmliga tal. Om talet är bra, så mycket bättre, men gestiken är det allra viktigaste. Gestiken är överlägsen alla andra språk, eftersom den är en konstituerande del av vårt väsen. Gestiken inkluderar allt inom oss. Talljuden är talorganens gest. Konsonanter och vokaler är gester av den buckala apparaten, och en gest i den meningen är en produkt av den myologiska apparaten.

25. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 1/Gestikens lagar

Varje talare kan hävda sin egen ståndpunkt, men den väsentliga lagen är att föregripa, att motivera talinnehållet med gester. Talinnehållet är en verifiering av saken. Saken får uttryckas innan man tillkännager dess namn. Ibland låter vi lyssnarna spå snarare än förutse, vi stirrar på dem för att fånga deras uppmärksamhet. Vältalighet är komponerad av många saker som inte är namngivna, men måste förmedlas med små gester. Det är i detta som vältaligheten består. Alltså en smäll med tungan, ett slag med handen, ett ljud av vokalen "u" när man tar bort en fläck på kavajen. Författaren kan inte göra allt detta. Den släta återgivningen av det skrivna ordet är ingenting för talaren, hans talang består i att använda små namnlösa ljud.

26. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 1/Gestik

Gester är harmoniska genom mångfalden av agenter som verkar i samma riktning. Denna harmoni bygger på konvergensen av eller motståndet i rörelserna. Den perfekta överensstämmelsen är alltså konsonansen (samklang) mellan de tre medlen - huvud, bål och lemmar. Dissonans uppstår från divergens hos ett av dessa medel.

Kommentar: Reflektionen om konsonansen och dissonansen kan ses som en neutral beskrivning av det som vi i samband med avläsning av kroppsspråkliga tecken ofta beskriver i moraliska termer, som uppriktigt menat respektive lögnaktigt innehåll i meddelandet, exempelvis om personen gestikulerar med övertygelse men rodnar eller flackar med blicken.

27. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory*, del 1/*Gestikens lagar*, Återhämtning

Återhämtning. Vi har formulerat denna allmänna lag: Det excentriska, normala och koncentriska uttrycket måste motsvara människans emotionella, moraliska och intellektuella tillstånd. När det gäller gester modifieras lagen således: I det emotionella tillståndet kan gesten, som är naturligt excentrisk, bli koncentrisk, eftersom talaren är passiv eller aktiv. Han är passiv när han är föremål för vilken yttre handling som helst, när han reagerar med en känsla. Han är agent när han förmedlar sin egen vilja eller makt till publiken; med ett ord, när han kontrollerar sin publik. När talaren tar på sig den passiva rollen, det vill säga när han reflekterar, blickar han ut över sin publik samtidigt som han gör en bakåtgående (koncentrisk) rörelse; när han tar på sig den aktiva rollen gör han en framåtrörelse (excentrisk rörelse). När han talar till andra går han framåt; när han talar till sig själv, ryggar han tillbaka ett steg, hans tanke kretsar kring honom själv.

28. *Three Pillars Arts, The Delsarte Project /A Brief History of Delsarte*, 2019

Delsartes nio principer om gestik, hans lag om överensstämmelsen mellan inre upplevelse och yttre fysisk manifestation, hans beskrivning av den symboliska betydelsen av raka linjer, kurvor, spiraldiagonaler, vinklar, parallella och sekventiella rörelser och deras förhållande till mänsklig medvetenhet är lika giltiga i konst idag som de var när han först började definiera dem för mer än 150 år sedan. Hans analys av kroppen och dess uttrycksagenter tillhandahåller en djup sanning och är ett kraftfullt verktyg för att utveckla kroppsmedvetenhet inom ett otal verksamheter.

Kommentar: Resonemanget bottnar i Delsartes idéer om kroppens semiotik och hans oreflekterade föreställning om det täta sambandet mellan de mentala skeendena och kroppens tecken. Men sambandet är lösare än han tror. De mentala skeendena är betydligt flera och mer nyanserade än vad kroppen förmår att uttrycka. Kroppen är ett trubbigt verktyg att kommunicera med om man inte får stöd av språket. Det är till exempel anledningen till att läraren som undervisar enligt hans metod använder sig av givna repliker, situationsbeskrivningar och sagotexter.

29. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory/Mimik och gestik*

De gamla var inte okunniga om den överväldigande makt som gesterna utövade på publiken. Därför, ibland för att eliminera, ibland för att förstärka denna magiska kraft, var talare tvungna att täcka sina ansikten med en mask när de skulle tala offentligt. Domarna på Areopagen kände väl till gesternas kraft, och för att undvika deras förföriska effekt använde de sig av möjligheten att bara lyssna på rättstal efter mörkrets inbrott.

30. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory/Gestik, Gestikens lagar*

Gest måste alltid föregå tal. Faktum är att tal är återspeglat uttryck. Det måste komma efter gesten, som är parallell med intrycket. Naturen manar till en kropps rörelse och tal namnger rörelsen. Tal är bara titeln, etiketten för det som gesten förväntar sig. Tal kommer bara för att bekräfta vad publiken redan förstår. Talet är till för att namnge sakförhållanden. Gesten ställer frågan "Vad?" och talet svarar. Gesten efter svaret skulle vara absurd. Låt ordet komma efter gesten och då uppstår ingen pleonasm.

31. Delaumosne, 1893, *Delsarte System of Oratory, del 2/Gestik*

Kroppen behöver utbildning såväl som de mentala förmågorna. Detta är inget enkelt arbete. Låt de enskilda framstegen bestämmas utifrån den ideala utvecklingsskalan för att uppnå den perfekta gesten. Observera kroppsarbetarnas rörelser. De är klumpiga, lederna får inte leka. Låt detta vara det första steget.

32. *Delsartes own words, Delsarte System of Oratory by Various, 7/Handens attityder*

Det finns tre viktiga centra: axeln, armbågen och handleden. Emotionella uttryck utgår från axeln, platsen för det (allmänna) emotionella tillståndet, till armbågen, som visar det (enskilda) affektiva tillståndet; och sedan till handleden och tummen, där det visar mottaglighetens och viljans status. Tre centra i armen: axeln för patetiska handlingar; armbågen, som närmar sig kroppen på grund av ödmjukhet, eller omvänt, stolthet; och slutligen handen för fina, andliga och känsliga handlingar. De initiala formerna av rörelser bör - i kraft av de zoner som de utgår från, vara de enda explicita, och följaktligen de enda verkligt uttrycksfulla. Dåliga skådespe-

lare anstränger sig för att bli berörda genom ytligt spektakel men deras försök sker förgäves. Sanna artister å andra sidan låter aldrig avslöja mer än en tiondel av den hemliga känslan med sina gester, känslan som de uppenbarligen känner men döljer för publiken för att skona sin känslighet. Därmed lyckas de beröra alla åskådare.

Kommentar: I de sista meningarna återger Delsarte den japanska skådespelaren Zeamis regel angående relationen mellan inre emotionell laddning och dess tyglade fysiska uttryck.

33. Stebbins, 1886, Lesson 1. Decomposing Exercises, Exercise IV/Isärdelande övningar

Lyft armarna ovanför huvudet, öppna dem till en V-form, sluta anstränga musklerna som håller upp dem. De kommer att falla som döda vikter. Armarna hänger fortfarande slappt från axlarna. Gör horisontellt roterande rörelser med bålen. Armarna kommer att svänga som döda vikter; byt nu och luta kroppen framåt och bakåt; gör detta med knäböjningar. Armarna kommer att pendla fritt från sin infästning, det känns som att de delar på sig.

Kommentar: Denna övning kan ses i utförande under ledning av Sarah Kronawittleithner på youtube med titeln Movement Research - Delsarte System of Expression Exercises, <<https://www.youtube.com/watch?v=EmIfG6apbQc>>

34. Angeliqve Arnaud, Delsarte System of Oratory, by Various, 1893. del 7 / Serier av gester

Sjunde gesten. Upprepade förhör.

Denna gest betyder: "Jag förstår inte, jag kan inte förklara ditt beteende mot mig."

Den omfattar fem steg:

1. Det består i att placera båda händerna under hakan och höja axlarna våldsamt.
2. Det består i att föra händerna till bröstnivå, som om de letar efter något där.
3. Det består i att sträcka ut båda händerna mot samtalspartnern, som för att visa honom att de inte innehåller något.

4. Det består i att sträcka ut ena handen i motsatt riktning, och låta huvudet och kroppen följa handen.

5. Det består i att vrida huvudet hårt mot samtalspartnern och sänka plötsligt axlarna.

Kommentar: Läraren anger ofta en fingerad replik för att beskriva en lämplig situation för den specifika gesten som övas.

35. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 2/Benen

Benen har nio positioner som vi kallar basattityder. Vi kommer att ge en detaljerad beskrivning, sammanfattade i ett diagram över kriteriet för benen i slutet av detta avsnitt. Första attityden.

Den präglas av en jämn balans av kroppen, stående på dess två ben. Det är ett barn som står på sina båda fötter och ingen av dem är längre fram än den andra. Denna attityd är vanlig och är ett tecken på svaghet eller respekt; för respekt är en sorts svaghet för personen vi tilltalar. Det kan tyda på barnslighet eller någon typ av förfall.

36. Delaumosne, 1893, Delsarte System of Oratory, del 2/Vikten av gestikens lagar

Den som studerar oratorik bör inte vara en servil kopist. Under loppet av sina studier måste han kopiera, imitera och komponera. Låt honom först återge en fast modell, mästarens läxa. Detta är att kopiera. Låt honom sedan återge lektionen i mästarens frånvaro. Detta är att imitera. Låt honom slutligen producera en provisorisk modell. Det är att komponera. Det är att producera en lektion, att analysera och syntetisera den, att splittra igen och återföreina, det är arbetets progression. Kopierings- och imitationsövningarna bör följas av kompositioner, med tillämpning av de principer som redan är kända. Talaren kan tillåtas spela ut sin särbegåvning, han kan även få lov att använda något dåraktigt trick av sin konst. Men vad han än gör måste han vägledas av fasta regler.

Kommentar: Det som inte nämns här är att de flesta övningarna baseras på en given textsekvens av varierande längd, exempelvis på ett utsnitt av en fabel. Mycket av kritiken mot Delsartes pedagogiska metod grundar sig i att han börjar sin undervisning med "...en fast modell, mästarens läxa."

Ett av skälen kan vara att andra lärare som skulle undervisa i ämnet förut-
såg svårigheten med att kopiera en fast modell på ett trovärdigt sätt.

37. Three Pillars of Oratory, 2019, Delsarte for Yoga

De grundläggande principerna för Delsartes tillvägagångssätt kan lika
gärna ha kommit direkt från en bok om filosofin bakom yoga. Idéerna om
en enhet som förenar allt är ett eko av läran om Gnani Yoga, lärandets och
de mentala förmågornas yoga. Delsartes tillämpning av kropp, själ och
ande på alla delar av kroppen tillåter att principerna för yoga kan tillämpas
på varje rörelse och gest och ökar vår medvetenhet om samhörigheten med
alla levande varelser.

Principerna om harmoni och opposition i rörelser ger kraft, lätthet och
precision, vilka i sin tur skapar djupa insikter om en asana, ett flöde av
kroppsrörelser. Delsarte är sannerligen en yoga för uttryck och levande
rörelse.

Kommentar: Också denna nutida tanke kan ses som ett ”globaliserande”
av Delsartes ursprungliga intentioner. *Ashram* betyder ungefär i detta sam-
manhang ”samlingsplats”, *asana* motsvarar ett flöde av sammanfogade
kroppspositioner, och *yoga* är ”en som sammanfogar”.

38. Stebbin, 1886, 5

Det är en epok av klagöranden. Insatserna som Comte har gjort för
vetenskapens exakthet, Buckle och Mill för historien, Spencer för kultur,
Ruskin för måleri, har Delsarte försökt att göra för retorikens *actio*, för
kroppsuttrycken. Det verkar som att världen var trött på produktiv akti-
vit, försökte pausa, och ordna om, innan den kastade sig ut på ett ännu
större djup; att rädda den osorterade högen av insamlat material i ett sys-
tem vars symmetri och skönhet rymmer allt som är värt att spara. Och visst
borde en konst som skådespeleri ha en högre standard än empiriska nyck-
fullheter av dess utövare. ”Att lita på ögonblickets inspiration är som att
lita på ett vrak till båt när du tar ditt livs första simtag.”

Kommentar: En illustrativ passage om den aktuella epokens överdrivna
tilltro till positivismen som vetenskaplig hållning, där empiriska fakta sam-
las och sorteras i olika fack av mer eller mindre godtyckligt utformade
system.

3. Kritiska röster

39. Lee Strasberg i Cole & Chinoy, 1970, 187

På 1800-talet blir fransmannen Delsarte missnöjd med de rutinmässiga skådespelartekniker som lärdes ut. Medveten om skådespelarkonstens mekaniserade och förfallna tillstånd växer det fram en insikt om att när naturliga instinkter eller känslor utsätts för stress antar kroppen den lämpliga attityden eller gesten, och denna gest var inte alls vad hans lärare lärde ut. Men oförmögen eller ovillig att förlita sig på vad han hade upptäckt försökte han skapa en ny serie detaljerade bildbeskrivningar och det slutade med att gesterna blev lika mekaniska som de som han ursprungligen var avvisande till. Tiden var inte redo.

Kommentar: Strasberg avslutar sin kritik med att klandra tiden, men det är tydligt att han är emot sättet att träna skådespelare med hjälp av bildbeskrivningar. Det är ofrånkomligt att sådana bildliga beskrivningar reducerar ”den lämpliga attityden eller gesten” till schabloner. I Strasbergs, och för den delen också i Stanislavskijs träningsmetod, är det uteslutet att ens se sin egen bild i en spegel i samband med träning i rollframställning.

40. Stanislavskij, 1977, 52

Enligt dessa ”hantverkare” är syftet med ett så allmänt spelsätt - t.ex. smäktande ljud i lyriska partier, en tråkig monotoni vid återgivandet av episk poesi, dånande tal som uttryck för hat, falskt darr på rösten som uttryck för sorg - att som de säger förädla rösten, diktationen och rörelsen, att göra dem vackra, och förstärka deras sceniska effekt och måleriska uttrycksfullhet. Men tyvärr förstår de inte alltid det ädla rätt. Skönhetsbegreppet är mycket tänjbart och deras uttrycksfullhet är ofta utslag av dålig smak, som man mycket oftare träffar på i världen än god smak.

Kommentar: Motsatsen till ”hantverkarens” beräknande effektsökeri är konstnärens uppriktiga genomlevande av rollpersonens situation. Citatet är från Stanislavskijs bok *En skådespelares arbete* med sig själv.

41. Angeliqve Arnaud, Delsarte System of Oratory by Various, 1893, del 4

Det Sanna, det Goda, och det Sköna, konstituerande beståndsdelar av estetik, har tolkats på olika sätt. Från sitt intellektuella observatorium, en

zenit där konstnären-filosofen tydligt såg helheten och detaljerna, kan han antas ha fått ljus från bortom allt som kunde ha kommit till hans föregångare.

Jag vill återuppta min parallell ur denna synvinkel. Det Sanna, det Goda och det Sköna gjordes inte till föremål för speciell undervisning i Delsartes skola. Genom definitioner, reflektioner och illustrationer av mästaren visade de sig ingå i vetenskapen och metoden – en del av dem urskiljbara och oskiljaktiga. I sina demonstrationer, använde mästaren ofta olika välkända maximer vars författare alltid omnämndes. Alltså, från Platon: "Det sköna är det Sannas prakt." Från St. Thomas av Aquino, när det gäller vetenskap: "I skapelsen sker allt efter antal, vikt och mått." Från den helige Augustinus (för att han ofta citerade från heliga verk): "Moralisk skönhet är det godas briljans."

Kommentar: Den här passagen är en kritik i form av en inte oäven ironisk kommentar med start i den andra meningen – även genom den överdrivet vördsamma benämningen "mästare", en titel som Bibelns apostlar använde för att tilltala Jesus.

42. Gautam Dasgupta, 1993

Hans goda rykte under hans livstid (hans bidrag till konsten att uttrycka sig genom toner och gester), grundlagt av sådana som Lamartine, Berlioz, Rachel, Macready och Theophile Gautier), bleknade delvis på grund av Delsartes vägran att formulera sina idéer i skriftlig form. Mycket av det vi vet om honom idag kommer från hans elever och engagerade lärjungar, vilka han lyckligtvis hade många av. Men det är onekligen så, att hans popularitet efter hans död gradvist avtog och hans betydelsefulla verk blev i vårt århundrade övertrumpat av personer som Stanislavski, Meyerhold, Artaud och Brecht. Hans hemland, trots enstaka hyllningar till hans genialitet medan han levde, visade ett svalt intresse för hans talang. Det samma kan sägas om hans mottagande i Italien. Här är han praktiskt taget okänd, och denna konferens var ett försenat försök att väcka minnet av Delsarte till liv efter mer än ett sekel av försumlighet. Men för att vara rättvis, är läget inte fullt så dystert som de föregående meningarna kan antyda. Hans namn finns kvar i förbindelse med berömdheters skolning, exempelvis den amerikanska skådespelaren och teaterchefen Steele Mack-

ayes, som gjorde mycket för att sprida Delsartes vetenskapliga system i talteknik och gestik i Amerika vid sekelskiftet.

Tack vare den outtröttliga Genevieve Stebbins ansträngningar att popularisera Delsartes system, fördes kunskapen vidare till Ruth Saint Denis och Ted Shawn. Med sådana lysande arvtagare var det givet att Delsartes namn, även om det förpassades till teatervetenskapens periferi, fick en plats i den moderna dansens historia. Ett märkligt öde för en person vars undersökningar gällde känslomässig karaktärisering och vokal uttrycksfullhet, två konstituerande förutsättningar i teaterkonsten.

Under årens lopp har fenomenet Delsarte också fått ett tvivelaktigt rykte som magasin för hermetisk filosofi och esoterisk kunskap som odlades inom ett särskilt kotteri av adepter. Det är tydligt att det hos Delsarte finns tecken på sådana trossatser. Även om han har ett vetenskapligt förhållningssätt vid studiet av mänskliga gester, är hans övergripande schema uppbyggt kring en treenighetsmodell i vilken alla hans argument är inordnade. I studierna är människokroppen uppdelad i tre distinkta områden -huvud, bål och lemmar - där rörelser kodifieras enligt alternativen excentriska, koncentriska och normala gester. Dessa två triader utgör kärnan i Delsartes metod.

När jag läste honom noggrant efter många år, slogs jag av insisterandet på ett kabbalistiskt synsätt i hans skrifter, en stark önskan att penetrera den mänskliga uttrycksfullhetens mysterier på ett totaliserande sätt. Tredelade former, medaljonger och kurvlinjära hieroglyfer är talande exempel på Delsartes funderingar. Pyramidformiga och astrala modeller som avgränsar känslornas spel, eller graden av uttrycksfullhet återges, ja, till och med förklaras, i termer av treenigheten. Gud, Sonen och den Helige Ande blir knutpunkterna i hans enorma epistemologi och alla uttrycksenergier som utgår från den fysiska eller vokala apparaten är betecknade med termer från en teologisk plattform. Hans laddade retorik, aforistisk och evangelisk ibland och förvirrande ibland, men alltid besvärande, påminner om texter av Hermes Trismegistus och den gnostiska traditionen.

Kommentar: Dasgupta ger en mångsidig presentation av Delsarte och hans system, men han tolkar honom även som en infiltratör med en grekiskt-judiskt-kristen religiöst agenda. men han även avslöjar honom som en infiltratör med ett grekiskt-judiskt-kristet religiöst agenda. Likt en för-

vånad detektiv skonstaterar han samtidigt att Delsarte, trots sina suspekta ambitioner, efterlämnade ett inspirerande system för träning i actio och dans. Som en förvånad detektiv står han inför det faktum att Delsarte, trots sina suspekta ambitioner, efterlämnade ett inspirerande system för träning i actio och dans.

43. Ruyter, 1999, XIV

Ett problem med att undersöka detta ämne är svårigheten att komma nära det, att komma in i dess värld med hjälp av föreställningsförmågan. På fotografier ser amerikanska delsarteaner i deras versioner av kläder i grekisk stil gulliga men lite fåniga ut, när de imiterar statyer eller skildrar melodramatiska scener från antiken. Om sådana illustrationer hade någon skönhet eller kraft på sin tid, är det inte lika uppenbart för oss idag. Man får inte någon uppfattning om kroppen under klädseln. En teaterkritiker skulle förmodligen anmärka att deras gester bara «indikerar» men inte «uttrycker» något.

44. Angeliqve Arnaud, Delsarte System of Oratory by Various, del 4

Om Delsarte hade ett fel, så var det att han betraktade all modern filosofi som sinnlig naturalism, och om förnuftet ibland föreföll honom miss-tänkt, berodde det på att han ofta förväxlade det med sofistisk, som visserligen resonerar, men långt ifrån förnuftigt. Låt oss beklaga att Delsarte aldrig avslutade sin fullständiga filosofi, men låt oss vara honom tack-samma för att ha höjt sin konst och alla konster till filosofins nivå genom att ge dem sanning som grund och moral som ett slutmål, vilket i mina ögon berättigar till titeln konstnär-filosof, som jag ibland kallade honom.

Kommentar: En avslutande röst som är både kritisk och hyllande, samtidigt som att den uppvisar ytterligare en paradox i Delsartes gärning, att han tvivlade på förnuftet samtidigt som att han med hjälp av det egna förnuftet byggde ett nog så komplicerat pedagogiskt system.

Slutord

Vad läsaren har fått ut av det här collaget, det kan jag bara gissa. Det som jag kan se med egna ögon är att de flesta citaten handlar om Systemets

ideologiska, och metodologiska sida. Det är tydligt att jag fann dessa textpassager dramatiska på grund av deras innehåll, sammanstötningen mellan Delsartes idéer och hans kritikers åsikter. Jag tyckte nog att det mest pikanta i sammanhanget var Delsartes flitigt annonserade thomistiska ideologi. Sannolikt uppfattas den idag som det största problemet med Systemet, trots att den kristna läran i vårt samhälle, och i vår tankevärld är allmängods. Men egentligen är det inte de filosofiska och metodologiska problemen som intresserar mig mest utan den estetiska syftningen, och de specifika övningar som tjänar detta syfte, och även passar för min pedagogiska hållning. Jag tror att många av Delsartes och hans lärjungars övningar skulle ge sådana färdigheter som flertalet av dagens offentliga talare i Sverige saknar.

Frågan blir då om det är rättvist eller lämpligt att kapa det ideologiska huvudet på ett system eller en metod och ersätta det med ett annat. (Skulptörerna på de romerska kejsarnas tid gjorde något liknande när de från äldre statyer högg bort huvudena och ersatte dem med de samtida potentaternas skulpterade porträtt.) Jag tror att vi lärare i retorik kan, och har lov att göra det, men vi behöver också skapa smidiga övergångar mellan det nya huvudet och den ursprungliga kroppen.

Litteratur

- Arnaud, Angélique. *Delsarte System of Oratory*. Övers. Abby L. Alger, 2019. Tillgänglig: <https://www.gutenberg.org/files/12200/12200-h/12200-h.htm> (på denna länk finns bland annat Frances A. Shaws översättning av Abbe Delaumosnes *The Delsarte System* samt andra texter).
- Bishop Montague Mulkin, Emily. *Americanized Delsarte Culture*. Washington: Sagwan Press, 1892.
- Cole, Toby; Helen K. Chinoy. *Actors on Acting*. New York: Crown Publishers. 1970.
- Delaumosne, Various. *Delsarte System of Oratory: Containing the Complete Work of L'abbé Delaumosne; The Complete Work of Mme. Angélique Arnaud; All the Literary Remains of ... and Lessons Given by Mme. Marie Géraldy*. Forgotten Books, www.forgottenbooks.com, 2019.
- Dasgupta, Gautam. "Commedia Delsarte". *Performing Arts Journal*, The MIT Press, (1993), 95-102.
- Kirby, E.T. "The Delsarte Method. 3. Frontiers of Actor Training" *The Drama Review*. Cambridge: Cambridge University Press, (1972), 55-69.

- Kronawittleithner, Sarah. Movement Research – Delsarte System of Expression. Exercises, filminspelning av lektion, 2018. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=Emif-G6apbQc>”.
- Martin, Jacqueline. *Eloquence is Action*. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för teater- och filmvetenskap, 1987. Tillgänglig: [https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095708963/](https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095708963/2022) 2022, Francois Delsarte.
- Ruyter, Nancy. *The Cultivation of Body and Mind in Nineteenth-Century American Delsartism*. London: Greenwood Press, 1999.
- Stanislavskij, Konstantin. *En skådespelares arbete med sig själv*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1977.
- Stebbins, Genevieve. *Delsarte System of Dramatic Art*. New York: Edgar S. Werner, 1886.
- Waille, Frank. ”Corps, arts et spiritualité chez françois delsarte (1811-1871): Une dynamique d’éducation somatique expressive.” *Cena*, (2009), 20-36.

KONSTEN ATT FINNA
GODA EXEMPEL

Att predika med ”upeldadt hjerta” och ”helig nit”

En artikel om Johan Möllers
Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt från 1779

Barbro Wallgren Hemlin

Att vår käre jubilar *Konsten att tala* (första upplaga 1992) redan är och kommer att förbli en retorisk klassiker är självklart. Jag skulle tro att de flesta av oss som skriver i denna festskrift till Lennart, och många som läser den, har använt boken både för att skaffa oss själva gedigen kunskap i retorik och, vad gäller dem av oss som också är lärare i retorik, även för att bibringa andra sådan kunskap. Men den här artikeln ska handla om en betydligt äldre klassiker inom samma gebit, nämligen kyrkoherden och sedermera biskopen Johan Möllers *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt* från 1779.¹ Som framgår av verkets titel handlar det i det här fallet om predikans retorik, om en lärobok i homiletik. Boken är visserligen inte en retoriklärobok i meningen att den bit för bit går igenom retorikens system och terminologi, som till exempel Vossius *Elementa rhetorica*, men den

¹ Verkets fulla titel är ståtlig och lyder: *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt, Upgifvande De Grunder, Hwarefter så wäl Predikningar böra författas och hållas, Som Riktiga Omdömen deröfwer fällas.*

vilar tryggt på retorikens grund i teoretiskt avseende och Möller var förstås, i likhet med majoriteten av den tidens lärda män, kunnig och väl beläst på det retoriska området. Han hade helt säkert studerat Vossius *Elementa rhetorica* och dessutom visar hans bok att han var djupt förtrogen med många andra retoriker, av både världsligt och andligt slag.²

Möllers homiletiska lärobok blev också betydelsefull och den anses ha lagt en trygg och fast grund för den typ av predikan som har kommit att kallas ”den klassiska svenska predikan”. Predikotypen förekommer än idag, inte minst i Bohuslän och delar av Småland, och kännetecknas bland annat av en fast tematisk disposition med grund i den klassiska retorikens standarddisposition och ofta också av en trefaldig så kallad ortotomisk applikation, det vill säga att predikans budskap tillämpas på olika typer av åhörare. Enligt den modell Möller lärde ut i sin bok skulle budskapet tillämpas på tre olika åhörartyper – de i andligt avseende *ouppväckta*, *uppväckta* och *vakna*. De ouppväckta skulle med Möllers egna ord ”upväckas ur syndens och säkerhetens sömn”, de uppväckta ”föras til Christum genom, en rätt-skaffens omvändelse och lefwande tro” och de vakna ”i nåden behållas, stadfästas och styrkas” (Möller, s. 9).

Möllers bok är möjligen inte så känd bland retoriker idag, men den var ett viktigt verk som lästes och användes av tidens prästerskap – och den var skriven på svenska.³ Några ansatser att ge svenska präster handfasta råd om predikandet på svenska hade redan gjorts, men först med Möllers

² I sin bok citerar och refererar Möller till exempel Cicero och Quintilianus samt kyrkofäderna Hieronymus och Augustinus.

³ En stor celebritet som ägde Möllers bok var poeten och biskopen Esaias Tegnér (Klemming 1847:16, post 328). I min forskning om Tegnérns predikningar och andra kyrkliga tal har jag kunnat se att han dessutom inte bara ägde, utan också måste ha både läst Möller och tagit intryck av honom. Inte minst i de råd och föreskrifter om predikans utformning, som Tegnér gav till sitt prästerskap i Växjö stift, är likheterna med Möller slående. För mer information om detta, se *Esaias Tegnérns kyrkliga tal* III:506–510, 512 och 522.

handbok togs ett helhetsgrepp.⁴ Han var, med ett citat ur kyrkoherden Gabriel Roséns företal till boken, ”den förste Swenske Man, som på Swenska tungomålet enkom skrifwit Systeme i förevarande ämne” (Möller, b 5r). Och möjligen var han först med att skriva ett sådant system på svenska också om man ser till retoriken i allmänhet. Då hans bok 1779 kom ut fanns det, efter vad jag kunnat se, ännu inte någon retorisk handbok som var författad på svenska och som tog hand om hela talsituationen, och utförligt behandlade till exempel talets syfte och anpassning till mottagaren, vid sidan av innehåll, disposition, språkligt uttryck, framträdande med mera.⁵

Det ska dock sägas att Möller förmodligen inte hade varit helt nöjd med att få sitt verk placerat i kategorin retoriska handböcker. Han använde inte den retoriska terminologin och särskilt i sin boks fjärde kapitel, § 10 (s. 185

4 Här kan nämnas Jöns Eurenus *En Präst I sin Prydnig* (för fullständig titel, se referenslistan), som gavs ut postumt 1770 (Eurenus dog 1751) och handlar om hur en god präst ska vara, i många olika avseenden. Den handlar dock förvånansvärt lite om just hur en god präst ska predika, trots att Eurenus konstaterar att ”Prädiko-stunderne äro så mångfaldige, at en människa föga förmår göra alt detta tillfyllest” (s. 90). Han räknar ut att en landsbygdspräst som är ensam i sin församling har cirka 125 predikningar i olika ämnen att hålla varje år! (Ibid.) Då kan man tycka att han borde ha gett dem mer stöd än han gör.

Dessutom kan sägas att det fanns homiletisk rådgivning att få på svenska, men i översättning från danska. 1766 utkom en översättning till svenska av den danske biskopen Eric Pontoppidans *Collegium Pastorale Practicum* (första upplaga på danska 1757), som innehåller många kapitel om predikan, till exempel om dess innehåll, disposition, språkliga utformning, framförande och längd (s. 136–307). Därtill ska nämnas prästen och upplysningsmannen M. Christian Bastholms *Den Geistlige Talekunst* från 1775 som var en grundlig lärobok i homiletik på stadig retorisk grund. Den utkom i svensk översättning av domprosten Johan M. Fant 1783, delvis som en reaktion på Möllers bok. Mer om Bastholms bok följer längre fram i artikeln.

5 En tidig handbok inom retorikens område, som delvis är skriven på svenska, är den brevretoriska handboken *Thesaurus epistolicus* (1619 och 1631) av Andreas Jonae Gothus, som dock handlar om skriven retorik. Den beskrivs i Ström 2017:24 ff.

Några decennier före Möllers bok utkom Anders Lallerstedts (1696–1768) *En kort och tydlig Svensk Chriologie* (1740) samt hans *Inledning Til Rhetoricam Eller Wäktalighets-Konsten* (1742) (båda böckerna har mycket längre titlar än de som anges här, se referenslistan). Den första var en enkel lärobok i skriftlig framställning, med särskild inriktning på stilläran, och den andra, som framgår av dess titel, en inledning till retoriken. Båda Lallerstedts böcker är skrivna i dialogisk form – det ställs frågor som omedelbart besvaras. I retorikhandboken behandlas bland annat *inventio*, *dispositio*, *elocutio* och, mycket kortfattat, *actio*. Den tar dock inte, såsom Möllers bok, ett helhetsgrepp om talsituationen, med resonemang om syfte, mottagaranpassning etcetera.

ff.) gick han till kraftigt angrepp mot den *världsliga* vältaligheten och dess ”sökta prydnader, wackra ord, utwalda talesätt, städade meningar och noga afmätta perioder” som bara är avsedda att ”behaga människor, och vinna deras högagtning, pris och beröm” (s. 191). Han såg visserligen några för- mildrande sidor hos denna retorik (s. 186–187), något som kunde vara till gagn också för predikanten, men i stort sett avfärdade han, med stöd av åtskilliga andra homiletiker från olika tider, denna typ av vältalighet. Den var oäkta, uppblåst och fåfång och var oftast till större skada än nytta för den som vill uppfylla predikans syfte, det vill säga att ära Gud och befördra människors salighet (till exempel s. 185 f. och 194).

Men det finns också, framhöll Möller, en rätt vältalighet – den *andliga*, och det är den hans bok handlar om. Den vältaligheten har likheter med den världsliga. Båda har till syfte att övertyga, de sysselsätter sig med ”saker och ord” och har ”dels at upfinna och nyttja de bästa skäl och grunder, at bewisa, röra och beweka, dels at nyttja de ord och talesätt, som med saken och ändamålet äro bäst öfwerensstämmande” (s. 188). Men de är också helt olika genom att de behandlar olika ämnen, har olika syften och, inte minst, genom att man i den världsliga, men Möllers egna ord, brukar ”tillåta en Taleman på hwarjehanda sätt skaffa sig sina Åhörares högagtning, förundran och beröm, för at så mycket lättare draga dem til bifall af saken och ämnet, som där icke alltid fordras eller kan wara sant, billigt och rättwist” (s. 189), medan man i den andliga inte låter talaren ha något sikte på ”egen ära, pris och beröm” (s. 185) och dessutom är han ”äfwen på det strängaste bunden wid sanningen” (s. 189).

Men likafullt: Boken är en omfattande lärobok i retorik och talekonst, om än andlig sådan. Och att Möller var en kunnig och mestadels klok retoriker framgår tydligt av hans bok, även om han inte använder retorikens begreppsapparat (vilket säkert var ett mycket medvetet val från Möllers sida).

I det som följer ger jag först en kort beskrivning av Johan Möller, hans liv och verk samt en övergripande beskrivning av hans *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt*. Därefter vill jag lyfta fram några av Möllers klokheter, råd som ges i boken och som är lika gångbara nu som då. Jag kommer dessutom att ta upp någon aspekt i Möllers undervisning som kanske inte är lika klok. Men faktum är att det mesta är riktigt bra. Retoriken är en tidlös gammal lära och det märks i Möllers bok. Kan man sin retorik, så

blir den kunskap som förmedlas på dess grund oftast tidlöst användbar. Inte minst är det intressant att se hur Möller argumenterar kring retorikens vara eller icke vara på det homiletiska området, det vill säga hur den diskussion av skillnaderna mellan andlig och världslig värtalighet som berördes ovan fördjupas (s. 185–223).

Biskop Möller

Johan Möller föddes 1738 i Länna socken i Södermanland. Han var son till lantbrukaren Jakob Jakobsson Möller och dennes hustru Kerstin Eriksdotter, men skulle klättra högt upp på den samhälleliga stegen. Han prästvigdes 1766, var *domesticus escopi* (det vill säga biskopens amanuens eller sekreterare) hos den kände och betydelsefulle biskopen Jacob Serenius 1768–1776 (något som enligt Bexell (1987–1989) starkt befrämjade Möllers karriär), blev kyrkoherde i Västerhaninge 1776 och biskop i Visby stift 1796. Han var en flitig författare och skrev, förutom *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt*, till exempel böcker om barns kristendomsundervisning och om förnyelse av katekesen. Enligt Nelson (1936) är uppgifterna om Möller som person knappa, men av exempelvis sockenstämmo- och visitationsprotokoll framgår att han var en stark ivrare för i synnerhet barnens och konfirmandernas undervisning (s. 129, 140 f.). Han blev teologie doktor vid Uppsala universitet 1793 och dog i Visby 1805. (Uppgifterna om Möller är hämtade ur Nelson 1936 och Bexell 1987–1989.)

Men i den här artikeln är det Möllers homiletiska gärning som är mest intressant och han framstår i den svenska predikohistorien enligt Bexell ”inte blott som sin tids främste homiletiker utan också som den förste egentlige predikoteoretikern” (1987–1987). Och kanske kan vi också tillägga att han, även om han inte skulle ha uttryckt det så själv, var åtminstone en av de första egentliga retorikteoretikerna i Sverige.

Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt

Möllers homiletiska lärobok är ganska behändig, 328 sidor, exklusive utförlig innehållsförteckning samt ett företal av Gabriel Rosén (kyrkoherde i Riddarholmens församling och en av samtiden mycket uppskattad kyrklig

förkunnare) och ett av Möller själv, och i oktavformat. Verket är tryckt i tysk frakturstil – ofta ganska stor och gles. Det är en lättläst och trevlig bok.

Till sin disposition är den tydlig och överblickbar och den nyss nämnda utförliga innehållsförteckningen är verkligen just utförlig och läsaren ges där en tydlig bild av bokens såväl upplägg som innehåll. Den "Förre Afdelningen" ska till exempel behandla "Hwad wid en predikan i allmänhet är at i agttaga" (Möller, blad d1v), medan den "Senare Afdelningen" tar hand om "De särskildta stycken, som utgöra en predikan, och hwad förnämligast wid hwardera bör i agttagas", det vill säga predikans disposition (blad d3v). Under respektive avdelning ges sedan en kort presentation av dess innehåll, uppdelat i kapitel med rubriker, som följs av paragrafer med korta innehållsbeskrivningar. Så ska till exempel "Förre Afdelningens" första kapitel handla om "Åhörarena, eller för hwilka man har at predika" och de båda paragraferna som utgör kapitlets underavdelningar ta upp "Åhörarens beskaffenhet i allmänhet" (i §1) och "Åhörarens synnerliga beskaffenhet, eller olika tilstånd" (i §2; blad div). Vi kan omedelbart se att Möller tog sin utgångspunkt i en central retorisk fråga: Till vem ska jag tala? Och i första avdelningens andra kapitel kommer nästa viktiga fråga: Varför bör man predika? Vilket är "[ä]ndamålet och afsikten" med predikandet (blad div)? Dessa båda grundläggande sidor av talandet är huvudteman i Möllers lärobok: "för hwilka och i hwad afsigt" ska prästen predika (s. 282).

På samma vis ger innehållsförteckningen information om att "Senare Afdelningens" första kapitel ska behandla "Förberedelsen eller ingången" (det vill säga predikans inledning) i de båda underavdelningarna "Huruwida och hwarföre ingång bör nyttjas" (i §1) och "Huru ingången bör inrättas" (i §2) (det vill säga om och varför man bör ha en inledning på predikan och hur den bör vara beskaffad; blad d3v).

Den första delen av boken är till stor del ägnad predikans innehåll: *Vad* bör man och bör man inte predika om och vilka fel brukar begås i detta avseende? Andra avsnitt behandlar bibeltexter. Bör sådana användas i predikningarna och i så fall hur? Det diskuteras också huruvida liknelser och exempel är användbara. Bidrar sådana till ordning, tydlighet och enkelhet, eller inte? Argumentationen i predikan är också ett viktigt tema. Predikanten måste nå både förnuftet och viljan och sanningarna som framläggs ska med "giltiga och oklanderliga skäl bestyrkas" (s. 98). Men i denna del av

boken behandlas också *hur* man ska predika: Får man använda sig av världslig vältalighet och försöka ”behaga människor, och vinna deras högagtning, pris och beröm” (s. 191) och hur ska predikan framföras, vad gäller röst och åtbörder?

Den senare delen är, som redan framgått, till stor del ägnad predikans disposition, men självfallet behandlas andra aspekter också där och inte minst gäller detta innehållsliga sådana. Det som diskuteras är ju *vad* som bör sägas *i vilken del* av predikan och även *hur* innehållet bör framföras, vad gäller ordval och stil såväl som kroppsspråk och röst.

Redan denna kortfattade översikt över Möllers bok visar att detta är en grundlig lärobok i andlig talekonst. Samtliga delar i partessystemet, med undantag av *memoria*, behandlas ordentligt och ur många olika perspektiv.⁶ Och att den klassiska retorikens system och tankesätt ligger till grund för råd och resonemang är tydligt. Men Möller väljer alltså att göra sin framställning nästan helt på svenska och den retoriska latinska och grekiska begreppsapparaten är nästan aldrig synlig.

Att boken sågs som gedigen av Möllers samtid framgår också av texten som är tryckt på titelsidans baksida:

6 *Memoria* aktualiseras dock vid några tillfällen, men i de flesta fall gäller det *åhörarnas* minne. Möller har i sin bok ständigt åhörarna och deras reaktioner i sikte. Dispositionen, med ingång, proposition, partiton, avhandling, tillämpning och konklusion, hjälper, skriver Möller, visserligen talaren att minnas vad han ska säga, men främst är den till stöd för åhörarna (se till exempel s. 258 f.). Den ger dem bättre möjlighet att uppfatta, förstå och minnas vad som sägs i predikan (se till exempel s. 250 och 258 f.), det vill säga den bidrar till ”att intrycka sanningarne i minnet” (s. 259). Så är till exempel propositionens och partitonens syfte att vara hjälpredor för förstånd, uppmärksamhet och minne, men om någon av dessa delar görs för ”lång och widlöftig”, ”mörk, oredig och otydlig” (s. 250 f.), med för många indelningar, kan verkan bli den motsatta (detta gäller också den eventuella subpartitionen, se till exempel s. 265 ff.). De nämnda riskerna finns även då det gäller övriga delar i talet.

Risken för ”widlöftighet” behandlas på många ställen i boken. Predikan som helhet får inte vara för lång, för då kan åhörarna inte komma ihåg vad som har sagts och de blir trötta. Möller refererar i detta sammanhang bland annat till Quintilianus, som menade att partitionen förutom att göra talet tydligare, också har fördelen att den ger lyssnarna tröst, genom att de ”finna, at, hwad man har at säga, har en ända” (s. 261).

Denna Afhandling om et rätt Predikosätt har Stadens Consistorium genomläsit, och funnit den samma, såsom grundeligen och upbyggeligen författad, förtjena, at, i synnerhet til unge Prestmäns handledande, genom trycket allmän göras.

Stockholm den 9 Februarii 1779.

Efter befallning,

N. INSULIN.

*Ven. Cons. Not.*⁷

I det som följer ska vi studera några av Möllers predikoretoriska råd och anvisningar lite närmare.

Förnuft och känsla

Som redan framgått är Möllers lärobok grundlig, väldisponerad och lättbegriplig. Den fyller på så vis de krav som Möller själv ställer på en god predikan, som ska vara präglad av *grundlighet*, *ordning*, *enkelhet* ("enfaldighet" med Möllers ord) och *tydlighet* (bland annat s. 114). Därtill ska den vända sig till både *förstånd* och *vilja*, till både förnuftet och känslan.

Förståndet kan nås genom klokt valda ämnen (det ges exempel på sådana i boken) som utläggs i tydliga underteman, där de viktiga grundsatserna underbyggs med goda, starka och tydligt utförda argument. Innehåll och språk ska vara väl anpassat efter åhörarnas beskaffenhet, det vill säga deras andliga tillstånd och deras kunskapsnivå, i andliga och världsliga frågor (i allmänhet kan man utgå från att de flesta åhörare är syndiga och tämligen okunniga i de flesta avseenden, se till exempel s. 210). Innehållet får inte vara för komplicerat. Att ta upp svåra filosofiska problem och teologiska hårklyverier är missriktat och kan skapa tvivel och oro hos lyssnarna, samtidigt som det påverkar deras förtroende för predikanten på ett negativt sätt. Inte heller språket ska kompliceras utan vara "ordentligt, enfaldigt och tydligt" (s. 114).

⁷ Det vill säga *Venerandi Consistorii Notarius* (= Högvördiga domkapitlets notarie). Nils Insulin var konsistorienotarie nummer 18 i Stockholm 1777–1783 (Hellström 1951, s. 445. <http://runeberg.org/sthlmherd/0446.html>, hämtat den 29 augusti 2022).

Men för att uppnå ”ändamålet”, det verkliga syftet, med predikan, det vill säga att ära Gud och befordra människans salighet, räcker det alltså inte att vända sig till åhörarnas förstånd. Tvärtom måste också *wiljan* ”med dess begär” (s. 114) påverkas och böjas eftersom, skriver Möller, ”erfarenheten intygar, at förståndet icke har någon oinskränkt magt öfwer wiljan: då äfwen den bäst underrättade, den mäst kunnige människan kan hafwa en ond wilja, det mäst förderfwade hjerta, och begå de största synder och dårskaper” (s. 115). Predikan måste ”röra och wäcka hjertat” (s. 119 f.). Predikanten måste nå åhörarnas känslor.

Men att *röra och wäcka hjertat* är en svår konst och just den del av boken där Möller lär ut detta (kapitel 4, §4, s. 114 ff.) föreföll mig inledningsvis inte vara till så stort gagn för en hjälpsökande. Man ska, skriver Möller, använda de medel som ”dertil äro tjenlige”, vilket innebär att ”föreställa Guds ord” så att de inte blir bara en ”kallsinnig berättelse om andeliga ting”, utan istället påverkar till ”upwäckelse, omvändelse, nyfödelse och helgelse” (s. 115). Det låter i och för sig bra, men hur åstadkommer man denna påverkan?

Jo, skriver Möller, man kan till exempel ”sluta en afdelning, period eller tankeföljd med en förmaning, eller bönesuck” (det vill säga en mycket kort bön) som man formulerar själv, eller hämtar ur Bibeln eller ur någon psalm som passar ämnet och är ”tjenande til wäckelse och upmuntring” (s. 120).⁸ Man kan också i slutet av en tankeföljd allvarligt tillämpa budskapet på åhörarna. Det kan handla om självprövning, bestraffning eller tröst (s. 120). Någon gång kan man också tillåta sig en exklamation, och i sådant fall vid slutet av en betraktelse (120 f.).

Det känns som en mager instruktion. Därefter får man veta vad man inte ska göra, det vill säga vilka medel som inte är tjänliga i strävan att röra och väcka hjertat. Retoriska konstgrepp, såsom troper och figurer, ”wackra och prydliga talesätt” (s. 121) hjälper till exempel betydligt mindre än vad många tror och avrekommenderas i stort sett. Inte heller är det någon

⁸ Man bör dock vara försiktig när det gäller användningen av psalmverser och inte ta till detta grepp för ofta, för då är risken stor att dess verkan avtar, att det sammanhang där det ingår bryts och att eftertrycket i det sagda minskar. Dessutom kan överanvändning leda till att predikanten sjunker i aktning, eftersom åhörarna kan misstänka att han ”ej kan något mera, än hwad han, lika med dem, läst i Psalmboken, och hwaraf de sjelfwe hemma kunde sig upbygga” (s. 120).

idé att försöka skapa rörelse i hjärtat genom ”tagna, twungna och öfwerdrifna åtbörder”. Sådant hör hemma på teatern och affekter som har sin grund i sådant går snabbt förbi (s. 121).⁹

Men de verkligt goda råden för hur åhörarens vilja ska nås kommer så småningom och då handlar de främst om just ”åtbörder”, det vill säga om kropp och röst, men också om innehåll, nämligen om vilket argument, vilken topik, som är bäst ägnad att röra och väcka hjärtat.

Vi tar det sista först: För att påverka åhörarnas känslor och vilja måste predikanten ta sitt avstamp i människans starkaste ambition och strävan, nämligen att ”befordra sin lycksalighet” (s. 123) och att sky allt som kan hindra att hon når detta mål. Det är där, i människans egennyttighet, som predikanten ska skjuta in sig. Det är där ”människan skal tagas” (s. 123) och där ska evangelium predikas – ty det lär henne hur olycksalighet kan undflys och lycksalighet vinnas. Det handlar om hot, men också om löften. ”Den Husbonden, som ständigt knorrar och bannar, har icke alltid det bästa och trognaste tjenstefolket”, skriver Möller (s. 126).

Och när det gäller åtbörderna: För att en predikan ska kunna beveka och röra måste den präglas av ”ömhet, alfwär, nit och ifwér för Guds ära och åhörarens salighet”, av ”anda och kraft” och av ”liflighet och eftertryck”. Prästens framförande får aldrig vara ”wårslöst, obekymmersamt och kallsinning” (s. 127). Han får aldrig framstå som likgiltig för om någon ”upwäckes och omvändes” genom hans predikan eller inte (s. 128). Det ska till ”et upeldadt hjerta” och ”en helig nit” (s. 129). Jesaja, skriver Möller, befalldes ju till exempel att ”uphäfwa sin röst såsom en basun” (Jes 58:1), det vill säga med kraft! (s. 130.) Och när Möller har kommit fram till

9 Till stöd för sin uppfattning anför Möller många auktoriteter. En av dem, Johan Lorenz von Mosheim, avråder i sin *Sittenlehre der heiligen Schrift* (1737 I, 506, enligt Möllers egen referens på s. 121) bestämt från konstlade och förställda åtbörder, häftiga kroppsrörelser och tvungen röst. ”En Indiansk gräterska, en Comediant, en bedrägelig tiggare kan upröra människans affecter, och förorsaka glädje, fruktan, oro, bedröfwelse, o.s.w. Men huru länge warar detta naturens spel? icke längra, än tils de sinliga föreställningarne uphöra. Af denna art äro icke de rörelser, som et Christi sändebud bör åstadkomma.” Mosheim gör också tydligt hur dessa rörelser istället bör vara beskaffade. Predikanten bör, skriver han, ”söka väcka en oro, som förorsakar et fast och waraktigt beslut, at wandra i Christi fotspår; och dertil kan intet annat tjena, än en riktig och lefwande föreställning af de sanningar, som ifrån Guds eget sköte äro werlden meddelade.” (Citat ur Möllers bok, s. 122.)

denna del i sin framställning blir det kraft och fart! Han lyfter fram mängder av förebilder och auktoriteter. Det handlar om goda praktiker – Kristus själv, profeterna, apostlarna (s. 131), kyrkofäderna, Martin Luther och Philipp Spener och den svenske prästen Anders Nohrborg (s. 132) – men också om teoretiker. Quintilianus finns till exempel där, liksom åtskilliga kyrkliga teoretiker.

Möller ger mängder av exempel, förebildliga och mindre förebildliga (han drar sig generellt i boken inte alls för att kritisera och sänka andra auktoriteter), och han citerar och refererar. Och allt mynnar ut i detta: Predikanten måste *själv* vara ”upeldad” och ”uptänd” för att kunna påverka åhörarnas vilja och känslor (det står om detta på många ställen, till exempel på s. 129 och 133). För varje konstgjord, förställd, känslouttryck, skriver Möller, avslöjas obönhörligen av åhöraren och inverkar menligt på såväl den enskilde prästens som hela predikogenrens trovärdighet. En predikan, skriver Möller med utgångspunkt hos den franske prästen Nicolas Charles Joseph Trublet, som är ”med kallsinnighet författad, och på samma sätt utförd” faller inte ens i god jord hos ”de mäst kallsinniga åhörare” (s. 137). Och tvungna, oäkta åtbörder i framförandet röjer sig, som han redan konstaterat, alltid. De inger en känsla av obehag hos åhörarna och blir ”utan önskelig werkan” (s. 137). Trublet menar till och med, skriver Möller, att den som försöker ”öfwertyga, utan at sjelf wara öfwertygad” eller ”röra, utan at sjelf wara rörd” (eller åtminstone utan ”upriktig åstund” att vara det) rentav är en lögnare (s. 136).¹⁰

Kapitlet som handlar om åhörarnas vilja och känslor är fyllt av liknande ståndpunkter, ofta hämtade från andra teoretikers skrifter, och alltid livligt understödda av Möller själv. Faktum är att han i det kapitel och de avsnitt som handlar om viljan och känslorna genomgående själv är starkt ”upeldad” och ”uptänd”. Jag rycks med. Sällan har jag varit mer övertygad om vikten av att de känslor som talaren (eller predikanten; Möller riktar sig förstås helt till den kyrkliga talaren) vill väcka hos åhörarna också måste finnas, på riktigt, hos talaren. Eller med Möllers ord: ”det som går från hjertat, går ock til hjertat”, vilket gör att ”samma affect fordras hos Predi-

¹⁰ Möller har av allt att döma själv översatt en sekvens ur Trublets *Réflexions sur l'éloquence en général et sur celle de la chaire en particulier* från 1762; sekvensen finns i Möllers bok på s. 136 f.

kanten, som han wil hos Åhörarena upwäcka” (s. 133). Eller med biskop Gilbert Burnets ord (hämtade från dennes *A Discourse of the Pastorale care* från 1713, referens från Möllers bok på s. 134), i Möllers översättning:

[D]en stora och så högt yrkade Rhetoriska regeln kan ej nogsamnt intryckas, nämligen: För at tala wäl och med rätt eftertryck, bör man noga förstå alt hwad man säger: wara fullkomligen öfvertygad derom, och laga, at man sjelf har samma sinnes rörelse, som man wil wäcka hos andra. Den, som är innerligen öfvertygad om sanningen af hwad han talar, och det samma har inflytning på hans eget sinne, uttalar det med en naturlig och otwungen ifwer, och med mera lifagtighet, än hwad konsten kan hos honom uträtta.

(Möller, s. 134 f.)

Kapitlet om viljan och känslan hör till de mest läsvärda och tänkvärda. Och så beläst han var, Möller, och så många språk han måste ha kunnat åtminstone förstå. De latinska och danska citaten återges ofta på originalspråk, liksom många av de tyska och några franska. Men de engelska, och en del av de tyska och många av de franska, översatte han av allt att döma själv.

Innan jag lämnar temat förstånd och vilja, förnuft och känsla, vill jag också låta Möller påminna om hur viktigt det är att de båda vandrar tillsammans, att de är lika viktiga båda två. Med Möllers ord, de ”böra ostridigt sammanbindas och förlikas” (s. 118). Om man sysselsätter sig bara med förståndet kan viljan i någon mån röras, men vanligtvis så ”litet och swagt” att effekten blir liten eller ingen. Och vice versa: om huvudsakligen viljan påverkas, dess ”begär och affecter”, kan den känslomässiga påverkan bli stark för stunden, men den avtar snabbt, eftersom den inte har understöd i förnuftet (s. 116).¹¹

¹¹ Senare i boken (s. 229–238) följer ett intressant och mestadels klokt och insiktsfullt avsnitt om *actio*, där läsaren får mer specifika råd och ges väl övertänkta lärdomar om kropp och röst. Men behandlingen av detta avsnitt får anstå till ett annat tillfälle.

Dödssynden

Att Möller i stort sett var en klok och kunnig lärare i talekonst har framgått ovan. Jag är övertygad att inte minst de "*Ministerii Candidater*" och yngre präster (blad c2r), som boken vänder sig till hade mycket nytta av den och nog måste även mer erfarna predikanter ha funnit hjälp och styrsel för sin predikoverksamhet i denna gedigna bok. Men jag undrar ändå om de predikningar som blev resultatet om man noggrant följde Möller bok inte riskerade att bli rätt tråkiga. Möller hade, som också framgått, alltid åhörarna för ögonen då han skrev sin bok. Det var dessa som skulle övertygas och så småningom ges möjligheten att nå salighet, och för att nå fram till dem var prästen tvungen att anpassa sig med avseende på allt – innehåll, språk och framförande. Uppväckta, uppväckta och vakna skulle nås och beröras genom ett budskap som passade för just deras respektive andliga tillstånd, och anpassningar behövde också göras beroende på åhörarnas allmänna kunskaper. Det är som redan konstaterats ingen idé att predika om teologiska hårklyverier eller komplicerad filosofi eller att använda svåra och ovanliga ord för enkla själar. Allt detta är klokt.

Men vad Möller helt tycks ha glömt är att retorikens dödssynd, *tråkighet*, hotar att omintetgöra alltsammans. Ledan är övertygandets värsta fiende. Så varför såg inte Möller att hans totala avoghet mot varje präst som försöker väcka publikens gillande, att skapa sig ett namn som predikant och bli prisad och få beröm av människor för sitt predikande, riskerade att skapa riktigt tråkiga predikanter? Att hans bud om att predikanten inte ska förnöja eller behaga, utan blott uppbygga (se till exempel s. 16 f. och 201) och alltid vara allvarsam till sin "sinnesförfattning" (s. 195) riskerade att döda varje försök att nå fram till och att övertyga människor? Varför var det så fel att tillåta sig vackra språkliga vändningar och lite "blomster och oegentliga talesätt" (s. 204), att "kitla och förnöja öronen" (s. 193)? Och varför var det förbjudet att låta sig påverkas av människors omdömen och av modet? Det går inte an, menade Möller, "at rätta sig efter Guds wisa och heliga föreskrifter, och tillika efter werldens dåragtiga tycke" eller "at tillika tjena Gud och werlden" (s. 180).

Men det gör det väl visst, menar jag, i gott sällskap med en av Möllers samtida, den danske prästen och homiletikern M. Christian Bastholm

(som redan nämnts i not 4 ovan). I Bastholms *Den Geistlige Talekunst* som kom ut på danska 1775 och i svensk översättning av domprosten Johan Michael Fant 1783, framförs ett annat budskap. Översättare Fant framhåller till exempel redan i sitt förord att de sanningar som ska predikas förvisso är oföränderliga, men att "[s]ättet, huru wi böre föreställa dem, förändrar sig i wist afseende med Tiderna" (Bastholm blad a4r). Språkdräkten och innehållet måste därför anpassas så att människor vill lyssna till sanningen, för vem låter sig "röras och öfwertalas af torra Sanningar och Afhandlingar" (blad a4v)?¹² Det gäller "at känna Människan, samt det föreställnings sätt, hwarigenom upmärksamheten hos den Enfaldiga underhålles, hans förstånd uplyses, hans hjerta röres och förbättras" (blad a4v).

Och Bastholm själv skriver att sanningen och dess verkan till stor del beror på "sättet, huru den blifwer förestäld" (blad a7v).

Vad gäller förhållandet mellan retoriken och den andliga talekonsten är Bastholm också av en annan åsikt än Möller och han inleder i sitt företal på följande sätt:

När man betänker den outtröttliga flit, med hwilken de gamle Gräker och Romare hafwa lagt sig på Talekonsten, och den högd, som de i den samma hafwa upnått, så må man billigt förundra sig öfwer den kallsinnet, med hwilken den handteras i våra dagar. (Blad a6r.)

Bastholm och Fant var med sitt synsätt för övrigt i gott sällskap. Kyrkofadern Augustinus formulerade i sin *De doctrina christiana* (4.3) ett för alltid giltigt försvar av retoriken, där han bland annat frågade sig om bara lögnens företrädare skulle ha tillgång till och använda sig av alla de bra knep, medan sanningens försvarare höll lidelselösa och tråkiga tal som fick lyssnarna att somna. Nej, svarade Augustinus, "[v]em är dum nog att vara så klok?". Värtaligheten är tillgänglig för alla, ond som god, och ska förstås tas i bruk för sanningen.¹³

¹² Det ska sägas att inte heller Möller var någon förespråkare av torra avhandlingar från predikstolen.

¹³ Augustinus antitetiskt uppbyggda och mycket eleganta försvar för retoriken kan läsas på svenska i Lars Nybergs översättning i *Tolkning och retorik. De doctrina christiana* 2006, 137 f.

I övrigt kan sägas att Bastholm och Möller har större likheter än vad som brukar hävdas. Carola Nordbäck (2009) har gjort en jämförelse mellan Möller, Bastholm och även Pontoppidan (se not 4 ovan) och finner att de tänker likadant i många avseenden. De var alla kritiska till lärdomsprål och sökta och konstlade drag i predikan. Tydlighet, ordning, systematik och klar och tydlig argumentation var också drag som framhävdes av samtliga (s. 140 f.). Men på en punkt var Bastholm annorlunda – han betonade vikten det sköna – av vackra ord, av välkomponerade figurer, av välljud. Bastholm ville låta skönheten vara ett värde i predikan och det var viktigt att predikanten behagade åhörarna, bland annat genom att tala till deras yttre sinnen. Genom att behaga kunde han få kontakt med åhörarnas känslor, det vill säga *röra och väcka hjärtat*, med Möllers ord (s. 140 f.). Häri skiljer sig Bastholm från Möller (och Pontoppidan) och det vackra, det lustfyllda, det bildrika, det konkreta är onekligen viktiga värden om man har till syfte att övertyga, oavsett om det handlar om världsliga frågor eller om andliga, såsom Guds ära och åhörarnas salighet.

Bastholms bok fick stort genomslag i Sverige och det predikoideal som framträder i hans bok har ofta kallats upplysningspredikan. Av senare tiders homiletiker och predikohistoriker har han dock ibland setts med oblidat ögon. Yngve Brilioth skriver till exempel i sin *Predikans historia* att Bastholms bok var ”en i många avseenden renodlad produkt av upplysningen, som på den nutida läsaren ofta gör ett groteskt intryck” (1945 [1962]:224). Det omdömet tycker jag är ytterst oförtjänt.¹⁴

Istället, menar jag, borde Möller ha sökt sig närmare både Bastholm och dennes översättare, och för den delen Augustinus. Mer lust, mer skönhet, mer hänvändelse till de yttre sinnena. Alltså helt enkelt mer behagande, mer *delectare*. För inte kan det vara av ondo?

Kanske hade ett sådant närmande rent av kunnat föra med sig att minna av min barndoms och ungdoms predikningar varit mindre präglade av leda och tristess. Jag var under denna tid aktiv i Svenska kyrkan och

¹⁴ För en sammanfattning av och jämförelser mellan Pontoppidans, Möllers och Bastholms predikoteoretiska hållning, se Nordbäck 2009, s.129 f. Bastholms bok behandlas ur retoriskt perspektiv i Merete Onsbergs *Bastholms geistlige talekunst i den nutidige retoriks perspektiv* (1978), en bok som jag dock ännu inte fått tag i. En sammanfattning av Bastholms bok finns också i Fafner 1982, s. 354–359.

hörde väldigt många predikningar, men betraktade nästan undantagslöst dessa som en transportsträcka som skulle tillryggaläggas innan gudstjänsten var slut. För den klassiska svenska predikan, som då (dock utan den trefaldiga ortotomin) var det som mestadels hördes i kyrkorna jag besökte (i Växjö och Skara stift) må ha varit väl disponerad och uppbygglig, men den var ack så tråkig. Med lite mera av Augustinus och Bastholms tankar hade Möller redan 1779 kunnat medverka till att predikningarna runt om i Sverige de kommande tvåhundra åren – och längre än så – hade varit mera lättlyssnade, mer intressanta, roligare om man så vill, och mera övertygande.

Slutord

Johan Möllers *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt* var en bra lärobok i retorik och i homiletik och den måste ha varit till stor hjälp för den tidens predikanter. För då, liksom nu, är det ett ofantligt stort, ansvarsfullt och mödosamt uppdrag som åligger de flesta yrkesverksamma präster. Att, vid sidan av alla andra ämbetsgöromål, i många fall en gång i veckan eller till och med oftare än så lyckas skriva och framföra ett tal som inte bara har ett vanligt världsligt tals syfte, det vill säga att övertyga om ett eller annat, utan faktiskt handlar om själens övertygelse, om liv och död, om synd och förlåtelse, om himmel och jord, är inte lätt. Eller som en äldre, ännu idag verksam präst sa till mig för några år sedan, ”Att predika, det handlar om att förmedla sitt hjärteblod”. Det kan låta starkt, kanske rentav patetiskt, men orden säger något om att det som prästerna ska och vill förmedla och övertyga om är något utöver det som vanliga världsliga talare förmedlar och försöker övertyga om. Möller skriver i sin bok om den stress prästerna kunde uppleva på hans tid (s. 91 f., se även not 4 ovan). Den är inte mindre idag.

Men jag menar också att man, om man ser på Möllers bok med nutida retoriska ögon, kan konstatera att mycket av det som Möller skrev har ett stort värde också idag. Retoriken är sig i grunden lik och Möllers metodiska och kunniga behandling av retoriskt viktiga aspekter står sig bra. Vikten av att ha ett klart och tydligt syfte, en medveten åhöraranpassning och en klok och övertänt disposition – detta är förstås lika centralt då som nu – och för all framtid. Detsamma gäller till exempel hans diskussion om

det språkliga uttryckets verkan och om vikten av att åtbörderna, rösten och kroppen, avspeglar äkta känslor och äkta övertygelse.

Så visst var det en prima retoriklärobok han skrev, Johan Möller, även om han kunde låtit lusten och det sköna få mera utrymme. Men om jag skulle rekommendera en retorikklassiker för pastoralinstitutens undervisning idag, ja då bleve det ändå inte Möllers *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt*, utan Hellspongs *Konsten att tala*.

Tackord

Jag riktar ett varmt tack till Lars Aldén, Lorenz Bosson Hatt, Anders Eriksson, Klas Hemlin och Annika Ström, vilka alla generöst har bidragit med sina specialkunskaper i samband med att jag skrev denna artikel.

Litteratur

- Augustinus, Aurelius. *Tolkning och retorik. De doctrina christiana*. Översättning av Lars Nyberg med inledning av Anders Piltz. Skellefteå: Artos, 2006.
- Andreas Jonae Gothus, *Thesaurus epistolicus. Thet är en book som lärher rätt skriffua allahanda slags breff på Latijn och Svenska, affdelat i fyra böker /.../ Aff många sköna Latinska och Tyska Böker sammandragen och ställt aff Andrea Jonae Gotho, Scholae Vastenensis rectore. Alla vnga Personer til stoor nytta/ gagn och rättelse/ Som sigh antingen i thet Andelighe eller Werldzlighe Ståndet bruka låta*. Stockholm /.../ Åhr MDCXXXI (1631).
- Bastholm, M. Christian. *Den Geistlige Talekonst, tilligemed en Bedommelse over en af Saurins Taler*. Kiøbenhavn. Paa Gyldendals Forlag 1775.
- Bastholm, M. Christian. *Anvisning At Predika, Jämte Omdömmet Öfver en af Saurins Predikningar, Af M. Christian Bastholm Doctor Theologiæ och Kongl. Dansk Håf-Predikant. Öfversatt Och med några Anmärkningar försedd Af Johan M. Fant. Theologie Doctor och Dom-Prost*. Wästerås, Tryckt hos Johan Laur. Horn, 1783.
- Bexell, Oloph. Johan Möller. I: *Svenskt biografiskt lexikon* 26, Munck af Rosenschöld–Nils-son. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon. 1987–1989, S. 247. Tillgänglig: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8669>, *Svenskt biografiskt lexikon (artikel av Oloph Bexell)*, hämtad 2022-07-25.
- Brilioth, Yngve. *Predikans historia. Olaus Petri-föreläsningar hållna vid Uppsala universitet*. 2:a uppl. Lund: Gleerups, 1945 [1962].

- Eurenus, Jöns (Johannes Jacobi). *En Präst i sin Prydning, Eller Grundelig Afhandling Angående en Prästmans och Christi Tjenares Ämbetes-Skyldigheter, Emot Gud och Hans Dyrköpta Församling*. Stockholm, Tryckt hos Kongl. Finska Boktryckeriet, hos Joh. Arvid Carlbohm, 1770.
- Fafner, Jørgen. *Tanke og tale. Den retoriske tradition i Vesteuropa*. Köpenhamn: C.A. Reitzels forlag, 1982.
- Hellspång, Lennart. *Konsten att tala: handbok i praktisk retorik*. Lund: Studentlitteratur, 1992.
- Hellström, Gunnar. *Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift: biografisk matrikel*. Stockholm: Stockholms kommunförvaltning, 1951. Tillgänglig: <http://runeberg.org/sthlmherd/0446.html>, 29 augusti 2022.
- Klemming, Gustaf Edvard. *Förteckning öfver framl. Biskopens i Wexjö, Herr Doctor Esaias Tegnér's efterlemnade Boksamling, hvars försäljande på Stockholms Bok-auktionskammare börjas Lördagen den 20 November 1847 och fortsättes följande auktionsdagar*. Wexjö: A. G. Deurell, 1847.
- Lallerstedt, Anders. *En kort och tydelig Svensk Chriologie, Hvaruti Innefattas och företälles med Liflige färgor alle the förnämste Figurer, som gifva någon behagelighet uti Stilo Scholastico Academico och Civili, och aldrig på vårt Svenska Språk förr varit hafver, än nu hopdragne, igenom Frågor och Svar, Then Studerande Ungdomen så i Publique som Private Scholarne til förmodelig tjenst och hielpreda sammanskrefven Af Anders Lallerstedt, Smolandus*. Stockholm, Tryckt uti Kongl. Tryckeriet Hos Directeuren Pet. Momma med dess bekostnad, 1740.
- Lallerstedt, Anders. *Inledning Til Rhetoricam Eller Wältalighets-Konsten, Sammanskrefven På Frågor och Swar, Fädernes-Landets Studerande Ungdom Til förmodelig tjenst I dagsljuset framgifven Af Anders Lallerstedt, Smolandus*. Stockholm, Tryckt hos Peter J. Nyström, 1742.
- Möller, Johan. *Afhandling Om Et Rätt Prediko-sätt, Upgifwande De Grunder, Hwarefter så wäl Predikningar böra författas och hållas, Som Riktiga Omdömen deröfwer fällas*. Stockholm: tryckt hos Anders Jacob Nordström, 1779.
- Nelson, Gösta. *Biskop Johan Möller: ett bidrag till den senare svenska konservativa pietismens åskådning och historia*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1936.
- Nordbäck, Carola. *Lycksalighetens källa: kontextuella när läsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*. Avh. Åbo: Åbo Akademis förlag, 2009.
- Onsberg, Merete. *Bastholms gejstlige talekonst i den nutidige retoriks perspektiv*. Köpenhamn, 1978.
- Pontoppidan, Eric. *Collegium Pastorale Practicum, Eller Underwisning För dem, som wilja rätt förestå Det Hel. Predikoämbetet. Från Andra och förbättrade Danska Original Uplagan af år 1765 Öfversatt. Med Bifogade Anmärkningar, Rörande mäst Swenska Kyrkoförfattningen*. (Översättning till svenska av Anders Rydén.) Stockholm, Tryckt hos Peter Hesselberg, 1766.

- Ström, Annika. *En frånvarandes samtal med en frånvarande: bröderna Daniel, Carl och Gustav Gyldenstolpes brev till Nils Gyldenstolpe 1660–1679. Utgåva av latinsk text i urval.* (Översättning till svenska samt introduktion Annika Ström.) Huddinge: Södertörns högskola, 2017.
- Tegnér, Esaias. *Esaias Tegnér's kyrkliga tal III. Åren 1831–1836.* Utgivna av Barbro Wallgren Hemlin på uppdrag av Tegnérssamfundet. Skellefteå: Artos, 2022.
- Vossius, Gerhard. *Elementa rhetorica eller retorikens grunder.* Övers. Stina Hansson. Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, 1990.

Föredömen och avskräckande exempel

*Något om moralisk och stilistisk förebildlighet i
samtida svenska retorikhandböcker*

Stefan Rimm

Förebildliga, eller exemplariska, texter och tal har alltid hört till retorikutbildningens viktigaste arbetsmaterial. Sedan antiken har den som velat lära sig talekonsten gjort detta genom att studera hur andra tidigare talat, tänkt och handlat.

I den grekiska och romerska retorikutbildningen blev läsningen av de förebildliga texterna – tillsammans med det teoretiska retorikstudiet och själva övningarna – ett av benen i det retoriska pedagogiska program som skulle komma att fortleva in i medeltid, renässans och tidigmodern tid. När skolretoriken avvecklades vid 1800-talets början levde praktiken att inspireras av och imitera de förebildliga texterna kvar, även utan en medveten förståelse utifrån klassisk-retorisk teori. Också under modern tid, och än i dag, utgör förebilder ett viktigt inslag i utbildning i konsten att tala och skriva.

De texter som historiskt har använts i läromedlen – och de talare och författare som har varit upphovet till texterna – har som regel haft det gemensamt att de utgjort *exempla* vad beträffar inte bara den stilistiska utformningen utan också innehållet: tematiskt och moraliskt. Tilltron till exemplets makt har historiskt varit stark inom retoriken. Detta manifeste-

ras i den aristoteliska paradigmatiska bevisföringen, där läsare och åhörare utifrån ett givet exempel ska förmås dra en slutsats (Aristoteles, *Retoriken* 1.2.8, 2.20.1). Utifrån historiska, mytologiska och litterära exemplar har en talare kunnat framvisa det rätta sättet tänka, tycka och handla.

Valet av förebildliga texter att användas i undervisningen har alltså historiskt sett också inneburit ett moraliskt ställningstagande. Läraren eller läroboksförfattaren har implicit eller explicit behövt ta ställning till förebildernas moraliska kvaliteter, utöver deras stilistiska förtjänster och brister. I många fall har detta setts som tämligen oproblematiskt: historiskt har till exempel en självklar moralisk föredömlighet tillskrivits flertalet av de klassiska författarna såväl som Bibeln: texter som ännu i början av 1800-talet hade en central plats i den lärda skolan.

I andra fall har dock exemplen – texter och upphovspersoner – behövt motiveras eller diskuteras ur moralisk synvinkel. Vad som är föredömligt i ett visst sammanhang under en viss tid behöver inte nödvändigtvis vara det i ett annat sammanhang och en annan tid.

Detta blir till exempel tydligt för den som studerar hur undervisningen i retorik (och i hela trivium, den treenighet av språkets och tankens konster som bestod av grammatik, dialektik och retorik) bedrevs i slutet av den tidigmoderna tiden. Det antika arvet från Grekland och Rom hade genom historien varit aningen besvärligt att förena med kristen lära och etik, och i takt med ett alltmer modernt samhälles framväxt upplevdes hela det klassiska arvet som alltmer otidsenligt. I skiftet mellan den tidigmoderna och den moderna tiden – då skolretoriken började manövreras ut ur läroplanen – blev det sålunda allt svårare för skolan att motivera en del av de antika texternas lämplighet som förebilder.

Detta kan ses i hur lärare kring år 1800 besvärar sig av att de latinska texterna i undervisningen var fyllda av krig och hemskheter på ett sätt som kunde ha ”vådligt inflytande” på den tidens elever (konrektor Johan Stenfelt, 1800, citerad ur Hall, 1944, s. 75; jfr Rimm, 2011, s. 211). Frågan om exemplens typ och lämplighet märks också i de texter som skolelever själva arbetade med. Till de skrivuppgifter som Johan Peter Carlmark, då nioårig skolgosse i Skara, gavs av sin lärare hörde att på ett stilistiskt genomtänkt sätt översätta små texter där det bland annat omtalas hur Cicero förvisso inte var kristen, men ändå var både förståndigare och dygdi-

gare än många kristna; i en annan sägs att Cicero, ”den vältaligaste på sin tid”, sällan var ledig, utan ”bara studerade dag och natt” (Carlmark, 1788). Användningen av denna typ av exempel i den äldre skolans klassiskt inriktade undervisning i att läsa, skriva och tala väl, syftade alltså till att förmedla ett moraliskt såväl som stilistiskt lärostoff (Rimm, 2011).

Tanken på att såväl moraliska som stilistiska aspekter av förebilderna var något som skulle efterbildas går tillbaka till antiken. Robert Terrill drar linjen tillbaka till sofisterna, Isokrates, Cicero och Quintilianus, och lyfter fram *imitatio* som en integrerad tanke i hela Quintilianus utbildningsprogram, något som knyter samman vältalighet och dygd:

A pedagogy grounded in imitation, as Quintilian imagines it, blurs distinctions between theory and practice, breaches perceived barriers between the classroom and the public sphere, and dissolves rigid divisions between the cultivation of character and the formation of fluency into a fluid and dynamic interdependency. (Terrill, 2016, 168)

Denna moraliskt fostrande aspekt var alltså en viktig del av undervisningen i retorik, och de andra ämnena i trivium, i svenska skolor och gymnasier ända fram till skolretorikens försvinnande under 1800-talets första hälft, och läsningen och efterbildningen av de förebildliga texterna i en klassisk kanon var en essentiell del av denna moraliska fostran (Rimm, 2011).

Också i dag – då retoriken åter finns i läroplaner och styrdokument, då flera universitet och högskolor erbjuder utbildning i retorik och då handböcker i retorik säljer i stora upplagor, inte bara till skolelever och studenter, utan också till en bredare läsekrets – finns det anledning att anta att det bakom urvalet av exemplariska texter finns fler överväganden än de stilistiska. Samtidigt saknas äldre tiders uppslutning bakom en gemensam kanon av klassiska texter. Med en synbart allt större representation av samtida exempla tycks det en aning oklart vilka retorikutbildningens gemensamma referensramar egentligen är.

Precis som skolan vid den moderna tidens början behövde förhålla sig till den inte längre självklara referensram som utgjorts av de antika texternas värld, finns det anledning att diskutera på vilka sätt som textexemplen i dagens retorikundervisning framstår som relevanta och aktuella.

Utgångspunkter och tillvägagångssätt

Mot bakgrund av detta intresserar sig denna undersökning för de exemplariska texter som används i moderna handböcker i retorik, både sådana läromedel som vänder sig till elever och studenter och sådana som läses på egen hand av en intresserad allmänhet.

Undersökningen utgår från ett läroplansteoretiskt antagande om hur utbildningsinnehåll kan förstås på flera nivåer eller skikt: på ett plan kan undervisning förmedla ett epistemiskt kunskapsinnehåll, på ett annat ett färdighetsinnehåll och på ytterligare ett annat ett moraliskt fostrande eller socialiserande innehåll (Englund, 1992, 117; för en diskussion om hur detta kan användas för att förstå retorikutbildning, jfr Rimm, 2011, 23f).

Detta antagande om flera lager av utbildningsinnehåll kan utsträckas också till de exempla som används i undervisningen i retorik. Kortfattat kan sägas att varje exempel är ägnat att uppmuntra till eller avskräcka från efterbildning – de förebildliga förebilderna brukar vara fler än de avskräckande exemplen – och betraktat utifrån ett perspektiv där utbildningsinnehållet är skiktat rymmer ett enskilt *exemplum* både stilistisk-didaktiska och moralisk-pedagogiska dimensioner. Det är vidare egentligen ingenting som förhindrar att ett exempel används för att visa på motstridiga kvaliteter, där det stilistiska och det moraliskt innehållsliga pekar i olika riktningar. En exempeltext kan alltså användas i undervisningen för att till exempel påvisa både god stilistisk förmåga och bristande moral.

I föreliggande studie har ett antal svenska retorikhandböcker från de senaste tre årtiondena undersökts med hänseende på den moraliska och stilistiska förebildligheten i förekommande textexempel. Totalt har 11 böcker studerats. Urvalet har gjorts med ambitionen att avspegla såväl en viss bredd vad gäller de utbildningssammanhang i vilka böckerna används, som den popularitet som böckerna har åtnjutit. De böcker som vänder sig till skolelever är *Retorik och berättande* av Ann Cederberg (1996) och *Väl-talaren* av Hans Gunnarson (2013). Till de böcker som främst vänder sig till universitetsstuderande hör *Retorik eller konsten att övertyga* av Kurt Johannesson (1998), *Konsten att tala* av Lennart Hellspång (2011 [1992]), *Klassisk retorik för vår tid* av Janne Lindqvist (2016) samt *Kritisk retorikanalys* av Brigitte Mral, Marie Gelang & Emelie Bröms (2016). Böckerna

Retorik för lärare av Anders Sigrell (2008) och *Retorik i skolan* av Karin Beronius & Lena Nilsson (2014) vänder sig huvudsakligen till personal som undervisar i grundskola och gymnasium. Böckerna *Praktisk retorik* av Göran Hägg (1998), *Stora talarboken* av Barbro Fällman (2010), *Snacka snyggt* av Elaine Eksvärd (2011) vänder sig till en intresserad allmänhet.¹ (Av utrymmesskäl och på grund av det stora antalet refererade citat hänvisas i den följande undersökningen till dessa böcker enbart med angivande av författarnamn inom parentes.)

Av praktiska skäl, men också för att ge en mer rättvisande bild av vad som faktiskt ges mest plats i handböckerna, har följande avgränsningar av de studerade textexemplen gjorts. Endast exempel som är längre än en mening har beaktats.² Dessa textexempel har i böckerna som regel formen av citat. Citaten har behövt vara försedda med en namngiven upphovsperson eller motsvarande (för att den moraliska aspekten ska kunna tas tillvara fullt ut).³ Av handboks författarna för ändamålet uppdiktade citat har lämnats obeaktade. Endast sådana citat som är tänkta att *illustrera* retorik, inte öppet diskutera den, har tagits med. (Därmed försvinner bland annat en del citat där de klassiska tänkarna används för att lägga ut texten om hur retorik ska utövas. Även om också sådana citat kan sägas ha en retorisk funktion betraktas de i föreliggande studie inte som regelrätta exempel avsedda för efterbildning.) Bilder har inte tagits med, då dessa inte har en lika tydlig språklig exemplarisk funktion som den verbalt uttryckta retoriken i den klassiska tradition som denna undersökning stödjer sig på.

¹ Det bör påpekas att även om böckerna har olika målgrupper är det naturligtvis ingenting som hindrar att de läses också av andra; till exempel torde flera av universitetsläroböckerna också kunna finna sin publik bland den intresserade allmänheten.

² Till viss del blir därmed urvalet en fråga om interpunktion; satser som åtskiljs med kommatecken eller semikolon har inte tagits med. Satser som åtskiljs med punkt har det.

³ Även om det inte är fråga om en upphovsperson har också Bibeln har tagits med, då denna traditionellt har utgjort en tydlig moralisk auktoritet. Textexempla från litterära och dramatiska verk har underkastats avgränsningar på basis av i vilken grad de på ett meningsfullt har gått att använda för att fälla moraliska domar. Dialoger från Platon (hos Hellspong) har valts bort, dels då de flesta av replikerna är korta, dels då det av platsskäl skulle bli vara svårt att ordentligt reda ut vem som egentligen agerar förebild/avskräckande exempel, om texten ska betraktas som ett exempel i sin helhet eller som bestående av flera olika exempla, och så vidare. Däremot har Shakespeares tydligt moraliserande framställningar av historiska personer i till exempel *Julius Caesar* (Johannesson) tagits med.

I tolkningen av citaten har grundantagandet varit att författaren av respektive handbok tillskriver textexemplen förebildlighet, om inte något annat explicit anges eller uppenbart framgår av själva den citerade texten. Detta gäller också de moraliska aspekterna och i fråga om rena uppräknings- eller okommenterade citat: om inte synnerliga skäl talar för motsatsen, förmodas att det citerade ses som utslag av moralisk föredömlighet. Den moraliska värderingen – med nödvändighet en kvalitativ, av uttolkarens förståelse färgad, sådan – har gjorts dels utifrån vilka topiker som används i citaten, dels utifrån hur citaten, upphovspersonerna och den historiska kontexten beskrivs av handboks-författarna. I linje med den klassiska retorik som präglar retorikutbildningens traditioner i den äldre svenska skolan, utgår klassificeringen i stort från hur Vossius i sin retoriklärobok *Elementa rhetorica* (2006, s. 6–9) behandlar de specifika *loci* som hör till den klassiska retorikens talgenrer. Framför allt är det topiker som hör till den demonstrativa och till viss mån deliberativa retoriken som blir relevanta: med vissa egna ytterligare specificeringar handlar det om sådana topiker som rör personer, moral, och olika typer av politiska överväganden och samhällsfrågor.

Förekomst och fördelning av textexempla

I de granskade retorikhandböckerna har observerats 269 textexempla utifrån ovan nämnda avgränsningar. Dessa exempla är påtagligt ojämnt fördelade mellan de olika böckerna.⁴ En del handböcker är tryfverade med kortare eller längre citat. Andra håller sig på en mer abstrakt, principiell teoretisk nivå eller arbetar med icke attribuerade citat och referat, eller egenpåkallade kortare eller längre textexempel. Åter andra blandar flera av förhållningssätten (Lindqvist). Bland de studerade böckerna föreligger ingen egentlig skillnad mellan böcker som vänder sig till skolelever, uni-

⁴ Sigrell erbjuder sålunda endast ett längre textexempel – av Tage Danielsson – medan Fällman har hundratalet (till stor del, men inte endast, tack vare de omfattande renodlade dikt- och citatsamlingarna i boken). Också Johannesson har många och långa citat, även om det är ett mindre antal personer som citeras och varje citerad person blir föremål för en mer djupgående analys än hos exempelvis Fällman.

versitetsstudenter eller intresserad allmänhet. Det förefaller snarare som om den stora skillnaden beror på vilket arbetssätt som författarna föredrar: att visa med paradigm och/eller att resonera utifrån enthymem, eller bådadera, för att tala med Aristoteles.

De exemplar som i denna undersökning har identifierats som viktigast är de retoriska förebilder som av författarna har beretts mest plats – både i form av själva citaten och i handboks författarnas egna resonemang kring dessa – och/eller som förekommer hos flest författare. Även om dessa textexemplar inte är de enda som finns i böckerna, utan har valts ut på de grunder som angivits ovan, är det alltså dessa talare, tänkare och författare som tillåts lägga ut texten mest, som en illustration av retorik och androm till föredöme eller varnagel.

Winston Churchill är citerad av flest handboks författare (Beronius & Nilsson, Fällman, Gunnarsson, Hägg samt Johannesson). Därefter följer Cicero (som utgör textexemplum i form av tal citerade av Hägg, Hellspång, Fällman och Johannesson men som också citeras som retorikteoretiker på flera ställen, vilket dock inte tagits med i denna genomgång). Därefter följer Olof Palme (som citeras av Fällman, Hellspång, Johannesson och Lindqvist) samt Tage Danielsson (citeras av Cederberg, Fällman, Johannesson och Sigrell); av de två senare nämnda citerade personerna är Palme den som ägnas mest utrymme i handboks författarnas analyser och diskussioner. Till de viktigaste upphovspersonerna till textexemplar kan också föras John F. Kennedy (citeras av Fällman, Hägg, Johannesson) samt Martin Luther King, Jr (citeras av Fällman, Gunnarson, Johannesson).

Utöver denna skara hämtas exemplar från amerikanska presidenter, grekiska och romerska vältalare, Bibeln, svensk politisk historia, svensk och internationell litteratur, angloamerikansk populärkultur, svensk populärkultur, och så vidare – totalt figurerar 157 olika upphov till exemplar.

Av dessa är 122 män, 34 är kvinnor och 1 är en helig skrift (Bibeln). Det absoluta flertalet av de kvinnliga talarna och författarna citeras i Fällman; i övriga böcker sträcker sig urvalet av kvinnliga exemplar från en minoritet till ett fåtal till enstaka. Två böcker (Beronius & Nilsson samt Mral, Gelang & Bröms) presenterar, givet urvalet i undersökningen, inga citat från upphovspersoner som kan identifieras som kvinnor. De olika handböckerna skiljer sig åt vad gäller från vilka perioder och områden de hämtat sina

exempla. Johannesson uppehåller sig till exempel, det klassisk-historiska anslaget till trots, framför allt vid exempla från 1900-talet (huvudsakligen hämtade från portalfigurer inom svensk arbetarrörelse och socialdemokrati samt internationella politiska ledargestalter under andra världskriget, kalla kriget och medborgarrättsrörelsen) men med vissa avstickare till bland annat antik, renässans, tidigmodern tid, 1800-tal. Eksvärds textexempla är däremot hämtade från det sena 1900-takets populärkultur (Bono, Michael Jackson), amerikansk politik under 1960-tal (Malcolm X) och 2000-tal (Barack Obama) samt henne själv.⁵ Spännvidden är alltså ganska stor, men antik tid och 1900-tal dominerar. De nyaste exemplen finns i de nyaste böckerna (Eksvärd, Gunnarson, Lindqvist; Mral, Gelang & Bröms), men också bland böcker som publicerats under 2000-talet finns det verk som inte presenterar några textexempel nyare än 1900-talet (Beronius & Nilsson, Hellspong, Sigrell).

Moralisk och stilistisk föredömlighet

De olika textexempla har tolkats och bedömts utifrån i vilken grad de kan tänkas exemplifiera dels moralisk, dels stilistisk föredömlighet – det vill säga i vilken grad de tänks utgöra goda eller dåliga exempel på sätt att leva och handla, dels kan uttrycka sig på ett klart, korrekt, konstfullt, och passande sätt.⁶ Utifrån dessa tolkningar går det att ställa upp följande ungefärliga schema över de viktigaste retoriskt förebildliga eller avskräckande talarna och författarna som citeras i de studerade böckerna. Den horisontella axeln anger graden av moralisk föredömlighet och den vertikala graden av stilistisk föredömlighet, båda grovt skattade på skalan hög – måttlig – låg. Också ett urval av mindre viktiga/vanliga textexempla presenteras i schemat nedan.

⁵ Även Fällman citerar sig själv.

⁶ De stilistiska dygderna är hämtade från den romerska retoriken. (Quintilianus, *Institutio oratoria*, 8.1.1.)

		moralisk föredömlighet		
		hög	måttlig	låg
stilistisk föredömlighet	hög	Cicero Winston Churchill Tage Danielsson Martin Luther King, Jr Olof Palme Bibeln Bill Clinton Carl XVI Gustaf Marcus Antonius Kata Dalström John F. Kennedy Jens Stoltenberg Lysias Barack Obama Perikles Earl Spencer Esaias Tegnér	Bill Clinton Hillary Clinton Ronald Reagan	Joseph Goebbels Brutus (hos Shakespeare) Bill Clinton Malcolm X
	måttlig	John Cleese	George W. Bush Margaret Thatcher	Pehr G. Gyllenhammar Refaat el-Sayed
	låg	Oscar II	Britney Spears	Georgij Malenkov

Som synes faller de allra flesta citerade personerna i kategorin hög moralisk föredömlighet – hög stilistisk föredömlighet: den kategori som inrymmer Quintilianus (*Institutio oratoria* 12.1) moraliskt högtstående talarideal, *vir bonus dicendi peritus*. (Värt att notera är för övrigt att Bill Clinton hamnar på flera positioner, beroende på hur han omtalas olika på olika ställen i de

olika handböckerna – ibland på olika sätt i en och samma bok, till exempel hos Hägg.) I det följande redogörs för de olika kombinationerna av grader av moralisk respektive stilistisk föredömlighet.

Hög moralisk föredömlighet – hög stilistisk föredömlighet

I denna kategori hamnar samtliga av de mest citerade personerna. Antikens värld är representerad genom namn som Cicero, Lysias och Perikles. Från modern tid ges politiker åtskilligt utrymme. Internationellt handlar det huvudsakligen om amerikanska presidenter, från andra hälften av 1900-talet och framåt: från John F. Kennedy fram till Barack Obama.⁷ Från den angloamerikanska sfären har också den engelske premiärministern Winston Churchill, vars talekonst under andra världskriget citeras av i flest antal handböcker, samt den likaledes flitigt citerade medborgarrättskämpe Martin Luther King, Jr. Sverige representeras av bland andra statsminister Olof Palme samt författaren Tage Danielsson. I denna kategori återfinns också historiska figurer i litterär tappning, bland annat Marcus Antonius som han framställs av William Shakespeare.

På ett stilistiskt plan representerar dessa personer det yppersta av vad retoriken har att erbjuda i stilistisk situationsanpassning och/eller språklig konstårdighet. På ett moralisk-pedagogiskt plan instruerar dessa exemplar om vikten av klokhet, dådkraft, ledarskap och så vidare. Utöver dessa drag är viktiga topiker bland annat nödvändighet, ära, plikt, uppoffring, dygd och last, brott och straff, krig och fred, gärningar, leverne och död, sanning och rättvisa. Mycket framträdande topiker hos de moderna talarna utgörs av demokrati, mänskliga rättigheter och framsteg.

⁷ De nyaste retorikhandböcker som studerats är utgivna 2016, samma år som Donald Trump valdes till president i USA. Det finns all anledning att tro att också Trump kommer att återfinnas bland de presidenter vars tal och offentliga framträdanden (inklusive i sociala medier) citeras i framtida handböcker. Det är dock tveksamt om han kommer att framställas som förkroppsligande samma kombination av moralisk och stilistisk föredömlighet som de i detta stycke nämnda citerade presidenterna.

Hög moralisk föredömlighet – måttlig stilistisk föredömlighet

Inom denna kategori faller exempel på god men inte fullt så konstfull språklig framställning. De exemplar som framträder i texten har god moralisk resning och goda avsikter, men formulerar sig på ett sätt som inte utgör ett självklart stilistiskt föredöme. Hit har bland annat förts John Cleese, vars begravningstal över Graham Chapman ("Jag hoppas han brinner i helvetet") förvisso på sitt ironiska och oortodoxa vis presenteras som något av ett mästerverk (Fällman, Lindqvist) men där läsaren ändå görs uppmärksam på svårigheterna med ett dylikt spektakulärt retoriskt företag.

Hög moralisk föredömlighet – låg stilistisk föredömlighet

Denna kategori kan sägas inrymma allt från välmenande amatörer till pekorister och rena kläpare, vilka trots oförvitlig moral har ett språkligt uttryck som avskräcker, inte inspirerar. Den hos Cederberg citerade Oscar II vill visa på det goda som kommer av statens investering i järnvägsnätet – och använder därvid sig av topiker som framsteg, nation, ekonomi och nytta – men hans talekonst framställs samtidigt som bombastisk och aningen löjlig. Pedagogiskt går det måhända att dra lärdom av det moralisk-innehållsliga i exemplet, men i övrigt tjänar det framför allt som ett exempel på hur en utövande retoriker *inte* bör tala och skriva.

Måttlig moralisk föredömlighet – hög stilistisk föredömlighet

Här återfinns namn som förvisso har en utmärkt förmåga att retoriskt anpassa stil och innehåll efter situation och syfte, men som befinner sig i något av en moralisk gräzon eller som har motiv som inte är fullt så ädla som skulle kunna förväntas av någon i deras samhälleliga ställning. Bill Clinton – som ju som exemplum betraktat spänner över hela den moraliska skalan där han presenteras hos Cederberg och Hägg – använder i stor utsträckning samma topiker som talarna i gruppen med hög moralisk föredömlighet (de-

mokrati, plikt, framsteg, möjligheter, ansvar, och så vidare). Samtidigt är till exempel Hägg inte snar med att fokusera presentationen av Clinton på den vanhedrande Lewinsky-affären och på Clintons fria förhållningssätt till sanningen.

Måttlig moralisk föredömlighet – måttlig moralisk föredömlighet

I denna kategori hamnar bland annat exemplar där såväl den stilistiska som den moraliska föredömligheten kan ifrågasättas samtidigt som de inte är konsekvent avskräckande. Ett exempel på detta är hur George W. Bush hos Fällman och Gunnarson presenteras genom citat av underliga formuleringar (i stilistisk mening måttligt föredömliga) och genom en framställning där det råder viss tveksamhet om den av Bush uppmålade världsbilden är med sanningen överensstämmande. Även om det finns enstaka passager som framstår som stilistiskt eller moraliskt lovvärda blir den retoriska föredömligheten måttlig.

Här kan också nämnas Margaret Thatcher, som figurerar ett par gånger i Fällmans citatsamling – varav ett citat knappast är allt för smickrande: en formulering om sysslösa ungdomar som indikerar att hon här (i just detta uttalande) når vare sig den stilistiska uttrycksförmågan eller den moraliska halten de höjder som kan förväntas. De andra Thatcher-citaten hos Fällman är däremot i högre grad förebildliga, och det sammanvägda intrycket av Thatchers retorik utifrån hur hon framställs genom citaten blir därmed måttligt.

Måttlig moralisk föredömlighet – låg stilistisk föredömlighet

Endast ett fåtal av de textexemplar som finns i de studerade handböckerna faller inom denna kategori. Fällmans återgivande av ett intervjusvar från Britney Spears – där läsaren inte får sig mycket mer till livs än att Spears gärna skulle bli prinsessa – faller inom denna kategori. Retoriskt-pedagogiskt är dessa exemplar ganska ointressanta: de är för moraliskt banala för att kunna bjuda på några insikter eller utmaningar och de utgör föga stilistisk inspiration.

Låg moralisk föredömlighet – hög stilistisk föredömlighet

Mer retoriskt-pedagogiskt intressanta är de exemplar som visar prov på hög stilistisk föredömlighet men avgjort bristande moral. Detta är den kategori som rymmer förhårdade folkförförare, värtaliga manipulörer och onda människor med oroväckande utvecklat sinne för det övertygande språket.

Denna kategori av exemplar erbjuder utmärkta möjligheter att diskutera förhållandet mellan talekonst och etik, och att för läsaren påpeka vikten av att kritiskt värdera värtaliga och till synes övertygande utsagor.

Johannessons genomgångar av Goebbels krigshetsande tal utgör en god illustration av detta. (Inom denna kategori placeras också Malcolm X, som han framställs av Eksvärd: en talare som oavsett mål och bakomliggande orsaker använder sin talekonst på ett sätt som han är medveten om bidrar till att skapa splittring och rasism.)

De topiker som används av exemplar från denna kategori är i stor utsträckning ungefär de samma som används av ovan nämnda moraliskt föredömliga talare med hög stilistisk föredömlighet: sanning, ära, uppoftning, mod, förändring, nödvändighet, fosterland, uthållighet, styrka, sammanhållning och så vidare – men samtidigt är den moraliska underbyggnaden den omvända. Den skickliga, men moraliskt förkastliga talaren blir därmed den goda talarens onda tvilling, en *vir malus dicendi peritus*.

Låg moralisk föredömlighet – måttlig stilistisk föredömlighet

De exemplar som faller inom denna kategori når inte upp till samma stilistiska höjder som inom den nyss nämnda, samtidigt som den moraliska halten likafullt kan ifrågasättas. Ett par exempel från Johannesson som kan placeras inom denna kategori utgörs av Pehr G. Gyllenhammar och Refaat El-Sayed. Båda dessa artikulerar (med bistånd av PR-konsulter, som det tycks) ett habilt men knappast briljant försvar för verksamhet och gärningar som på goda grunder kan ifrågasättas ur moraliskt hänseende.

Låg moralisk föredömlighet – låg stilistisk föredömlighet

Den sista kategorin består av avskräckande exempel ur såväl moralisk som stilistisk synvinkel. Här är det fråga om rent igenom dålig talekonst: ett dåligt språk som används i dåliga syften. Bland de få observerade textexemplar som kan placeras i denna kategori återfinns en fursteslickare som Georgij Malenkov och dennes bombastiska gravtal över Stalin, ur vilket Gunnarson citerar ett par meningar.

Exempla som didaktiska och pedagogiska resurser

Som visats ovan bjuder de studerade retorikhandböckerna på en lång rad olika exempla. Ett antal didaktiska och pedagogiska slutsatser kan dras utifrån detta persongalleri. Ur en aristotelisk, 'teknisk', synvinkel är det exempla med hög stilistisk föredömlighet som förmodligen utgör den viktigaste didaktiska resursen. Ur ett perspektiv som likt Isokrates, Cicero och Quintilianus också tar fasta på förebildernas medborgarfostrande funktion tillkommer den moraliska dimensionen: det är exempla med både hög stilistisk och moralisk föredömlighet som erbjuder störst insikter i retoriken, och det är mycket riktigt denna grupp som är överlägset bäst representerad bland de studerade textexemplen.

För den som vill lära ut de tekniska greppen blir alla exempel med hög stilistisk föredömlighet till goda exempel. Den som däremot önskar problematisera värtaligheten utifrån etiska dimensioner har rimligtvis mycket att vinna på att inte enbart ta upp exempla med hög moralisk föredömlighet utan också sådana som uppvisar en bristande moral – om inte annat för att kunna påvisa hur den skickliga talekonsten kan användas i såväl goda som dåliga syften.

Det finns i det undersökta materialet få exempel på låg stilistisk föredömlighet, få på sådant som bör undvikas, och särskilt få på låg stilistisk föredömlighet kombinerat med måttlig moralisk föredömlighet – sådana exempla framstår som alltför ointressanta, och den retoriklärare som söker användbara förebilder eller avskräckande exempel gör förmodligen bäst i att söka inom andra kategorier.

Slutord

Vilka exemplar som lyfts fram av en läromedelsförfattare (eller lärare) beror på vilken typ av föredömlighet som önskas illustreras och problematiseras. Urvalet är också en avspiegling av de referensramar som åberopas. I konstruktionen av sitt persongalleri behöver författaren också förhålla sig till doxa hos läsekretsen, och till en eventuell kanon av retoriskt föredömliga texter. Detta sker alltid mot bakgrund av såväl ämnets traditioner som av vad som uppfattas som giltigt och aktuellt i samtiden.

Förmodligen har faktiskt de riktigt gamla exemplen, från antikens värld, en större chans att leva vidare i retorikutbildningen än för vår samtid aldrig så relevanta exempel på god stilistisk behandling av aktuella frågor. Frågan är om handboks-författare födda på 1980- och 90-talen och senare kommer att lyfta fram till exempel Tage Danielsson som samma moraliska och stilistiska föredöme som deras kollegor födda ett antal årtionden tidigare.

Däremot kommer förmodligen Cicero att på något sätt leva vidare som exemplum, åtminstone så länge den retorikhistoriska förankringen och klassisk-retoriska grunden i retorikutbildningen finns kvar. Hans ålder är inte nödvändigtvis ett problem i sammanhanget – tvärtom kan detta vara det som får elever och studenter att anlägga en distans som hjälper till att diskutera lärostoffet på ett pedagogiskt produktivt sätt. Att Cicero blir 20 eller 30 år äldre ligger honom inte till last på samma sätt som Tage Danielsson.

Vidare genomgår ju också något som ”den klassiska kanon” mutationer över tid. Den är en örtagård som inte odlar sig själv, utan som är resultatet av otaliga trädgårdsmästares beskärningar och nyplanteringar. Vilka planter som får frodas beror till stor del på hur de klassas av den som är satt att vårda odlingen – även om viss gröda lever i undervegetationens lönndom – och det en retorikstudent bjuds in att beskåda är det som i dag bedöms som sevärt och lämpligt.

Det är därför vi kan se exempel på hur sammanhållning, hjältedåd och goda gärningar försvaras och hyllas i de klassiska texterna – eller de religiösa urkunderna – men knappast kvinnoförtryck, slaveri eller folkmord. Bruket av exemplar är ett historiebruk och Ciceros ord (*De oratore*, 2.36) om historien som livets läromästare – *magistra vitae* – gäller därför för fortfarande för retorikern. För att en retorikstudent ska kunna lära av en

förebildlig historisk text måste den kunna säga någonting om hur livet bör levas – eller inte levas – och hur det kan – eller inte bör – beskrivas i ord.

För att blicka framåt: det är troligare att Martin Luther King, Jr lever vidare som retorisk förebild än Michael Jackson, Hasse Alfredsson eller Pehr G Gyllenhammar. Detta beror inte främst på att Jacksons låttexter, Alfredssons underfundigheter eller Gyllenhammars affärsprosa antagligen åldras dåligt i en språkligt föränderlig värld. Den springande punkten är snarare att dr King aktualiserar moraliska och stilistiska dimensioner på ett sätt som inte bara slår an i samtiden utan faktiskt också har rötterna i den retoriska tradition av förebildlighet och efterbildning som sträcker sig ända tillbaka till antiken. Denna kombination av moralisk och stilistisk föredömlighet är det som utmärker en god talare, någon vars talekonst kommer att kunna användas i undervisningen under mycket lång tid framöver.

Litteratur

- Aristoteles. *Retoriken*. Övers. Johanna Akujärvi. Åstorp: Retorikförlaget, 2012.
- Beronius, Karin & Lena Nilsson.. *Retorik i skolan: En grundläggande arbetsmodell i 12 steg*. Åstorp: Retorikförlaget, 2014.
- Carlmark, Johan Peter. *Thema-bok [1–2]* (Carlmarks samling 63:1, Skara Stifts- och landsbibliotek), 1788.
- Cederberg, Ann. *Retorik och berättande*. Stockholm: Natur & kultur, 1996.
- Cicero, Marcus Tullius. [*De oratore*.] *Om talaren. Andra boken*. Övers. Birger Bergh & Anders Piltz). Åstorp: Retorikförlaget, 2009.
- Eksvärd, Elaine. *Snacka snyggt: Modern retorik*. Stockholm: Norstedt, 2011.
- Englund, Tomas. "På väg mot en pedagogiskt dynamisk analys av innehållet." *Forskning om utbildning. En antologi*. Red. Staffan Selander. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, (1992), 115–135.
- Fällman, Barbro. *Stora talarboken: [Proffstips och knep för alla tillfällen : middagsbjudningar, dop, bröllop, födelsedagar, jobbpresentationer, examensfester, begravningar, jubileumskalas mm]*. ICA Bokförlag, 2010.
- Gunnarson, Hans *Vältalaren: En handbok i retorik*. Stockholm: Liber, 2013.
- Hall, Bror Rudolf. *Till Gefle läroverks historia 1557–1850. Urkunder*. Föreningen för svensk undervisningshistoria, 1944.
- Hellspong, Lennart. *Konsten att tala: Handbok i praktisk retorik*. Lund: Studentlitteratur, 2011.
- Hägg, Göran. *Praktisk retorik: Med klassiska och moderna exempel*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1998.

- Johannesson, Kurt. *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedt, 1998.
- Lindqvist, Janne. *Klassisk retorik för vår tid*. Lund: Studentlitteratur, 2016.
- Mral, Brigitte et al. *Kritisk retorikanalys: Text, bild, actio*. Retorikförlaget, 2016.
- Quintilianus, Marcus Fabius. [*Institutio oratoria*]. *Den fulländade talaren* (Övers. Bengt Ellenberger). Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2002.
- Rimm, Stefan. *Väktalighet och mannafostran. Retorikutbildningen i svenska skolor och gymnasier 1724–1807*. Örebro Universitet, 2011. Tillgänglig: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:oru:diva-17326>
- Sigrell, Anders. *Retorik för lärare: Konsten att välja språk konstruktivt*. Åstorp: Retorikförlaget, 2008.
- Terrill, Robert E. "Reproducing Virtue: Quintilian, Imitation, and Rhetorical Education." *Advances in the History of Rhetoric*, 19(2), (2016), 157–171. Tillgänglig: <https://doi.org/10.1080/15362426.2016.1182404>
- Vossius, Gerardus Joannis *Elementa rhetorica eller retorikens grunder*. Övers. Stina Hansson. Göteborg: Göteborgs universitet. Litteraturvetenskapliga institutionen, 2006. Tillgänglig: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/19624/gupea_2077_19624_1.pdf

Konsten att rätta fel och att fela rätt

Tommy Bruhn

Den amerikanska tv-målaren Bob Ross sade ofta att det inte finns några misstag, bara lyckosamma små missöden. Med det menar han att när det inte blir som man tänkt sig, så gjuter det nytt liv i det man tagit sig för med. Ett missöde är en möjlighet, snarare än ett fel. För en landskapsmålare som Bob blir ett feldrag med penseln över duken en möjlighet att exempelvis låta ett lyckligt litet träd växa upp, där man inte förut trodde att ett träd skulle vara.

Förhållandevis få av historiens många retoriklärare hade hållit med Bob, i alla fall vad talekonsten anbelangar. Även om nog de flesta skulle beskriva retoriken som en kreativ konst, har den i praktiken ofta lärts ut som en systematik för att framställa tal och texter. Med det så har man både tänkt sig och lärt ut att ja, nog finns det fel och misstag alltid. Som retoriklärare har för vana att göra, så har man noga samlat in, granskat, klassificerat och katalogiserat fel. Det är tacksamt, för det låter oss undersöka de här tänkta felen och ställa oss frågan om de inte faktiskt kan vara just lyckosamma små missöden – åtminstone någon gång ibland.

Det är dock viktigt att skilja mellan felaktiga slutledningar, och fel som kan hänföras till uppfattningar om vilka uttryckssätt som passar sig. De har båda med övertygande att göra, men på olika sätt. Felaktiga slutledningar riskerar just att leda tanken fel, och på det sättet är de nog bra att

undvika eftersom vi genom att yttra oss vill åstadkomma bra saker. Dessa fångas som regel i listor över fallasier, där en av de första är Aristoteles *Om sofistiska vederläggningar*.¹ Men den senare sortens fel handlar om att talaren inte lever upp till idéer vi har om vad som *borde* vara övertygande språk. Det vill säga, vad som "passar sig" eller är rätt sätt att uttrycka sig. Dessa fel har ofta funnit plats i listor över stilfigurer, noggrant klassificerade som olater (Christiansen 432). Men när det handlar om att måla med ord, så är det mer av ett problem att förståsigpåare har strikta uppfattningar om var man ska placera sina träd och hur de ska se ut.

Faktum är att man kan summera de tips, råd och angivelser som retoriker skrivit ned, med att de har många idéer om vad som är rätt och fel när det kommer till språkbruk och övertygande. Quintilianus skrev att stilen ska vara korrekt, klar, passande och utsmyckad (*Institutio Oratoria* II.3.30), och det ger sig självt att motsatsen då varit någonting man kunnat betrakta som olater. Även om främst det sistnämnda av dessa ideal tolkats lite olika genom den västerländska bildningens historia, så lär vi i praktiken fortfarande ut dem. I skandinavisk retorikpedagogik tar det sig uttryck i vida spridda föreskrifter om språklig enkelhet och klarhet. Exempelvis prisar Lennart Hellspong Schopenhauers mål att skriva de svåraste saker med det enklaste språk som "ett underbart ideal" (Hellspong 68). Ett sådant stilideal tycks djupt rotat i såväl politisk- som akademisk talkultur i vårt hörn av världen. Quintilianus "passande" kan på ren svenska preciseras som det enkla, det blygsamma och det behärskade. Men trots den här starka idén om hur man ska uttrycka sig, så brukar ändå retoriklärare erkänna att det som kan verka fel ibland blir helrätt. Men då sällan med Bob Ross öppna attityd, utan oftare genom att understryka att det ska göras med flit och passa publiken och fylla något syfte.

På så vis har man kanske underlåtit att dra en viktig lärdom från sofisterna, som Bob Ross i all sin välvillighet gav uttryck för. Sofisternas uppfattning om språkkonst kan beskrivas som en förmåga att finna sig i situationen—att tänka på stående fot. Den franske jesuiten och filosofen Mi-

¹ Den typ av kritik som jag här utvecklar mot olatsfigurerna kan också riktas mot särskilt de informella fallasierna, vilket gjorts av bland andra Sigrell. I strikt rationell argumentation är exempelvis personangrepp—*argumentum ad hominem*—irrelevant, medan en personsandel kan vara nog så viktig att känna till i retoriska sammanhang.

chel de Certeau gör precis den poängen, att en aristotelisk retorikuppfattning handlar om att följa regler och utstakade vägar, där det sofistiska tänkandet handlar om att finna nya (38). Det kan så hända att man snubb-
lar in på en sådan väg lite av sig självt, och det kan leda till bra saker.

Vi ska nog inte klandra retoriklärarnas pekpinnar allt för mycket. Vältalighet har setts som en central del av ledarskaps- och medborgarideal, och då är det inte särskilt underligt att det funnits en stark normativ ådra i retoriken. Stilen kom i särskilt fokus i renässansen. Man menade då att figurläran var ett sätt att förstå vad man gjorde med språket. Faktum är att det enligt Nancy Christiansen finns mycket som pekar på att man i renässansen teoretiskt förstod språkliga konfigurationer som oskiljaktiga från dess innehåll (181). Inte bara det. Man diskuterade också talets stil som en direkt spegling av talarens moral och kognitiva förmågor. Därför talade man ofta om dåliga argument som just dålig stil, och fäste en stor vikt vid språkliga framsättningsförmågan. Detta sätt att betrakta stilen som en förlängning av människan och hennes personliga egenskaper, med figurerna som i första hand beteenden är inte det vanliga bland dagens retoriker även om det levt kvar bland vissa tänkare (Christiansen 182; Lund 36-41). Det är samtidigt en föreställning som lever kvar i deviser som att ”det dunkelt sagda är det dunkelt tänkta”, och nog är det så att människor i allmänhet kan antas dra slutsatser om hurdan talaren är utifrån hur hen talar.

Listorna över språkliga olater är en fantastisk källa för att lära sig känna igen när språket bedrar tanken. På det sättet är de pedagogiskt värdefulla. Men de vittnar också om en språkideologi som inte sällan kan vara hierarkisk och exkluderande, och förkroppsligar en underförstådd mall för hur elever ska bli. Det här förhållandet vittnar på många sätt om den humanistiska utbildningens inneboende paradox; dess mål är samtidigt att fostra i samhällets värderingar och att ge verktygen att kritiskt granska och förändra dem. Att då läsa olaterna som i själva verket konstruktiva kan öppna upp för många nya tankar. Det blir en övning i dissologiskt tänkande, kärnan i den sofistiska pedagogiken och konsten. I det följande ska jag diskutera ett urval av dessa olater från en sådan ingång.

Stilfel och språkutveckling

Många av olatsfigurerna handlar om ren språkuppfostran, som exempelvis figuren *hyperbaton* som uppmärksammar underliga grammatiska ordningar och lär oss att forma meningar som folk gör mest. Denna figur kan vi dock använda till vår fördel, för att exempelvis emfas oanat i meningar skapa. Vi har figuren *hyrmos* som varnar för meningar som görs betydligt längre än de någonsin behövt vara för att förmedla vad de hade att säga sin publik. *Brachylogia* varnar för kortfattade.

En av de överkategorier av olater som retoriklärarna skänkt en del uppmärksamhet är *barbarismos*, det vill säga grekiska för barbarspråk. Generellt är det när grammatiken, ordvalen, uttal eller stavning inte följer språkkonventionen. Underförstått så är det en fråga om korrekt språk, i så mening att det är en barbarism för att den avslöjar att talaren har sin hemvist någon annanstans. Låt oss här tala klarspråk: Det är en figur som mest brukas till att uppmana människor att inte visa upp att de kanske inte är en av "oss", oavsett om "vi" nu är en nationell gemenskap, eller en social. Men samtidigt kan barbarismos användas för att skapa stor konst och poesi. "Var nöjd med allt som livet ger för björntjänst inte gör så glad" får inleda Jonas Hassen Khemiris *Ett öga rött*, helt författad på förortssvenska på ett sätt som ger en oöverträffad nerv till berättelsen. Ett annat exempel är den berömda karaktären Yoda från Stjärnornas krig-filmerna. Yoda får ofta exemplifiera figuren hyperbaton, som hur ett underligt sätt att tala skänker en air av mystisk visdom till det sagda. Det kan därför här vara värt att påpeka att Yoda talar engelska, men med i princip ungersk grammatik.

Som ni här märker har vi glidit över från allmänna klarhetstips, till en språkideologisk förståelse av vad som är ett "korrekt" sätt att tala på. Korrekt får nog i sammanhanget förstås som konformistiskt. En sådan konservativ inställning kämpar nog i uppförsbacke – språk är levande ting som växer lite som de vill. Men det har inte hindrat retoriker från att rysa så mycket över främmande ord att de givit detta språkliga barbari just namnet *barbaralexix*. Figuren avser det omotiverade låneordet från ett annat språk, eller arkaiska uttryck. Det är kanske naturligt att rycka till inför uttryck som "det makear sense", eller "limiterad edition" eller att kalla någon "douchebag" när svenskans "praktarsel" hade fungerat bra. Svenskan har

många ord som fallit i glömska, så pass att man importerar nyord trots att en ursvensk synonym använts bara en generation tillbaka. Men ibland räcker de ord vi har inte till och nya ord behövs ofta. Samma människor som ondgör sig över barbaralexis mejlar, svajpar, googlar och dejtar, ibland från en *fåtölj* i en *foajé*.

Det är måhända mer graverande att använda ord felaktigt, och därmed mer rimligt att tillrättavisa dem som gör det. Figuren *acyrologia* (från 1800-talet även känd som *malapropism*) kan rakt översattas till "auktori-tetslösa ord". Teoretiskt har man antagit att det blir fel för att det finns ett associationssamband mellan det sagda och det avsedda, som om man hade talat om ett "bisexuellt dubbellag i tennis". Alternativt att det blir fel helt enkelt för att orden är lika, som i meningen "prinsessan Victoria blir alltid bra på bild, hon är verkligen fotogen". Nu har jag här valt mina exempel för att roa, får jag erkänna. Men som ni ser, så är *acyrologia* till förvirring lik en annan stilfigur: ordvitsen, eller *paranomasia*, som man snarare betraktat som en dygd. Hur ska de kunna hållas isär? Det är inte fråga om huruvida det är roligt eller inte—ärliga felsägningar kan vara nog så roliga, och medvetna skämt kan vara helt humorbefriade. Nej, här tycks skillnaden ligga i hur medvetet ordet används "fel". Det är då värt att påminna om Bob Ross devis, att möjligen ska vi betrakta dem som lyckosamma små missöden: som allra minst kanske de lockar till skratt.

Ovan nämnde jag hur man i renässansen betraktade stilen som ett uttryck för en människas karaktär, och det är en föreställning som de flesta av oss nog får erkänna att vi bär med oss. Det är kanske en lite obehaglig sak att erkänna, men vi gör oss snabbt uppfattningar om andra människor baserat på hur de talar. En i sammanhanget intressant olatsfigur, som de flesta lärare säkerligen känner igen, är *cacozelia*, "dålig iver" rakt översatt. Den har också kallats "bläckhornstermer". Figuren avser när någon använder svåra ord som den inte riktigt behärskar, i tron att det ska låta fint. När exempelvis en nybörjare ska skriva "akademiskt" blir det ibland blir tragikomiska användningar av ord som *diskurs*, *förvisso*, *kausal* och *potent*. Renässanshumanisten Thomas Wilson ägnade denna olat mycket klagan. Han beskrev det som "det obildade och fantastiskt omdömeslösa som blott doftar av lärdomen" (181). Han menade att det kunde tyckas fint, men egentligen vittnade om dåligt omdöme. Där har han kanske rätt—det lig-

ger någonting i Schopenhauers devis att säga det svåra på ett enkelt sätt. Men trots att sådant språk kan framstå som nog så pretentiöst, ska vi inte förhastat oss om vad det säger om en människas karaktär. De som gör sig skyldiga till denna olät är ofta de ambitiösa, de som verkligen vill lära sig och bli en del av en språkgemenskap. Som Hellspong också påpekar, så är det tillkrånglade oftare lättare att skriva än det enkla (68), varför man kanske ska tänka på denna olät mer som en fråga om progressivitet i studenternas bildningsresa. Ibland ger kanske iveren ett dåligt utfall, men det är underligt att lärare blir så frustrerade av ivriga studenter.

Det opassande och det löjliga

Cicero angav en princip för retoriken som kan förklara mycket av det vi ser som misstag, nämligen att det goda talet inte är iögonfallande: ”det allra största felet i talekonsten [är] att inte hålla sig till gängse språkbruk och sunt förnuft” (Cicero 1.3.12). *Ars est celare artem*—sann konst är att dölja konsten—som det senare summerats. Våra stilval ska framstå som helt naturliga, och inte dra uppmärksamhet till sig själva som retoriska val. De ska passa in i sitt sammanhang. Det konstlade är någonting som ofta ses som opassande—och inte sällan som pompöst, pretentiöst och löjligt—kanske just för att det får åhöraren att börja tänka på *hur* någonting sägs. Den här principen ligger till grund för flera olätsfigurer, de bryter av från det invariant naturliga.

Många av oläterna är evergreens, ”fel” som människor gjort i alla tider. Men vi har också några moderna tillskott. Ett viktigt exempel är *klichén*, de uttjatade standardfraserna som man hört tusen gånger. Formuleringar som ”i dagens moderna samhälle” eller ”redan de gamla grekerna” är nog bekanta för många. Att de letat sig in på listor över oläter är inte så konstigt, då många reagerar med en suck när de stöter på dem. De bryter mot *taedium*, synden att tråka ut sina åhörare. Men dessa klichéer kan i själva verket vara ytterst nyttiga. Så länge vårt ”redan de gamla grekerna” följs av någonting relevant, så kan vi kanske ha överseende med dem. För vad kan väl vara svårare än att starta ett resonemang?

Att klichén fått en så pass negativ inramning är egentligen lite konstigt. För i nästa andetag så har retoriklärare framhållit vikten av att referera till

gemensamma värderingar, minnen och liknande för att identifiera sig med publiken. Felet med klichén är egentligen inte att upprepa en tanke publiken hört tusentals gånger, utan att göra det i en form som är likaledes bekant. Det drar nämligen uppmärksamhet till det sagda, som just en delad och självklar idé. Det är någonting som självklarheter inte tål. Michael Billig har poängterat att sådana banaliteter är ytterst viktiga för att upprätthålla föreställningar om världen, genom att hela tiden bekräfta dem (3). Hans beskriver hur rutinmässiga och klichéartade uttryck om landet, nationen och folket som är så inympade i politikerspråket är inget kort om ett vardagligt och banalt upprätthållande av nationalstaten som en "självklarhet", vad han träffande kallar för en "verbal muzak" (99). Men någonstans kliver klichén över den gräns där den blir uppenbar i sin banalitet. Så till vida är den också kritiskt användbar, för den uppstår när förgivettaganden snubblar över sig själva. Varje "redan de gamla grekerna" blir så en påminnelse om hur vördat och välryktat dessa misogynna, krigiska slavägares tankegods är inom den västerländska bildningstraditionen. Det är naturligtvis tröttsamt att bli påmind om det självklara, men åtminstone någon liten del av frustrationen härstammar ur hur klichén håller upp en spegel mot oss själva. I förlängningen kan klichén alltså vara ett lyckosamt litet missöde, för det låter oss skymta vad vi håller för självklart i ett redan kritiskt sinnestillstånd.

Redan de gamla romarna tyckte det var lite klyschigt att tala om eller som de gamla grekerna. *Grecismus* eller *hellenismus* kallades det, att blanda in grekiska ord, grammatiska former eller exempel i sitt tal. En bildningssjuka kallade de det, som nog lever kvar än idag. Folk som förläst sig på humaniora har en tendens att prata om atensk visdom i tid och otid. Nu vill jag till mitt eget försvar understryka att de termer som här diskuteras är praktiska och nyttiga. Det finns nämligen en annan olat, som vi behöver väga mot beskyllningar om en överdriven vurm för gammal visdom: *Periergia*, som på grekiska betyder ungefär att slösa arbete på någonting. Det är termen för att säga saker på allt för omständliga sätt. Det hade krävts många ord för att beskriva de språkhandlingar som här diskuteras om vi inte haft dessa stilfigurer. Så valet mellan *grecismus* och *periergia* tycks enkelt, särskilt som det är onödigt att återuppfinna hjulet. *Periergia* är dock en mycket utbredd olat i universitetsvärlden. Det vore verklighetsfräm-

mande att hävda något annat. Men samtidigt kan det också ha en god sida. I vissa sammanhang behövs en massa detaljer för att förstå en helhet. Någon gång behöver vi vrida och vända på tankar, och klä dem i alla möjliga ord för att verkligen krama all saft ur dem. För att se det stora i det lilla, behöver det stora ibland beskrivas i sin helhet.

De olatsfigurer som rör hur man talar inför folk kan summeras ganska kortfattat: Bete dig som folk, och tala så att folk begriper. Det går dock att vara mycket mer specifik i *hur* människor kan bryta mot sådana uppföranderegler, och varför de till äventyrs gör det. I vissa talsammanhang förekommer det att folk vill bre på med sin snitsiga formuleringsförmåga, för att försöka förföra åhöraren. Det har kodifierats som olater i figurhandböckerna. Som exempelvis *bomphiologia*, att bombastiskt göra småsaker stora. Som exempelvis att beskylla sin kollega som tog den sista mjölken i fika-rummet för att vara bokstavligen värre än Hitler. Det är nog en välvillig anvisning, för ingen vill framstå som pompös. Men det går också att ta i för hårt åt andra hållet, och göra sig skyldig till tapinosis, den överdrivna underdånigheten. Den känns igen från alla som inlett ett tal med ”jag är ju ingen talare”. Det är då lite märkligt att dessa har betydligt mer kända ”accepterade” motsvarigheter i *hyperbolen* och *litotesen*, som regelmässigt beskrivs i samma figurhandböcker som möjligheter att styra uppmärksamhet och reglera styrkan i ett argument. Det finns inte något sätt att avgöra skillnaden, mer än någon slags kulturellt betingad glidande uppfattning om när en över- eller underdrift övergår från att vara legitim till ”för mycket”.

Retorikstudenter har sedan antiken varnats för den *asiatiska stilen*. Denna har en idéhistoriskt komplicerad koppling till Asien (Colvin), och det är nog för väl att vi idag släppt denna etikett. Kortfattat, så föreställde man sig att den som lade mycket energi på att tala vackert som regel hade väldigt lite att säga. Det är kanske så att det är lätt att förväxla vältalighet med sådan *asiatismos*, men det kan också slå över åt andra hållet. Det finns en torftighet i många språkkulturer, den skandinaviska är en av dem, som berövar oss det praktfulla i vardagen. Det är en norm som förpassar de stora estetiska upplevelserna av ett vackert språk till undanskymda sammanhang, som poesiaftnar och retorikslams på undangömda studentpubar. Nog så kan det ekvilibristiska ibland göra det svårt att ta till sig de eventuellt viktiga saker en talare har att säga. Men ibland så skiner det till,

och det "asiatiska" språket kan beröra sin publik trots att det drar uppmärksamheten till sig. Så till vida förtjänar Ciceros ovan nämnda osynlighetsprincip en asterisk, som så många andra retoriska principer: Vissa språkbruk är fel, förutom när de inte är det.

Någonstans mellan den asiatiska stilen och vad vi kallat *periergeia*, får vi nog placera en och annan akademiker genom tiderna. Särskilt kontinental filosofi har fått klä skott för en särskild sorts *obscurantism* i sitt sätt att skriva. Det brukar heta att de uppfunnit hela nya begreppsapparater och skrev med en medvetet dunkel stil, för att hölja sina tankar i ett mystiskt skimmer. Några av dem har försvarat sig med att detta varit ett medvetet försök att bryta sig loss från akademiska språkkonventioner. Det är också helt i linje med tanken på språket som någonting som styr tanken, och traderar etablerade föreställningar. Det kan nog uppfattas som fel av vissa, och som besläktat med *cacozelia*, dåligivern vi diskuterade ovan. Någon elak kritiker har hävdade att Jaques Derrida utvecklade hela sitt filosofiska system för att han inte kunde erkänna att han av misstag stavade *différence* fel. Nu är det nog inte så. Men vore det sant, så vore det nog ett gott exempel på ett lyckligt litet missöde.

Det fula och det vulgära

Det vore nog ett misstag att tro att vi idag är mer avslappnade kring det fula och det vulgära språket än tidigare. I maj 2022 fick exempelvis justitieministern Morgan Johansson en erinran av riksdagens talman för att i en debatt förstärkt ett påstående med "för fan". I handböckerna har man kallat fula ord för *cacoemfaton*, "fuluppvisning" rakt översatt. Det vet de flesta, att det finns vissa saker man inte säger i fint sällskap. Problemet är att vad som är för fult eller vulgärt att säga förändras över tid. Det vi idag omskriver som N-ordet var exempelvis helt okej att säga i TV, samma år som CH Hermansson chockade tittarna genom att vid VPKs partikongress säga "Kamrater. Någon jävla ordning ska det vara i ett parti." Ja, 1969 var världen rätt annorlunda. Men återigen så är det här en fråga om tanken att vi med vårt språk visar upp vår personliga karaktär. Det finns också goda skäl att betrakta visst språkbruk som rena övergrepp. N-ordets långsamma utarbetning ur svenskan bygger helt på dess rasistiska karaktär, och dess

bruk idag tas för att vittna om rasistiska åsikter, eller utöva rasistiskt förtryck. De religiöst grundade svordomarna, som fan och jävlar, är idag betydligt mildare än förr. Dessa fuluppvisningar kan sägas vara brott mot medelklassens värderingar och deras uppfattningar om det passande språket. Bland dem har religionen idag tagit en betydligt mindre roll än tron på människors lika värde.

Nu kan vi nog tycka att det här är en bra utveckling, även om det sker i en ram där en viss samhällsgrupp tas för att vara den som har rätt. De som nedtecknat de här olaterna var inte direkt underklassen. I antiken var de besuttna atenare, eller romerska statsmän. Under medeltiden traderades detta av katolska kyrkan, och i renässansen av de delar av aristokratin och prästerskapet som studerade vid universiteten. Vad som betraktas som fult och vulgärt språk speglar dominerande värderingar i samhället. Här blir också kraftuttryckens nedtryckande särskilt intressant. Det är ord som uttrycker känslor som vrede, frustration, missnöje och avsmak. Det kan man då fråga sig, varför sådana känslors språkliga uttryck i artighetens namn inte passar sig, när sådana känslor kan vara fullt legitima. En del av svaret är att sådant vredens språk är en signal om att inarbetade hierarkier och de språkliga protokoll som på ett banalt sätt bevarar dem—helt vanlig ”hyfs” och ”artighet”—är på väg att brista. I vissa situationer är det kanske bra.

Låt oss leka lite med ordet *cacoemfaton*. Det kommer av grekiskans *caco*—för ”ful” och *emfanein*: att visa upp. Vi kan tänka på det som att någon, genom kraftuttryck och vulgaritet, visar upp det fula i världen. Antingen genom att lyfta fram det som samhället anser så fult att det ska döljas, eller genom att dra fram det fula i samhällsnormerna i ljuset. I praktiken kan det ibland vara svårt att skilja dem åt. Artighet är, som Hugh Duncan klargör i *Communication and Social Order*, det sätt som vi bejakar hierarki i sociala interaktioner. Progressiva och emancipatoriska folkrörelser har gjort mycket retoriskt bruk av det fula och det vulgära.

Kvinnorörelsen och feminismen kan tjäna som ett gott exempel, då den har en lång tradition av gränsöverskridande. Från Valerie Solanas SCUM-manifest, via befriade bröst till menskonst, har fuluppvisningar använts för att sätta kvinnopolitiska frågor på agendan. Den amerikanska retorikern Melissa Deem uttryckte det som att samhällsmajoriteten lätt glömmet bort att den har en kropp, eftersom den är ”normal” (448). I politiken är våra

kroppar osynliga—så länge de inte är ”onormala”. Men en fuluppvisning utmanar det bortglömt normala, genom att göra det osynliga synligt. Det kan genom att visa upp ”det fula”, visa upp det fulspel med vilket exempelvis ett kroppsligt tillstånd som månatligen drabbar en betydande stor grupp medborgare inte skänks någon större politisk uppmärksamhet. Med tanke på hur problem som drabbar stora medborgargrupper förtigs är det nog inte så konstigt att man blir förbannad. Då är det nog ändå legitimt, eller i alla fall förståeligt, att uttrycka att folk som inte vill erkänna problemen kan dra åt helvete.

Det försåtliga

Den kanske svåraste typen av olater att se som lyckliga små missöden är de som är missvisande, eller försåtliga, eller rent ut sagt lurendrejeri. Här överlappar figurlistorna ofta det som är mer bekant som informella fallasier, ”argumentationsfel” inom god debatt. Flertydighet i det sagda är en sådan olat, kallad *amfiboli*. Denna stilfigur är gammal i den retoriska traditionen (Bruhn 45–47). Aristoteles skrev att språklig flertydighet är en av de grundläggande sofismerna. Som allra bäst är det att säga något så vagt att man i efterhand ska kunna hävda att man haft rätt hela tiden (Aristoteles *Retoriken* 3.5.4). När en politiker säger exempelvis att ”vi ser inga skäl att höja bensinskatten” så lämnar de verbalt öppet för att bli visade sådana skäl, samtidigt som de ger intrycket att de inte vill höja bensinskatten. Det är ett lite försåtligt sätt att argumentera, för det döljer både vad man vill och vad man kan tänka sig. Men det är också vad vi till vardags menar när vi säger att någon uttrycker sig diplomatiskt. I vissa situationer behövs sådana flertydigheter, för att klarspråk hade lett till onödiga konflikter.

Tiderna och uppfattningarna förändras. Aldrig så tydligt blir det när man studerar just språkideologi historiskt. Ett särskilt bra exempel är hur retoriklärarna förr kunde kalla ut alla försök att byta ämne med termen *heterogenium*, rakt översatt ”annan sort”. En speciell typ av denna olat har idag fått namnet *whataboutism* bland allmänheten. Den används när någon i en kritisk diskussion om vad någon gjort börjar argumentera om vad någon annan gjort: ”men Moderaterna då?” i en diskussion om socialdemokratisk vårdpolitik. Ett annat bekant exempel är när en politiker på en rak fråga svarar

med ”jag tror att det väljarna är intresserade av att veta är...”.

Det är kanske ett tidens tecken, att vad som man förr kodifierat som en olat idag lärs ut som en central teknik vid medieträning. Visst kan det framstå som ett misstag när det görs på ett fumligt sätt, men en del har lärt sig att byta ämne så stilfullt att publiken inte riktigt märker vad som hände. Här finns då de två sidorna av figuren mycket tydligt: att byta ämne är försåtligt, men det kan också vara konstruktivt för någon som vill undvika det ämnet. Den stora knäckfrågan är om det är etiskt försvarbart att göra i situationen. Och samtidigt: om det sker spontant kan det vara ett tecken på ett associativt tänkande. Om man lyssnar på ett samtal mellan vänner, hör man ofta hur samtalet flyter genom många små ämnesbyten. En brainstormingsession (se där, barbaralexis) kan helt och hållet bygga sin produktiva kraft på små ämnesbyten, så denna olat kan klart bjuda på många små lyckliga missöden.

Ett annat försåtligt sätt att prata är att undanhålla saker från delar av sin publik, medan andra får små signaler om vad man menar. Quintilianus skrev att ”den värsta formen av fördunkling är det som grekerna kallar *adianoeta*, när ord som är tydliga har en annan mening dold” (Quintilianus 8.2.22). Det diskuterar vi än idag, med de så kallade hundvisslorna: När ofta rasistiska budskap döljs i vad som på ytan verkar som oförargligt språk. Men finns det då inte positiva exempel på figuren? Jo naturligtvis. Ta som exempel de slavsånger som sjöngs i amerikanska södern, skenbart kristna lovsånger innehållande tämligen konkreta anvisningar om hur man skulle fly till nordsidan. Ta de många allegoriska berättelser som på ytan verkar vara simpla äventyrsromaner, men som mellan raderna manar till motstånd mot förtryckarregimer. Ta exemplet med den tyske majoren Karl Plagge, listad som rättfärdig av Yad Vashem, som inför att SS 1944 skulle likvidera ett arbetsläger i Vilnius höll ett tal till de judiska internerna. SS-officerare närvarade vid talet, där Plagge sade ”ni kommer under denna evakuering eskorteras av SS, vilka som ni vet är en organisation hängiven skyddet av flyktingar”. De judiska internerna fattade vinken, och många av dem rymde under natten. Här är det dock inte fråga om lyckliga små missöden, utan högst medvetna användningar av språkets möjligheter för att åstadkomma goda ting i farliga situationer.

När lyckliga små missöden skiftar perspektiv

Det finns en hel del andra olatsfigurer som ska fånga försåtligheter, för många att uttömmande diskutera här. Jag ska nöja mig med en avslutande reflektion om olaten *paradiastole*, grekiska för ”att sätta samman saker som inte hör ihop”. Detta begrepp används i synnerhet när talare positivt omtalar någonting som egentligen borde fördömas. Här kryper språkets etiska dimension fram: Det är när vi exempelvis talar om snålhet som ett ”gott ekonomiskt sinne”. Men huruvida detta är en olat beror på om vi har god plit på vad som egentligen är lastbart och etiskt fel. Så är det ju inte alltid, som vi såg med det vulgära som exempel tidigare.

Tänk om det egentligen är så att det vi ser som misstag och felaktigt beteende faktiskt är bra? Vad händer om vi börjar tala om det som bra? Astrid Lindgrens Bullerbybarn testade detta, när de sa ”usch vad solen skiner! Oh, så härligt det dammar!” I vissa fall så blir det kanske inte helt bra, men vi kan inte veta om vi inte provat. För kanske är det som vissa nedlåtande kallat att ligga runt i själva verket att vara just frigjord? Kanske är det så att den respektlöse demonstranten i själva verket är principfast och osjälvisk? Just den här olatsfiguren är också nyttig för att hjälpa oss att få syn på när vi slentrianmässigt berömmar saker som kanske egentligen inte är berömvärda. Mer än en gång har personer som handlat helt i linje med samhällets normer och förväntningar kallats ”modig”, trots att den inte stuckit ut hakan ett dugg.

Kenneth Burke kan sägas ha gjort denna figur till en metod för tänkandet. Han kallar det att skapa perspektiv genom ikongruens, men erkänner också villigt att sådant tänkande riskerar att tänja på gränserna för god smak (103). Med det menas att vi kan se saker på nya sätt när vi gnuggar dem mot saker som inte stämmer överens med våra uppfattningar. Paradiastole som figur kan användas både kritiskt och kreativt: för att undersöka om det någon håller som berömvärt faktiskt kunde vara det, eller för att skapa nya sätt att se på saker. Det är, som du nog räknat ut, detta sätt att tänka om som jag använt mig av här.

Genom att undersöka goda och produktiva sätt som folk gjort ”fel” kan vi lära oss mycket. Nu ska det sägas, de här diskuterade olatsfigurerna och

de många som inte fått plats, de har också sina goda sidor. Det är helt klart så att det finns ett pedagogiskt värde i att lära ut hur man *normalt* inte ska göra, så att det sen kan göras med flit på sätt som passar publiken och fyller något syfte. Som jazzmusikern ska vi kunna reglerna för att bryta mot dem på bra sätt. Ibland är det opassande det som passar bäst, för att övertyga eller avslöja världen. Så det är nog bra att inte slentrianmässigt döma ut vissa saker som olater, för det kan i själva verket vara så att vi har att göra med ett lyckligt litet missöde.

Litteratur

- Aristoteles. *On sophistical refutations [and] On coming-to-be and passing away*. Loeb Classical Library 400. Övers. Edward Seymour Forster & David J Furley. Cambridge: Harvard University Press, 1955.
- Aristoteles. *Retoriken*, Övers. Johanna Akujärvi. Åstorp: Retorikförlaget, 2012.
- Billig, Michael. *Banal Nationalism*. London: SAGE, 1995.
- Bruhn, Tommy. *Delade meningar. Retorisk flertydighet och den pluralistiska publiken i politiska förnyelseprocesser*. *Studia Rhetorica Lundensia*, vol. 3. Ödåkra: Retorikförlaget, 2018.
- Burke, Kenneth. *Permanence and Change: An Anatomy of Purpose*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Christiansen, Nancy. *Figuring Style: The Legacy of Renaissance Rhetoric*. Columbia: University of South Carolina Press, 2013.
- Cicero, Marcus Tullius. *Om talaren. Första boken*. Övers. Birger Bergh. Åstorp: Retorikförlaget, 2008.
- Colvin, Stephen C. "Atticist-Asianist Controversy." *Encyclopedia of Rhetoric*. Red. Thomas O Sloane, Oxford, Oxford University Press, (2001), 57–58.
- de Certeau, Michel *The Practice of Everyday Life*. Övers. Steven Rendall, Berkeley: University of California Press, 1984.
- Deem, Melissa. "Stranger Sociability, Public Hope, and the Limits of Political Transformation." *Quarterly Journal of Speech*, vol. 88, (2002), 444–54.
- Duncan, Hugh Dalziel. "Communication and Social Order." New York: Bedminster Press, 1962.
- Hellspong, Lennart. *Den retoriska människan. 20 sätt att se på retorik*. Stockholm: Morfem, 2018.
- Khemiri, Jonas Hassen. *Ett öga rätt*. Stockholm: MånPocket, 2004.
- Lund, Marie. *An Argument on Rhetorical Style*. Aarhus: Aarhus University Press, 2017.
- Quintilianus, Marcus Fabius. *The Orator's Education*. Loeb Classical Library; 124–127 + 494. Övers. Donald A. Russell. Cambridge: Harvard University Press, 2001.

- Sigrell, Anders. "Fallasier som konstruktiva språkval: en perspektivistisk syn på möjliga argument." *Berättelser, retorik och medier. Texter till minne av Sofi Quarnström*. Red. Tommy Bruhn. Lund: Institutionen för kommunikation och medier. Lund: Media-Tryck, 2020.
- Wilson, Thomas. "From: The Art of Rhetoric." *Renaissance Debates on Rhetoric*. Övers. Wayne A. Rebhorn. Ithaca: Cornell University Press, 2000.

ANALYSER OCH REFLEKTIONER

Topos, status och ordningen på progymnasmata

Anders Eriksson

Under ett av våra samtal chockerade Lennart Hellspång mig genom att påstå att ”Topos är en röd räv”. Vi höll på med en ansökan till Östersjöstiftelsen om ”Topisk argumentation” och jag tyckte att jag med Aristoteles förklaringar hade fått en ganska god förståelse av topikerna. Det fanns en mängd olika topos för olika sammanhang, och röda rävar passade inte in i min förståelse, men då förklarade han en situation där det gamla paret på landet ständigt vid köksbordet återkom till den röda räven som hotade hönsen i hönshuset. Den röda räven blev ett återkommande samtalsämne, ett topos. Ibland hördes oväsen från hönshuset, det var räven. Grannarna berättade att deras hönor värpt dåligt, det var räven. En liten grop utanför stängslet, det var räven. Jägarna stannar sina bilar ute på vägen. Det måste vara räven. På ett liknande sätt har topos varit ett återkommande samtalsämne när jag träffat Hellspång under årens lopp.

Hellspång är en mycket framgångsrik läromedelsförfattare. I min egen undervisning har jag med stor behållning använt såväl *Retorik: Konsten att Tala*, och en längre text om Interkulturell Retorik. När detta skrivs sommaren 2022 har jag precis fått en ny text till påseende tänkt för lärarstudenter om Svenskämnets retorik och en annan med råd för uppsatsskrivande studenter. Det kan därför vara särskilt passande att i denna festskrift gå i dialog med Hellspång om just skolretorik genom att lyfta fram den historiskt sett mest framgångsrike författaren av skolretorik, Afthonios av

Antiochia, med över 500 utgåvor över hela det europeiska kulturområdet under flera hundra år, sammanlagt kanske en halv miljon tryckta böcker (Eriksson, uu).

Topiker är en bakomliggande struktur i de flesta av Hellspongs texter. Man kan inte annat än beundra honom för hur han, vare sig han skriver om retorik i allmänhet, interkultur eller argumentation, genom att använda topiker som linser lyckas skänka nytt ljus på det behandlade fenomenet. Han förklarar i sin lärobok topos som

de ”ställen”, de synpunkter, de intellektuella utsiktsplatserna som man kan söka upp för att finna stoff till sitt tal [...] Topikläran har vidareutvecklat vårt naturliga sätt att fundera kring ett ämne till en medveten teknik. Den består i att formulera frågor kring talets tema utifrån ett system av lämpliga begrepp (Hellspong, 2004, 93–94).

Jag står i tacksamhetsskuld till Hellspong, inte bara för att han skänkt mig nya insikter om retorik utan också för att han lärt mig att tänka ”topiskt”. Vi har dessutom mycket gemensamt med varandra när det gäller topiskt tänkande, eftersom vi tillsammans handledde Maria Wolrath Söderbergs mycket ambitiösa avhandling *Topos som meningsskapare: Retorikens topiska perspektiv på tänkande och lärande genom argumentation* (2012).

Saknar progymnasmatalogisk ordning?

Hellspong var den förste som gick i dialog med mig om den klassiska skolretoriken, det vill säga de retoriska övningarna i progymnasmata. Redan innan min översättning av Afthonios progymnasmata publicerades 2002 skrev han en presentation av övningsserien i *Rhetorica Scandinavica*. I artikeln ”Progymnasmata och Genreteori” utgår han från den genreteori som genomsyrar svenskundervisningen i den svenska skolan och finner att progymnasmata kan ses som uttryck för en didaktisk genreteori som hjälper elever att värdera och beskriva genrer. I sin presentation listar han även elva retoriska funktioner han tycker sig urskilja i de olika övningarna, ”mindre färdigheter som kan övas separat men som också ska användas

tillsammans”. Dessa funktioner kommer tillbaka i olika övningar, framträder i olika former och ingår i allt mer komplicerade samspel med varandra (Hellspong, 2001, 43). Han betonar att:

Det är svårt att se några generella grunder för indelningen. [Övningsserien] gör tvärtom ett ganska brokigt intryck. De 14 slags texter som ingick i progymnasmata bildar ingen logisk ordning – även om helheten inte saknar system (Hellspong, 2001, 34).

Hellspongs kommentar kräver ett svar. Jag menar att det faktiskt finns ganska tydliga skäl för att övningarna delas in i just den ordning som de gör. Jag har länge försökt att ”knäcka koden” för att förstå den bakomliggande tanken bakom övningsserien. Denna sommar tror jag mig äntligen ha upptäckt denna logiska ordning.

Emic och etic

Hellspong utgår från genreteorin, en modern vetenskaplig teoribildning, som han sedan använder för att analysera övningarna. Han har därmed ett anslag som kallas *etic*. Distinktionen mellan *etic* och *emic* används inom lingvistik sedan 1950-talet för att analysera mänskligt språk och kulturer. *Etic* sågs som ett ambitiöst försök att etablera ett vetenskapligt objektivt sätt att studera språk och kultur, medan *emic* sågs som ett lite förlegat sätt att förstå världen utifrån de studerade personernas perspektiv (Motowlandsky, 2022, 1). Inom antropologin är det dock ofta nödvändigt att lära sig det studerade folkets språk och kultur under många år för att genom inlevelse förstå dem på djupet. I den klassiska humanistiska bildningen ansågs det som ett eftersträfvansvärt ideal att exempelvis lära sig latin och grekiska om man ville förstå den retoriska teorin på djupet. Jag kommer följaktligen att ikläda mig rollen som en klassisk filolog.

Jag har därför försökt att förstå en text genom att sätta mig in i den kontext och kultur som texten härstammar från. Det har inneburit att jag denna sommar har brottats med olika utgåvor av *Rhetores Graeci*, främst tänker jag då på volym 10, Afthonios egen progymnasmata. Det var den texten som låg till grund för min egen översättning av Afthonios 2002,

andra upplagan 2021. Men för att förstå Afthonios har jag, såväl då som nu, varit tvungen att även vända mig till volym 15 i serien: *Ioannis Sardi-
ni Commentarium in Aphthonii Progymnasmata*. Afthonios levde på 400-talet och Sardonios på 800-talet. Sardonios kommentar är den bästa källan till att förstå progymnasmata, men sorgligt eftersatt i den moderna forskningen.

Topiker i progymnasmata

Vilken är då den bakomliggande tanken bakom övningsserien? Den innehåller självfallet en progression från enkla övningar som fabeln till mycket mera avancerade övningar som lagförslag. Hellspong (2001, 33) skriver mycket riktigt att övningarna är ordnade i en serie efter stigande svårighetsgrad. De olika övningarna anknyter även till olika retoriska genrer, så att fabel, berättelse, kria och ordspråk, samt tesen, hör ihop med det politiska talet *genus deliberativum*. Vederläggning, bekräftelse, allmänplats och lagförslag hör ihop med det rättsliga talet, *genus iudiciale*. Lovtal, smädelse, jämförelse fungerar som förberedelser för det ceremoniella talet, *genus demonstrativum*. Olika övningar förbereder också olika delar av talet: Fabeln förbereder inledningen, berättelsen sakframställningen, krian/ ordspråket och vederläggning/ bekräftelse förbereder argumentationen och allmänplatsen talets avslutning (Eriksson, 2020, 343–350). Olika övningar förbereder även de olika övertygelsemedlen, *pisteis*, särskilt kan här nämnas karaktäriseringen där man lever sig in i en annan människas känslotillstånd (Rabe 1931, 73–80). Efterbildningens pedagogik, *imitatio*, är en annan uttalad bakgrund till övningarna (Eriksson, 2015, 14–37). I läroboken *Retorikens grunder* påpekar jag en medveten progression från högläsning, textanalys, memorering, parafrasering, överföring till olika uttrycksformer till framförande och feedback i klassrummet (Eriksson, 2017, 11–13). Men vare sig progression, genrer, talets delar, övertygelsemedlen eller *imitatio* förklarar den bakomliggande tanken bakom progymnasmata.

Första lektionen i kursen ”Retoriska övningar” brukar jag förklara att den här kursen handlar om att lära sig arbeta med topos. Då är topos för de flesta studenter ett helt okänt begrepp, men förståelsen av topos växer gradvis under kursen. Olika topos ligger bakom de olika övningarna i

progymnasmata och de tjänar både som hjälpmedel för studenternas egen produktion, deras respons till medstudenter och deras reflektion över vad de lärt i samband med varje övning. Topikerna ger infallsvinklar till stoffet, *inventio*; till texternas struktur, *dispositio*; och till de flesta övningarna finns även anvisningar om den stil som passar, *elocutio*. När texten är ett talmanus inför ett muntligt framförande fungerar även topikerna som minnespunkter inför framförandet, *memoria* och *actio*. I slutet av kursen skriver studenterna en reflektion över vad de lärt i kursen. Många återkommer då till topikerna som det centrala tankeredskap de tar med sig från retorikkursen.

Att veta vilka topiker man använder och på vilket sätt man använder dem är ett exempel på metakognition, förmågan att sätta ord och begrepp på sitt handlande. Topos, som den bakomliggande tanken bakom progymnasmata, syftar inte bara på ordet topos, utan på flera ord som röjer denna medvetenhet om hur man formar ett tal eller en text. De ord som jag i denna text tar som utgångspunkt för denna topiska medvetenhet är *topos*, *parainesis* (moral), *stoicheia* (grundelement), *kefalaia* (huvudpunkt) och *telika kefalaia* (ändamålsaspekt).

En miniatyr av hela retoriken

Sardianos (3.7) förklarar i inledning av sin kommentar till Afthonios att ”progymnasmata är en miniatyr av hela retoriken”. Vi skall nog förstå detta som att de retoriska övningarna är en sammanfattning, eller kortfattad introduktion, till den retoriska konsten de senare kommer att lära sig. *Progymnasmata* betyder ”för-beredande övningar” och dessa övningar förberedde studenterna för de mer avancerade övningarna i politiska tal, *suasoria* och juridiska tal, *controversia*, i retorskolan (Eriksson, 2021, 24–27).

Sardianos menar att avsikten med progymnasmata, och med hans kommentar, inte är att ge en fullständig definition av retoriken.

Att ge en fullständig definition av retoriken vore opassande när man vänder sig till unga elever om retorikens delar, och dessutom de minsta delarna. Det är heller inte platsen för att undersöka retorikens genrer. Det vore att avvika från det ämne som ligger framför oss, eftersom det är omöjligt för

den som håller på att lära sig delarna att förstå helheten. För i denna framställning försöker vi tydliggöra för dem som börjar med övningarna de fotavtryck och skuggor, så att säga, av juridiska tal, i vilka vi försöker bevisa en anklagelse och förmå domarna att döma den skyldige, och politiska tal, där vi söker att bekräfta politiska förslag samtidigt som vi tillråder vissa handlingar och avråder andra. Jag hoppas det är tydligt att det då inte är passande att blanda in en redogörelse för retorikens genrer, och inte heller att avskräcka lyssnaren med uppgiftens storhet (Sard. 1.8–2.8).

Genrer är enligt Sardianos inte det centrala för att förstå progymnasmata, det är ett för avancerat begrepp. Om vi ska förstå tanken bakom progymnasmata handlar det istället om att försöka förstå de ”fotavtryck och skuggor” av den färdiga talekonsten som vi finner i övningarna. Dessa fotavtryck och skuggor finns där, men de är inte klart uttryckta i de grundläggande övningarna. Förhoppningsvis kommer min framställning att göra bilden tydligare. Jag vill mena att skuggorna avslöjar den bakomliggande teorin både genom en innehållslig överensstämmelse, genom återkommande begrepp och genom en antydan som i den färdiga teorin får sin förklaring.

Topos och moral

Hellspong beskriver i *Konsten att tala* topos som ”intellektuella utsiktsplatser” (Hellspong, 2004, 93). Det är en förståelse av topos som ligger nära den vi finner i progymnasmata. Begreppet förklaras sällan, det är ett så grundläggande begrepp att det antas bekant, men Sardianos (90.10) förklarar *topos* som *aformê epicheirêmatos*, en utgångspunkt för argumentation. Detta är ett induktivt sätt att se på topos, en process som börjar nedifrån där man i sitt stoff försöker hitta gemensamma begrepp. Det innebär att nästan vad som helst skulle kunna vara en utgångspunkt för ett argument. Den röda räven, som det gamla paret i Hellspongs exempel ständigt återkom till, skulle kunna vara ett exempel på en induktiv topisk argumentation. Motsatsen skulle vara ett deduktivt sätt att se på topos där processen skulle börja med på förhand uppgjorda kategorier. De listor med topos som förekommer i progymnasmata kan ibland uppfattas som färdiga mallar talaren kan utgå ifrån för att skapa sina tal. Aristoteles talar i

Retoriken I.2.21 om särskilda topiker, *idia*, knutna till vissa ämnesområden eller retoriska genrer.

Om vi sedan tittar på övningarna i progymnasmata finner vi en progression i förståelsen av topos. Den första övningen fabel inleds på följande sätt:

Fabeln kommer från diktarna, men den har på grund av sin moral, *parainesis*, blivit vanlig även hos talarna (Aft. 1.4).

Här skiljer Afthonios mellan fabelns berättande text och dess bakomliggande mening, dess moral. Denna första mening skiljer därmed ut retoriken från diktkonsten, litteratur i allmänhet, genom att peka på det moraliska innehållet. Samtidigt lär sig studenterna att skilja på textens yta och dess djupare innebörd. Vi skulle kunna säga att studenterna lär sig att urskilja tesen ur texten (Eriksson, 2017, 19). Quintilianus (III.5.1) skriver att varje tal består av det som betecknas och det som betecknar, det vill säga av innehåll och ord. Denna distinktion mellan *res* och *verba* menar han är den mest grundläggande distinktionen inom retoriken. Jag menar att redan den första meningen i progymnasmata introducerar denna tanke och att åtskillnaden mellan saken och orden är en bärande tanke i hela övningsserien.

Fabeln har en tydlig tes och den definieras som en ”falsk framställning som efterbildar verkligheten” (Aft. 1.6). Här följs distinktionen mellan orden i den ”falska framställningen” och den underliggande moralen upp genom att moralen sägs vara en efterbildning av verkligheten [utanför texten]. Trots att fabeln handlar om djur har den något viktigt att säga oss människor (Eriksson, 2021, 96–97).

Men just det faktum att fabeln faktiskt är en falsk framställning vållade problem för eristiska filosofer. Sardonios citerar en meningsmotståndare som menar att

det som erkänns vara falskt är inte användbart för talare, för det är omöjligt att utöva retorik med det som är falskt. En fabel erkänns vara falsk, därför är fabeln oanvändbar för en talare i ett tal.

Vi löser detta problem genom att svara: Att utöva retorik innebär att stödja talet med enthymem och exempel. Om vi då skulle ge oss in i en debatt

och då använda oss av fabler är det verkligen oanvändbart för en talare, för bevis, *pistis*, är typiskt för talare. Men om vi påbörjar en enkel berättelse, där vi lär något trovärdigt från fabeln medan vi endast söker att ge råd, då är övningen nyttig för deras uppfinningsförmåga.

Åter säger de: Om början är oanvändbar då är också slutet på samma sätt oanvändbart. Fabeln, som är falsk, är början på de retoriska övningarna. Slutet, *telos*, [på de retoriska övningarna] är därmed också oanvändbart.

Vi svarar att fabeln är början på de retoriska övningarna och att falskhet hör till fabeln, men man bör inte plocka ut en liten del och bortse från en mängd goda saker; att lära vad som är övertygande och att till och med hitta på övertygande påhittade historier, vilket är retorikens största huvudpunkt, *kefalaion*, men även den moral som kommer från fabeln och att tillrättavisa [dåliga] vanor. Genom sin förmåga att leda själar, *psychagogia*, skänker oss fabeln det största vi behöver i livet. Vi ska därför inte bortse från fabelns andra goda saker bara för att den inte är bokstavligt sann, (Sard.13.15–14.18).

Fabeln är alltså bokstavligt falsk, men denna fiktiva framställningsform stödjer elevernas kreativa uppfinningsförmåga. Fabeln lär dem vad som är övertygande. Men under den fiktiva berättelsen finns den underliggande moralen som innehåller den djupare sanning fabeln vill förmedla.

Stoicheia: Berättelsens grundelement

En distinktion mellan vad som är sant och falskt möter vi också i berättelsen, den andra övningen. Afthonios definierar berättelsen som

En redogörelse för en händelse som antingen inträffat eller som framställs som om den inträffat (Afth. 2.14–15).

Gränslinjen mellan fakta och fiktion är alltså i fokus när studenter framför sina berättelser för varandra. Studenterna brukar tända till när jag berättar att nästa vecka ska du berätta en berättelse, och den första fråga vi som åhörare ska ta ställning till är om vi tror att du har hittat på berättelsen.

En del studenter försöker berätta en sann berättelse, så att vi som lyssnar tror den är påhittad. Andra berättar en påhittad historia, på ett sätt så att vi ska tro den är sann. Vi får lyssna till otroliga berättelser, skrönor och pinsamheter. Som lyssnare ställer vi oss frågan om vad är det som gör att vi tror berättelsen är sann? Vad röjer en lögner?

I övningen berättelse introduceras även berättelsens grundelement, *stoicheia*: personen som handlat, den handling som utförts, tidpunkten, platsen, sättet på vilket handlingen utfördes och orsaken till handlingen. Sardianos (18.8) förklarar att grundelementen är ”det varur något sätts samman och till vilket något löses upp”. Han gör en jämförelse mellan grundelementen jord, vatten, luft och eld och de beståndsdelar som är nödvändiga för att sätta samman en berättelse. Han förklarar vidare (18.10–14) att domaren behöver känna till händelsen, att den hänt, hur och när och på vilket sätt, vilka aktörerna var och på vilket ställe den utspelades. Domaren behöver också känna till om händelsen var planlagd i förväg, samt motiven till att dådet utfördes på detta sätt och inte på ett annat. För att närmare undersöka den handlande personen finns då en lång lista med persontopiker; Sardianos nämner härkomst, egenskaper, uppväxt, sinne, ålder, lycka, moral, ord, handlingar, död och händelser i samband med dödsfallet (18.22–19.2). Därmed har vi redan i berättelsen fått lära känna flera av lovtalets topiker. Jämte persontopiken finns även topiker för handlingen, *accidentia rerum*, där tid, plats, orsak och sätt ingår. Handlingstopikerna tas sedan upp ytterligare i ändamålsaspekterna, *telika kefalaia*, i senare övningar.

Begreppet *stoicheia* innehåller både en sökmetafor och en jaktmetafor. Sardianos (75.1–2) skriver att *stoicheia* är grundelement som man använder för att hitta delar att sätta samman till argument. Verbet *stoichizô* betyder att sätta upp en rad pålar att fästa nät i, för att på så sätt driva bytet i fällan. Quintilianus (V.10.20–22) skriver på ett liknande sätt att

med ”platser”, *locus*, menar jag inte bara det som nu vanligen avses med *loci*, d.v.s. färdiga uttryckssätt mot lyx, otrohet, och liknande, utan de platser där argument döljer sig (*sedes argumentorum*) och från vilka de måste hämtas fram. För på samma sätt som alla växter inte växer i alla länder, och du skulle inte hitta en speciell fågel eller djur om du inte känner till dess boplatser eller jaktmarker, och medan även olika fiskarter skiljer

sig åt beroende på om de föredrar jämn eller stenig botten, eller ett särskilt område eller kust (du fångar knappast en stör eller en papegojisk i våra vatten), – på liknande sätt hittar du inte alla argument på alla platser, och vi måste därför vara noggranna i vårt sökande. Annars kommer vi att gå vilse, slösa bort vårt arbete, och finna att vi blir beroende av rena turen om vi inte söker metodiskt. Men om vi vet var allting ”föds”, då kommer vi, när vi kommit till rätt plats, att med lätthet se det argument som dolts där.

Talaren som söker stoff till sin argumentation liknar jägaren och fiskaren som söker fånga ett byte. Platserna, *topos*, är ställen där beståndsdelar till argument döljer sig. Berättelsens grundelement innehåller stoff som kan sättas samman till argument.

Vi har nu studerat tre begrepp: *topos* – en utgångspunkt för argumentation; *parainesis* – moral som visar textens tes och *stoicheia* som utgör berättelsens grundelement och från vilka argument kan byggas.

I övningen fabel betonas den sanning fabeln vill förmedla i kontrast till den fiktiva berättelsen. I övningen berättelse problematiseras berättelsens sanningshalt, det handlar om huruvida handlingen har ägt rum. I dessa övningar finns en innehållslig överensstämmelse med Hermogenes statuslära. Överensstämmelsen antyder den underliggande strukturen bakom övningsserien. Starkare stöd för strukturen finner vi i den begreppsliga överensstämmelsen mellan övriga övningar och statusläran. Centralt är här begreppet *kefalaia* huvudpunkt, som är ett huvudbegrepp i den retoriska statusläran. (På svenska skriver vi statusläran, från latinets *status* ”ställning, inställning”. Grekiskans *stasis* har här samma betydelse och används i analys av Hermogenes.)

Kefalaia eller huvudpunkter i statusläran

Statusläran är en teori för att komma fram till den punkt där oenighet råder mellan mig själv och min meningsmotståndare. Vilken ståndpunkt står jag för och vilken ståndpunkt står min meningsmotståndare för? Den grekiska retorikern Hermagoras från Temnos brukar sägas vara den som först formulerade statusläran. Han menade att oenighet egentligen endast kan gälla fyra saker, som Lindqvist (2016, 99f) kallar fakta, terminologi,

kvalitet och procedur. Tanken är att man gradvis går igenom statuslärans olika steg för att på det sättet komma fram till den punkt där man är oeniga. Hermagoras uppdelning följs sedan i stora drag av Cicero, Quintilianus och Hermogenes, (Hoppmann, 2007, 1327–58). Tyvärr behandlar Hellspong (2004, 247–48) endast statusläran mycket kortfattat som en argumentmall för domstolsretorik.

Först faktafrågan: Kan vi vara överens om att den påstådda gärningen verkligen har hänt och att vi kan knyta den anklagade personen till brottet? Detta kallas *status conjecturalis* på latin. Enligt *Rhetorica ad Herennium* finns det fem olika speciella topiker som kan användas för att avgöra om något hänt eller inte: Sannolikhet, uteslutning, tecken, indicium och efterföljande beteende (*Ad Her* 2.3–12).

Om vi är överens om att personen har begått gärningen, eller i vidare bemärkelse att vi är överens om fakta, då går vi vidare till de ord som kan definiera det som hänt. Lindqvist, (2016, 99f) kallar detta för terminologi. På latin kallas det *status finitionis*, avgränsning eller definition. Vilken brottsrubricering kan åklagare och försvar komma överens om? Var det mord, dråp eller vållande till annans död?

Om vi sedan är överens om definitionen av gärningen blir nästa steg att fråga oss om det finns andra aspekter vi borde ta hänsyn till. Vi talar då om gärningens kvalitet, *status qualitatis* på latin. Man kan kategoriskt hävda att det ändå var rätt att utföra gärningen, exempelvis det undantag som i antiken fanns för att undanröja tyranner, tyrannmord. Man kan jämföra brottet med något ännu värre som får denna lilla förseelse att se obetydlig ut, *comparatio*. Man kan försöka lägga skulden på en tredje part, som tvingat mig att begå handlingen, *remotio criminis*. Man kan hävda att man skulden egentligen ligger hos den andre som började bråket, *relatio criminis*. Till sist kan man erkänna brottet och då antingen argumentera för att syftet var gott, att man inte förstod bättre eller att det var nödvändigt att göra gärningen. Den sista försvarslinjen är *deprecatio* där man förbehållslöst erkänner brottet och ber om ursäkt. En delvis annan försvarsstrategi handlar om procedurfrågor, *status translationis*. Är detta rätt forum för att avgöra ärendet? Finns det formella fel som gör att rättegången är ogiltig?

Corpus Hermogenianum

Att läsa en text i sin kontext är en grundläggande tolkningsregel. Afthonios progymnasmata är den första delen av Corpus Hermogenianum, den auktoritativa samlingen av grekiska texter i retorik som sammanställdes på 500-talet för att skapa en fullständig lärobok i retorik, en *Technê rêtorikê* avsedd för den högsta utbildningsnivån (Kraus, 2007, 12). Textsamlingen har fått sitt namn av retorikläraren Hermogenes av Tarsos, ca 160–225. Hermogenes gjorde en lysande karriär och redan som femtonåring hade han ett sådant rykte att kejsar Marcus Aurelius kom för att lyssna på hans talekonst. När han blev vuxen förlorade han dock förmågan att deklamera och föraktades därför av andra sofister, den vanliga beteckningen för retoriklärare. Han dog obemärkt i hög ålder. Trots denna tragiska livshistoria har Hermogenes haft ett avgörande inflytande på den bysantinska retoriken och efter renässansen även på den västerländska (Eriksson, 2021, 29–33). Kustas skriver att efter ca 500 e.Kr ”finns det knappt någon bysantinsk intellektuell som inte är påverkad av Hermogenes” (1973, 5–11).

Textsamlingen består av fem böcker: 1 *Progymnasmata* (där Afthonios progymnasmata kom att ersätta den progymnasmata som tillskrivs Hermogenes); 2. *Peri Staseôn* Om statusläran; 3. *Peri Heureseôs* Om att finna argument; 4. *Peri Ideôn* Om idéer eller olika sorters stil; 5. *Peri Methodou Deinothêtos* Om den kraftfulla stilens metod, (Hermogenes, 1913). Textsamlingen omfattar därmed retorikens viktigaste delar: *inventio*, statusläran och stilläran. Mitt förslag är att vi bör läsa Afthonios progymnasmata som om den vore en förberedelse för de senare texterna. Jag vill mena att de retoriska övningarna i progymnasmata förbereder för den andra boken i serien, *Peri Staseôn*.

Hermogenes ansluter i ”Om statusläran” i stora drag till de fyra delarna av statusläran. Han börjar sin bok på följande sätt:

Denna avhandling handlar [inte om uppdelning av sorter till klasser eller helheter till delar, vilket är en helt annan del av retoriken] utan om uppdelning av politiska frågeställningar till det som kallas huvudpunkter, *kefalaia*. Detta ämne är nästan det samma som läran om *inventio*, förutom att den inte behandlar allt som hör till *inventio*.

Först måste vi förklara vad som menas med en politisk frågeställning. Det är en förnuftig, *logikê*, dispyt i en särskild fråga, baserad på etablerade lagar eller sedvänjor hos ett folk, som utgår från det som anses rätt, hedervärt, fördelaktigt, eller alla dessa tillsammans. Det är inte retorikens uppgift att undersöka vad som egentligen är rätt och hedervärt för alla människor (Herm. 28.10– 29.6).

Av denna inledning förstår vi att huvudpunkterna, *kefalaia*, är centrala för att förstå hur man bygger upp en argumentation, *inventio*, och att dessa huvudpunkter hör samman med den frågeställning där frågan hör hemma. (Vi noterar även huvudpunkterna rätt, hedervärt och fördelaktigt, som snart dyker upp som *telika kefalaia*). Hermogenes (35.15) förklarar vidare att

vi kan få en korrekt uppdelning [av frågeställningen] om vi förstår skillnaden mellan personerna och deras handlingar, dessas kraft, och även det som kallas frågeställningens *stasis*.

I en politisk frågeställning undersöker vi alltså handlande personer, deras handlingar och olika bedömningar av personernas handlingar, samt frågeställningens *stasis*, på latin *status*.

Status conjecturalis

Den första delen av statusläran är faktafrågan. Hermogenes börjar med att förklara grunderna för *status conjecturalis*, på grekiska *stochasmos*.

För varje frågeställning, under förutsättning att den har *stasis*, måste man först undersöka om det som ska avgöras är klart eller inte. Om saken är oklar, tillhör den *stasis stochasmos*. *Stochasmos* innebär ett bevis från ett klart tecken att en oklar händelse verkligen har inträffat (36.7).

Under denna status är det alltså först oklart om händelsen verkligen har inträffat. Övningarna fabel och berättelse behandlar frågan om fakta och fiktion, introducerar persontopik och handlingstopik på ett liknande sätt som Hermogenes gör när han menar att ”personer och handlingar är grundelementen i en frågeställning” (29.8). Detta tyder på att statusläran är en underförstådd struktur bakom ordningsföljden för övningarna i progymnasmata.

Status finitionis

Statuslärans andra del är definitionsfrågan, *horos*, (avgränsning på grekiska) och *status finitionis* på latin. Några av övningarna i progymnasmata behandlar definitionsfrågan. I dessa övningar utgår man från att man med hjälp av person- och handlingstopikerna i berättelsen har kunnat knyta personen till gärningen.

Hermogenes beskriver definitionens *stasis* på följande sätt:

om det som ska avgöras är klart, då måste man i nästa steg avgöra om [gärningen] är fullständig eller ofullständig. Med 'ofullständig' menar jag när något bristfälligt läggs fram, som då genast ges en beskrivning, och gärningen därmed inte behöver ytterligare undersökning. I ett sådant fall har vi en *stasis* kallad definition. En definitionsmässig *stasis* är en undersökning av den rätta beskrivningen av en gärning som är delvis genomförd men som samtidigt saknar en fullständig beskrivning (37.1–7).

Under definitionens status saknar alltså gärningen i utgångsläget en fullständig beskrivning. I progymnasmata-övningarna kria, ordspråk, vederläggning och bekräftelse ges en sådan fullständig beskrivning med hjälp av topiker, som nu kallas huvudpunkter, *kefalaia*. Vi påminner oss om att Hermogenes inledningsvis skriver att "Om Statusläran" handlar om "uppdelning av politiska frågeställningar till det som kallas huvudpunkter, *kefalaia*". Dessa huvudpunkter har funktionen att på olika sätt definiera en gärning.

Men först noterar vi att krian delas upp i två olika sorter: krior om yttranden, *logikon*, i skolretoriken kallade verbalkrior; och krior om handlingar, *praktikon*, i skolretoriken kallade realkrior (Eriksson, 2021, 112). "En kria om ett yttrande visar på nyttan av det sagda... medan en handlingskria framhåller en gärning" (Afth. 4.3–7). Denna uppdelning i *res* och *verba* återkommer från fabelövningen. Sardianos (37.3) noterar att i en kria "talar vi till stöd för den som sagt eller gjort något genom att hävda att de sagt eller gjort det väl".

Krians och ordspråkets huvudpunkter, *kefalaia*, utlägger betydelsen av yttrandet eller handlingen. Dessa huvudpunkter belyser yttrandets eller handlingens innebörd från olika aspekter. Vi skulle kunna säga att de definierar saken på olika sätt. Huvudpunkten 'skäl' söker påvisa den påstådda

anledningen till krian (Sard 46.4–6). Det är en slags positiv stödbevisning. Huvudpunkten 'motsats' undersöker motsatser till tesen för att ur dessa hämta argument för att bestyrka tesen. Implicit i argumentet från motsatsen är att man frågar sig hur det skulle vara om motsatsen till det man hävdar skulle vara sant. Huvudpunkten 'liknelse' bygger ett stödargument på en analogi mellan den anförda tesen och något annat jämförbart. Sardonios (47.1–2) förklarar att det är ett likställande av en tanke med en sinnesförnimmelse. Huvudpunkten 'exempel', *paradeigma*, bildar ett argument från en liknande händelse knuten till en specifik person. Huvudpunkten 'de gamles vittnesbörd' bygger ett argument från ett citat från en erkänd auktoritet med relevans för det aktuella ärendet (Eriksson, 2021, 114–119).

De huvudpunkter som knyts till övningarna vederläggning och bekräftelse söker att på ett positivt eller negativt sätt definiera den händelse som är utgångspunkten för övningens berättelse. Dessa övningar kan därför även de ses som övningar i att definiera ett ärende. Huvudpunkten 'det klara' är utgångspunkten. Om personen inte är knuten till gärningen är vi kvar på faktaprovningens *status*. Den som vederlägger att personen gjort gärningen, söker sedan att med huvudpunkten 'det orimliga' argumentera att det är otroligt. Aristoteles 2.25.10 menar att det inte räcker för att vederlägga ett argument genom att visa att det inte är nödvändigt, man måste också visa att det inte är troligt. Huvudpunkten 'det omöjliga' söker bygga ett argument genom att hävda att det som påstås ha skett inte kunde ha skett därför att det av någon anledning var omöjligt. Den fjärde huvudpunkten, 'det som inte följer', *to anakolouthon*, påpekar en inkonsekvens i framställningen. Det kan vara både på den språkliga nivån där berättelsens delar motsäger varandra, men det kan även vara innehållsliga inkonsekvenser där exempelvis en slutsats inte följer av argumentationens premisser. Den femte huvudpunkten, 'det opassande', hämtar inte argumentationen från logiska överväganden, utan från det retoriska *aptum*, talarens överordnade krav på att anpassa sig till sin publik. Den sjätte huvudpunkten, 'det ofördelaktiga', hänger samman med den fördel eller nackdel en part kan dra av ett visst handlande (Eriksson, 2012, 209–220).

Sardonios påpekar att

detta är de huvudpunkter som vederläggningen indelas i, med vilka det är enkelt att ha ett överflöd av ännu mera argument, *epicheirêmata*, om vi gör bruk av det vi behöver av de tillgängliga argumenten och de som kallas *stoicheia*, under vilka alla handlingar återfinns: person, handling, plats, tid, sätt och orsak. Som exempel kan vi ta argumentet från det orimliga. Om vi vill vederlägga berättelsen såsom orimlig visar vi att personen är orimlig för denna handling, att handlingen är orimlig, liksom platsen, tiden, sättet och orsaken (74.25–75.10)

Här finner vi att vederläggningens huvudpunkter tillsammans med berättelsens grundelement utgör en utgångspunkt för att forma ett överflöd av argument, *epicheirêmata*.

En huvudpunkt som direkt återkommer både i Hermogenes beskrivning av definitionens *stasis* och i progymnasmata är den som kallas *gnomê*, ”tänkesätt”. Hermogenes delar in definitionens *stasis* i elva underkategorier. En av dessa är lagstiftarens *gnomê*, ”tänkesätt”, (Herm. 59.12). Han beskriver att båda sidor under denna kategori argumenterar till fördel för sin egen tolkning av lagstiftarens intention (60.14–15). I övningen allmänplats i progymnasmata återkommer huvudpunkten *gnomê*, ”tänkesätt” som en särskild punkt, men här tolkas det som ett angrepp på avsikten hos den som utfört handlingen (Afth. 17.10). Sardianos förklarar att *gnomê* handlar om att undanröja alla ursäkter som den anklagade kan tänkas anföra (101.1–22). Här finner vi alltså att samma tekniska begrepp, *gnomê*, används både i Hermogenes definition av statusläran och i Afthonios progymnasmata.

Status qualitatis

Flera av huvudpunkterna i progymnasmata-övningarna kan även ses som introduktioner eller förberedelser till specifika underavdelningar i den tredje kategorin *status*, kvalitet. Hermogenes, förklarar att om man systematiskt har gått igenom statuslärans första steg, faktaprovning och definition, då går man vidare till kvalitet. Han förklarar:

om den sak som ska avgöras är klar och fullständig är undersökningens *stasis* gärningens kvalitet, om den var rätt, laglig, fördelaktig (eller någon

av dessas motsatser). Huvudkategorin för denna *stasis* är kvalitet, men den kan innefatta en undersökning av antingen en gärning eller ett verbalt uttryck. Om undersökningen omfattar ett verbalt uttryck tillhör den *nomikon stasis*, (juridiskt); om en gärning, tillhör undersökningen *logikon stasis* (37.14–20).

Vi noterar överensstämmelsen mellan uppdelningen mellan verbalt uttryck och gärningen själv i statusläran och krians uppdelning i krior om yttranden, *logikon*, och krior om handlingar, *praktikon*, även om adjektivet *logikon* används på olika sätt. *Logikos* syftar hos Hermogenes inte på det verbala uttrycket utan på den bakomliggande undersökningen av gärningen. Heath (1995, 33, 74) översätter därför med *logical*.

Hermogenes gör nu ytterligare en uppdelning av denna logiska *stasis*.

Denna *stasis* kan delas upp i två beroende på om undersökningen gäller en framtida handling eller en som redan har ägt rum. Om undersökningen gäller en framtida handling kallas *stasis* för undersökningen praktisk, *pragmatikê*, för en praktisk meningsmotsättning gäller en framtida handling, exempelvis huruvida detta borde ske eller inte, huruvida detta borde medges eller inte. ... Men om det som ska bedömas redan har ägt rum är benämningen 'juridisk' (38.1–6, 8–10).

Den uppdelning som Hermogenes här gör mellan praktisk och juridisk *stasis* sammanfaller därmed med uppdelningen mellan den politiska och den juridiska retoriska genren.

Samstämmigheten mellan Hermogenes praktiska *stasis* och de så kallade ändamålsaspekterna, *telika kefalaia* i progymnasmata är intressant. Ändamålsaspekterna är framåtsyftande huvudpunkter som inriktas mot de högsta värden som bestämmer argumentationen i olika sammanhang. Ett *telos* eller ändamål är något man strävar efter och det anger resultatet av det man vill åstadkomma. Enligt Aristoteles (*Retoriken* 1.3.5–6) har varje retorisk genre ett *telos* efter vilket talaren ska inrätta sin argumentation. Den politiske talaren ska sikta mot det fördelaktiga och ofördelaktiga, rättstalet inrättas efter det rätta och det orätta, medan lovtalet efter det hedervärda och det skamliga. Ändamålsaspekterna nämns i övningarna allmänplats, tes och lagförslag.

Hermogenes 76.5 Praktisk <i>stasis</i>	Afthonios, <i>telika kefalalaia</i>
Laglighet, <i>nominon</i>	Det lagliga, <i>nominon</i>
Rättvisa, <i>dikaion</i>	Det rätta, <i>dikaion</i>
Fördel, <i>sumferonti</i>	Det fördelaktiga, <i>sumferon</i>
Möjlighet, <i>dunatos</i>	Det möjliga, <i>dunatos</i>
Heder, <i>endoxos</i>	Det hedervärda, <i>endoxos</i>
Resultat, <i>ekbêsomonos</i>	Det sannolika utfallet, <i>ekbêsomenon</i>

Vi noterar att det är samma begrepp som används för att beteckna både delarna i den praktiska *stasis* och ändamålsaspekterna i progymnasmata. Vi noterar också att begreppen täcker upp de tre retoriska genrerna. Sardinios skriver uttryckligen att argumentet från ”det fördelaktiga” bygger på konjekturala överväganden i statusläran (242.2).

Av särskilt intresse är att det inte bara är en innehållslig likhet mellan progymnasmata och Hermogenes statuslära utan att Afthonios uttryckligen skriver att han hänvisar till statusläran. I inledningen till övningen lagförslag skriver han att

Du skall utarbeta lagförslaget med samma huvudpunkter som i den praktiska frågeställningen [*tên pragmatikên*], det lagliga, rätta, fördelaktiga och möjliga (47.II–I3).

Afthonios är alltså medveten om underkategorierna i Hermogenes statuslära och förutsätter att även hans unga läsare är bekanta med den. Sardinios kommenterar att eftersom *stasis* är praktisk så avser det en undersökning av framtiden (263.14).

Skuggor och fotavtryck

Jämförelsen mellan progymnasmata och Hermogenes statuslära har visat både på innehållsliga likheter och likheter i begreppsanvändning. Nu ska vi till sist återkomma till de skuggor och fotavtryck vi kan finna i progymnasmata av den färdiga teorin i Hermogenes.

I krian och ordspråket återfinner vi huvudpunkten motsats. Denna första övning i progymnasmata på att hitta motsatta uppfattningar kan ses som en

förberedelse för den underkategori till den logiska *stasis* hos Hermogenes som kallas *antithesis*, en huvudpunkt där en gärning definieras som rätt eller förlåtlig med tanke på omständigheterna. Hermogenes indelar denna underkategori i sin tur i fyra delar. 1) *Antistasis* en huvudpunkt där en gärning försvaras med hänvisning till goda konsekvenser. Det liknar att det kategoriskt skulle vara rätt att utföra gärningen. 2) *Antegklêma*, en huvudpunkt där en gärning försvaras genom att man lägger skulden på brottsoffret, jmf. *relatio criminis*. 3) *Metastasis* är en huvudpunkt där man överför skulden till en tredje part, jmf. *remotio criminis*. 4) *Suggnômê* en huvudpunkt där man urskuldar en gärning genom att hänvisa till faktorer utanför den tilltalades kontroll (Hoppmann, 2007, 1336–1347).

Hermogenes sätt att resonera möter vi redan i progymnasmata. Ett tydligt exempel på att definiera en gärning som ”rätt eller förlåtlig med tanke på omständigheterna” finner vi i övningen vederläggning. Apollons jakt efter den sköna flickan Dafne omdefinieras från våldtäkt till en strävan efter den sanna skönheten. Därför var det rätt att utföra gärningen, *Antistasis*. Hans gärning var egentligen hennes fel, för hon var så vacker att han inte kunde motstå hennes skönhet, *Antegklêma* (Afth. 10.20–13.18). I övningen bekräftelse överförs skulden för Apollons gärning till gudarna, för Dafnes skönhet var en gåva från gudarna, *Metastasis*. I bekräftelsen urskuldades även Apollons gärning genom att påstå att han hade drabbats av kärlekspassionen och därför inte kunde anses ansvarig för sina gärningar, *Suggnômê*, (Afth. 14.8–16.16).

En annan skugga av statusläran finner vi i övningen lagföreslag. Den definieras som ”en dubbel övning: plädering både för och emot en lag som läggs fram” (Afth. 47.6–7). När eleverna argumenterar för och mot en lag kan det ses som en förberedelse för den mera avancerade huvudpunkten *nomikon* hos Hermogenes som vi ovan har översatt ”juridisk”. Även den indelas i fyra underkategorier: 1) *Rêton kai dianoia*, lagens bokstav och lagens anda (Herm. 82.5–83.17); 2) *Antinomia* motsättningar mellan olika lagar (Herm.83.20–88.4); 3) *Syllogismos* en argumentation för en mera generös tolkning av lagen, (Herm.88.5–90.4); 4) *Amfibolia* en dispyt angående den bokstavliga innebörden av en lag (Herm.90.6–92.12).

Afthonios börjar sitt exempel på ”en plädering mot en lag som föreskriver att den äktenskapsbrytare som tas på bar gärning skall dödas” med att

skilja på lagens bokstav och lagens anda. Lagens anda kan inte vara att den bedragne mannen får ta lagen i egna händer, *Rêton kai dianoia*. ”Är det då inte ologiskt att allt annat ska invänta andras granskning, och enbart den aktuella lagen skulle kringgå domarnas omröstning” (Aft. 48.16–18). Det finns här en motsättning mellan olika lagar, *Antinomia*. ”Jag anser att ni skulle få en bättre granskning av lagen om ni dömer på samma sätt som ni gör i andra gemensamma angelägenheter. [För val av] generaler, präster, och förordningar – ja, jag skulle säga nästan allt det som görs på bästa sätt i fredstid eller i krig – underställs domarnas granskning” (Aft. 48.7–10). Att låta domstolen döma, i stället för att den bedragne mannen tar lagen i egna händer, är en mera generös tolkning av lagen, *Syllogismos*. Afthonios ger härmed ett exempel på en dispyt angående den bokstavliga innebörden av en lag, *Amfibola*.

Den innehållsliga överensstämmelsen mellan Hermogenes logiska *stasis* som kallas *antithesis* och övningarna vederläggning och bekräftelse; samt mellan den juridiska *nomikon stasis* och Afthonios exemplifiering i övning lagförslag kan ses som ”skuggor och fotavtryck” av den färdiga statusläran i Hermogenes.

Övningarnas ordning

Att övningarnas ordning beror på statusläran styrks även av att ordningen har ändrats. I den tidigaste övningsserien från Theon, 100-talet e. Kr, ser vi att krian är den första övningen. Hos Theon är det dock en övning i att böja i olika kasus, numerus och uttrycksformer, inte en utläggning av innehåller med hjälp av huvudpunkter. Vederläggning och bekräftelse är inte egna övningar utan olika sätt att bearbeta en berättelse. Beskrivning och karaktärisering kommer före lovtal och smädelse.

Theon	Hermogenes	Afthonios	Nikolaos
1. Kria	1. Fabel	1. Fabel	1. Fabel
2. Fabel	2. Berättelse	2. Berättelse	2. Berättelse
3. Berättelse	3. Kria	3. Kria	3. Kria
	4. Ordspråk	4. Ordspråk	4. Ordspråk
	5. Vederläggning	5. Vederläggning	5. Vederläggning
	och bekräftelse	6. Bekräftelse	och bekräftelse
4. Allmänplats	6. Allmänplats	7. Allmänplats	6. Allmänplats
5. Beskrivning	7. Lovtal	8. Lovtal	7. Lovtal
6. Karakterisering		9. Smädelse	och smädelse
7. Lovtal	8. Jämförelse	10. Jämförelse	8. Jämförelse
och smädelse	9. Karakterisering	11. Karakterisering	9. Karakterisering
8. Jämförelse	10. Beskrivning	12. Beskrivning	10. Beskrivning
9. Tes	11. Tes	13. Tes	11. Tes
10. Lag	12. Lagförslag	14. Lagförslag	12. Lagförslag

Från och med Hermogenes (200-tal), ser vi en slags standarisering av övningarnas ordning som följs upp av Afthonios (400-tal) och Nikolaos (500-tal). Afthonios delar upp vederläggning och bekräftelse i två övningar samt lovtal och smädelse i två övningar, vilket gör att han får 14 övningar, medan Hermogenes och Nikolaos inte gör denna uppdelning och därför får 12 övningar. Den förklaring jag finner till denna standardisering är att övningsserien är en introduktion till Hermogenes bok *Peri Staseôs* och att övningarnas ordning är anpassad till statuslärans ordning, där fabel och berättelse behandlar *status conjecturalis*; krian, ordspråk, vederläggning och bekräftelse behandlar *status finitionis*; och de senare övningarna som tar upp ändamålsaspekterna behandlar *status qualitatis*.

Progymnasmatas logiska ordning

I sin artikel "Progymnasmata och genre teori" uppgav Hellspong (2001, 34) att "de 14 slags texter som ingick i progymnasmata bildar ingen logisk ordning". Jag har velat visa att det visst finns en logisk ordning i progymnasmata. Syftet med Progymnasmata är att ge unga elever en gradvis introduktion i retorikens olika delar, där den ena övningen leder vidare till nästa genom ett genomtänkt system av topiker. Övningen fabel skiljer mellan

berättelsens ytstruktur och den underliggande moralen *parainesis* som förmedlar fabelns sanning. Övningen berättelse visar hur en berättelse byggs upp av beståndsdelar, *stoicheia*. Dessa topiker hjälper eleverna att problematisera huruvida händelsen i berättelsen ägt rum eller inte. Dessa två övningar överensstämmer därmed innehållsligt med *status conjecturalis*, den första delen av statusläran. Med topikerna *kefalaia* och *telika kefalaia* i progymnasmata finner vi en både innehållslig och begreppslig överensstämmelse med statusläran. Jag har hävdad att exemplen i progymnasmata, i enlighet med Sardonios beskrivning, bör ses som skuggor och fotavtryck av den retoriska teori som får sin förklaring i Hermogens statuslära.

Sardonios (2.7) menar att det i en presentation av progymnasmata för unga elever ”inte är passande att blanda in en redogörelse för retorikens genrer”. Hellspong försöker inte i sin artikel ”Progymnasmata och genreteori” ge en introduktion till unga elever, utan han försöker förstå övningsserien med hjälp av den genreteori som är vanlig i dagens svenska skola. Denna ambition gör att han inte ser den logiska ordning som finns bakom progymnasmata, och som blir tydlig när man läser progymnasmata i ljuset av den nästkommande boken i Corpus Hermogenianum. Men förtjänsten med Hellspongs analys av progymnasmata med hjälp av genreteori är att han kan fastslå övningsseriens relevans för dagens skola.

Ser vi inte progymnasmata i första hand som en inläring av fasta genrer utan som en inläring av kommunikativa färdigheter eller ”retoriska funktioner”, som visserligen övas i bestämda sammanhang men som eleverna uppmuntras att kombinera på ett skapande sätt, så öppnar dessa till synes slutna övningar för ett friare förhållningssätt där kommunikativa handlingar har möjlighet att komma till sin rätt i en retorik som är både inlärd teknik och sökande konst (Hellspong, 2001, 50).

Litteratur

- Ad Herennium: De ratione dicendi ad C. Herennium*. Övers. Birger Bergh. Åstorp: Rhetor, 2005.
- Aphthonios. ”Aphthonii Progymnasmata”. Red. Hugo Rabe. *Rhetores Graeci* 10. Leipzig: Teubner, 1926.

- Afthonios. *Progymnasmata: Afthonios' retoriska övningar översatta och kommenterade av Anders Eriksson*. Andra upplagan. Studia Rhetorica Lundensia 6. Lund: Institutionen för kommunikation och media, 2021.
- Aristoteles. *Retoriken*. Övers. Johanna Akujärvi. Ödåkra: Retorikförlaget, 2012.
- Eriksson, Anders. "Aphthonios progymnasmata: From Greek *gymnasion* to Swedish *gymnasium*". *Reading, Writing, Translating. Greek in Early Modern Schools, Universities and beyond*. Red. Johanna Akujärvi & Kristiina Savin. Studia Graeca et Latina Lundensis. Lund: Lund University, u.u.
- Eriksson, Anders. "Argumentative topoi for confirmation and refutation." Red. Frans van Eemeren & Bart Garssen, *Topical Themes in Argumentation Theory*. Berlin: Springer Verlag (2012), 209–220.
- Eriksson, Anders. "Läsa, lyssna, skriva, tala. Imitatio som progression i de retoriska övningarna progymnasmata." *Rhetorica Scandinavica* 70 (2015), 14–37.
- Eriksson, Anders. "Writing and teaching a contemporary Progymnasmata Textbook". *Les progymnasmata en pratique, De l'antiquité à nos jours*. Red. Pierre Chiron & Benoit Sans. Paris: Rued'Ulm, (2020), 341–355.
- Eriksson, Anders. *Retorikens grunder*. Studia Rhetorica Lundensia 2. Lund: Lunds universitet, 2017.
- Hellspong, Lennart & Camilla Thurén. *Svenskämnets retorik. Handbok för lärare*. opublicerat manus.
- Hellspong, Lennart. "Interkulturell retorik – retoriken som redskap för att analysera kulturskillnader i kommunikation." *Utkast till Rapport 1. Projektet Interkulturell retorik i ett säkerhetspolitiskt perspektiv*. Umeå universitet. Södertörns högskola, 2000.
- Hellspong, Lennart. "Progymnasmata och Genreteori." *Rhetorica Scandinavica*, (2001), 32–51.
- Hellspong, Lennart. *Konsten att tala: Handbok i praktisk retorik*. Lund: Studentlitteratur, 2004 [1992].
- Hermogenes. "Opera." *Rhetores Graeci* 6. Red. Hugo Rabe. Leipzig: Teubner, 1913.
- Hermogenes. *On Issues*. Övers. Malcolm Heath. Oxford: Clarendon press, 1995.
- Hoppmann, Michael. "Statuslehre." *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Red. Gert Ueding. Vol 8. Tübingen: Niemeyer, (2007), 1327–1358.
- Kraus, Manfred. Recension av George A. Kennedy. "Invention and Method: Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus. The Greek Text". Övers. Hugo Rabe. Atlanta: Society of Biblical Literature, *Rhetorical Review* 5:3 (2007), 10–17.
- Kustas, George L. *Studies in Byzantine Rhetoric*. Thessaloniki. Patriarchal Institute for Patristic Studies, 1973.
- Lindqvist, Janne. *Klassisk retorik för vår tid*. Andra upplagan. Lund: Studentlitteratur, 2016.
- Mostowlansky, Till & Andrea Rota. "Emic and etic." *Stanford Encyclopedia of Anthropology*. Tillgänglig: <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/emic-and-etic>. Hämtad 19 augusti 2022.
- Nikolaos, Nikolai "Progymnasmata." *Rhetores Graeci* 11. Red. Joseph Felten. Leipzig: Teubner, 1913.

- Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric.* Övers. George A. Kennedy. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003.
- Quintilian. *The Orator's Education.* Övers. Donald A. Russell. Loeb Classical Library. Harvard University Press, 2001.
- Rabe, Hugo. "Prolegomenon Sylloge." *Rhetores Graeci* 14. Red. Hugo Rabe. Leipzig: Teubner, 1931.
- Sardianos, Ioannes. "Commentarium in Aphthonium." *Rhetores Graeci* 15. Red. Hugo Rabe. Leipzig: Teubner, 1928.
- Söderberg, Maria Wohlrath. *Topos som meningsskapare: Retorikens topiska perspektiv på tänkande och lärande genom argumentation.* Ödåkra: Retorikförlaget, 2012.
- Theon. *Aelius Théon Progymnasmata.* Övers. Michel Patillon. Paris: Belles lettres, 1997.

Hitler's authoritarian rhetoric

Illuminated by ancient rhetoricians

Christian Kock

Rhetoric, when properly understood and practiced, can be a strong cement that helps keeping a society together. And to help citizens participate in that effort, we have an invaluable resource in the theory and practice of rhetoric in antiquity. In Scandinavia, Lennart Hellspong, as a scholar and educator, is a strong voice articulating both of these insights, for example in such works as *Argumentationens retorik* (2013) and *Konsten att tala* (1992).

Also rhetoricians from antiquity can not only teach us about using rhetoric for the common good. They can also illuminate evil uses of rhetoric and help us understand how such uses can be powerful. Our time has seen authoritarian ideology and authoritarian rule on the rise in an astonishing and frightening degree. Historians, sociologists and political scientists all have much to tell us about the roots and causes of this trend, but rhetoricians also have contributions to make to a better understanding of it, and, through that, to possible responses and countermeasures. Such contributions might light up some dark and unexplored shadows. The role played by rhetoric in the rise of authoritarianism is at the same time undeniable and under researched.

Hitler is the quintessential political leader and rhetor. But consider this statement:

Hitler's ability to transform rallies of the most varied individuals—the bigger and the more motley the better—into a homogeneous pliable mass, to put that mass into a kind of trance and then to give it something like a collective orgasm, is well known. It was based not so much on his skills as a speaker—Hitler's speeches got going slowly and hesitantly, they had little logical structure and at times barely a clear content; moreover, they were delivered in a hoarse, rough, guttural voice—as on a *hypnotic* ability, the ability of a concentrated willpower to gain control of a collective subconscious wherever it made itself available and at any time. The ability of mass hypnotism was Hitler's first, and for a long time his only, political capital (Haffner 1979, 14).

These are the words of Sebastian Haffner, one of the sharpest analysts of Germany's calamitous history in the 20th Century and the author of a brief, but brilliant study of Hitler (1978, in English 1979). (I happen to know it particularly well because I translated the book into Danish). Haffner's analysis is nevertheless characteristic in that this excellent historian and journalist downplays Hitler's "skills as a speaker"; his remarks on Hitler's oratory are not the whole story. True, Hitler was helped by many factors other than his rhetoric, including violence and threats, and Haffner himself points out elsewhere that his objective political achievements in the first years of his regime must have seemed massive to the German population. But can we believe that he won his command over multitudes in spite of, or with little help from, his rhetorical performance? Is it not more likely that intellectuals like Haffner, who were themselves impervious to the uncanny spell of Hitler's rhetoric, were also partly deaf to what might explain it? After all, where might his audiences have sensed the "concentrated willpower" that was to "gain control of their collective unconscious" in a kind of "mass hypnotism," other than in his rhetoric, such as it was?

An eyewitness, the newspaper correspondent William L. Shirer, author of the hugely successful *Rise and Fall of the Third Reich*, reports a very different impression from one of the Nuremburg Rallies: "At Nuremburg I grasped for the first time that it was Hitler's eloquence, his astonishing ability to move a German audience by speech, that more than anything else had swept him from oblivion to power" (Shirer, 1984, 127).

Hitler's rhetoric, I will argue, had features in it that may have helped his words spellbind huge audiences and produce just the kinds of effect that both Haffner and Shirer, in their different ways, recognize. I further argue that many of these features were comparable to practices and devices that rhetoricians in antiquity have described.

I do not suggest in any way that Hitler knew these thinkers. More likely, Hitler the demagogue intuitively hit upon insights about rhetorical power and effect that ancient experts had developed and formulated explicitly and painstakingly—insights that are in many ways timeless. In particular, certain formal aspects of Hitler's abominable rhetoric seem to exemplify what ancient theorists described as overwhelming force, *deinotēs*—the quality several ancient scholars particularly believed to find, and set out to analyze, in the speeches of Demosthenes. I will suggest in particular that Hermogenes's theory of *deinotēs* and, in some respects, Augustine's analyses of Biblical rhetoric can help us better understand this. Hitler's speech at the Berlin *Sportpalast* on January 30, 1940, will be my illustration.¹

In defiance of chronological order, I will first consider some of the observations Augustine made on the rhetoric of St. Paul. Augustine, as is well known, was a professor of rhetoric who converted and became a formidable Christian orator and thinker. He wrote a textbook of how to propagate the Christian faith, *De doctrina christiana*.

A main argument made by Augustine is that the Biblical writers in the Old as well as the New Testament had an intuitive mastery of rhetorical power. They had not studied the rhetorical lore of the heathen cultures the way Augustine himself had, but they did right in using their god-given rhetorical gifts for the propagation of truth.

In Book IV of *De doctrina*, Augustine analyzes a set of biblical example texts, including a long passage from Paul's second letter to the Corinthians (II, 16–30).

The first fact that strikes us in reading this analysis ought perhaps to be the fact that the properties Augustine singles out for comment are purely *formal* ones: sentence structures and their quantitative aspects.

¹ A reference to the text used, with some accompanying remarks, can be found below (note 5).

It is well known that Augustine was deeply fascinated with music, and in his writings on music he is, to quote the philosopher and educator Donald Walkout, “concerned with the numerical relationships involved in musical sounds. ... Music can, through its abstract core of numbers, bring the soul to contemplate the eternal, and this leads to God, since eternity is a central attribute distinguishing God from mortal” (Walkout, 1989, 285, 291). So it is not so surprising, I suggest, that in trying to pinpoint the aspects of Paul’s rhetoric that may have a similar power, the structures Augustine looks at resemble the ones he found in music.

Below is a table showing the passage from Paul divided into the units that Augustine comments on. His articulation of the text into these units is based on syntactic structures and is not the same as the traditional division into verses used in the *Vulgata*. The units considered by Augustine are numbered in the first column; the Latin text he used is found in the second column, the observation he makes in the third, and for convenience, the New King James Version of the text is given in the fourth column.

Unit No.	Latin:	Augustine’s analysis:	English (New King James Version):
1	Iterum dico, ne quis me putet insipientem esse.	<i>circuitus</i> with 2 <i>membra</i>	I say again, let no one think me a fool.
2	Alioquin velut insipientem suscipite me, ut et ego modicum quid glorier.	<i>circuitus</i> with 3 <i>membra</i>	If otherwise, at least receive me as a fool, that I also may boast a little.
3	Quod loquor, non loquor secundum Dominum, sed quasi in stultitia, in hac substantia gloriae.	<i>circuitus</i> with 4 <i>membra</i>	What I speak, I speak not according to the Lord, but as it were, foolishly, in this confidence of boasting.
4	Quoniam quidem multi gloriantur secundum carnem, et ego gloriabor.	<i>circuitus</i> with 2 <i>membra</i>	Seeing that many boast according to the flesh, I also will boast.
5	Libenter enim sustinetis insipientes, cum sitis ipsi sapientes.	<i>circuitus</i> med 2 <i>membra</i>	For you put up with fools gladly, since you yourselves are wise!
6	Toleratis enim, si quis vos in servitutem redigit	<i>circuitus</i> med 2 <i>membra</i>	For you put up with it if one brings you into bondage
7	Si quis devorat, si quis accipit, si quis extollitur.	3 <i>caesa</i>	if one devours you, if one takes from you, if one exalts himself,
8	Si quis in faciem vos caedit, secundum ignobilitatem dico, quasi nos infirmati simus.	3 <i>membra</i>	if one strikes you on the face. To our shame I say that we were too weak for that!

9	In quo autem quis audet (in insipientia dico), audeo et ego.	3 <i>membra</i>	But in whatever anyone is bold—I speak foolishly—I am bold also.
10	Hebraei sunt? et ego. Israhelitae sunt? et ego. Semen Abrahae sunt? et ego.	3 questioning <i>caesa</i> with 3 reply <i>caesa</i>	Are they Hebrews? So am I. Are they Israelites? So am I. Are they the seed of Abraham? So am I.
11	Ministri Christi sunt? (insipiens dico) super ego.	1 questioning <i>caesum</i> with reply – <i>mem-</i> <i>brum</i>	Are they ministers of Christ?—I speak as a fool—I am more:
12	In laboribus plurimis, in carceribus abundantius, in plagis supra modum, in mortibus saepius.	4 'flowing' <i>caesa</i>	in labors more abundant, in stripes above measure, in prisons more frequently, in deaths often.
13	A Iudaeis quinquies, quadragenas una minus accepi	Brief <i>circuitus</i> with 2 <i>membra</i>	From the Jews five times I re- ceived forty stripes minus one.
14	Ter virgis caesus sum, semel lapidatus sum, ter naufragium feci.	3 <i>caesa</i>	'Three times I was beaten with rods; once I was stoned; three times I was shipwrecked;
15	Nocte et die in profundo maris fui.	1 <i>membrum</i>	a night and a day I have been in the deep;
16	In itineribus saepe, periculis fluminum, periculis latronum, periculis ex genere, periculis ex gentibus, periculis in civitate, periculis in deserto, periculis in mari, periculis in falsis fratribus; 27 in labore et aerumna, in vigiliis saepius, in fame et siti, in ieiuniis saepius, in frigore et nuditate.	14 'impetuous' <i>caesa</i>	in journeys often, in perils of waters, in perils of robbers, in perils of my own countrymen, in perils of the Gentiles, in perils in the city, in perils in the wilder- ness, in perils in the sea, in perils among false brethren; in wear- iness and toil, in sleeplessness often, in hunger and thirst, in fastings often, in cold and naked- ness—
17	Praeter illa quae extrinsecus sunt, incurtus in me citidianus, sollicitudo omnium ecclesiarum.	<i>circuitus</i> with 3 <i>membra</i>	besides the other things, what comes upon me daily: my deep concern for all the churches.
18	Quis infirmatur, et non infirmor? quis scandalizatur, et ego non uror?	Question with 2 <i>membra</i>	Who is weak, and I am not weak? Who is made to stumble, and I do not burn with indignation?
19	Si gloriari oportet, in his, quae infirmitatis meae sunt, gloriabor.	Ending, 'quasi <i>anhelans</i> ', with a <i>circuitus</i> with 2 <i>membra</i>	If I must boast, I will boast in the things which concern my infirmi- ty.

Let us pay attention to the features highlighted by Augustine. The units he considers are usually sentences, that is, segments demarcated by stop marks (either a period or a question mark). I suggest that, time and again, the syntactic form of these units make them apt to create in the listener a certain expectation exclusively regarding *form*—an expectation which, in many cases, they then defy.

Kenneth Burke defined form as crucially involving expectation (anticipation) in the listener's or reader's mind when he wrote, in his first book, *Counter-Statement* (1931): "A work has form in so far as one part of it leads a reader to anticipate another part, to be gratified by the sequence" (from the chapter "Lexicon Rhetoricæ," 124). Besides tying the concept of form intimately to expectation, Burke also realized the autonomous potency of formal features and stated, in *A Rhetoric of Motives* (1950), that "purely formal patterns can readily awaken an attitude of collaborative expectancy in us ... Once you grasp the trend of the form, it invites participation regardless of the subject matter" (Burke, 1969, 58). In other words, form may affect us without ties to a particular meaning. Or for that matter any ideology or theology, we might add.

In what follows, I make the assumption that the most natural expectation in listeners or readers taking in a piece of discourse is for any sentence (or any other demarcated unit) to be followed by a fairly similar unit. Let me emphasize here that when I speak of an expectation, I do not assume that such an expectation is necessarily a conscious thought in the listener's mind. Rather, the nature of such an expectation is that the more markedly the sequel deviates from the antecedent, the more will it generate a feeling of surprise in the listener. That is why, for example, a long sentence followed by a very short one is a stylistic device that may create a certain surprise and, for example, add emphasis.

Paul's text mostly fulfills this basic or "primary" expectation: most of the time, a unit is formally pretty much like the preceding one. If the similarity between two consecutive units becomes sufficiently marked, a natural expectation may then arise to the effect that a *series* of such similar units is under way. We may call this a *secondary* expectation.

A related kind of expectation may arise when the *relation* between, for example, unit no. 1 and unit no. 2 is perceived to be more or less replicated

by the relation between no. 2 and no. 3; then the expectation may arise that a similar relation will also obtain between unit no. 3 and 4, etc. We may call this a *tertiary* expectation.

Such secondary and tertiary expectations are the ones that Paul's text tends to create—and then defy. This sort of play with a listener's expectation is, incidentally, a property that can also be said to characterize much of the music in the Western tradition most admired by listeners. Musicology has—regrettably, I believe—given much less attention to such measure-to-measure processes in the experience of music than to the ways in which music embodies large-scale pre-existing patterns; one exception to this, however, is the musical educator and analyst Rob Kapilow, who has pointed out, for example, that “Haydn's extraordinary compositional ingenuity is rooted in his ability to quickly both create and thwart patterns and expectations” (2011, 65). Another exception is the work of the philosopher and aesthetic theorist Jerrold Levinson, as for example in his *Music in the Moment* (Levinson, 1998).

Going back to Paul's text as analyzed by Augustine, we note, for example, that units 1–3 in Paul's text seem to build up a climax structure with its three periods consisting of 2, 3 and 4 clauses, respectively. However, if we expect this build-up to continue (that would be a tertiary expectation), then we are deceived: unit 4, a two-clause period, breaks the pattern. If we now expect a new build-up to start from here, since we have just had one buildup sequence, we are again deceived, since the structure of unit 4 is repeated in unit 5. This might perhaps lead us to feel that we have embarked on a series of similar units (a secondary expectation), and unit 6 in fact satisfies that expectation. But right away unit 7 defies it. Instead it starts a new series of units that are similar in that each has three parts, and yet they are dissimilar in that the units grow in syntactic complexity; moreover, if we expect a series of three units—something we have had before—then we are deceived again, since the series this time has four units (7, 8, 9, 10). And so the text goes on, building up expectations and partially fulfilling them, or partially defying them and at the same time creating new ones.

Augustine is well aware that changeability in defiance of expectations is a salient feature of Paul's text; he asks: “Why is it that the apostle is so indignant, and that he thus accuses, and upbraids, and chides, and threa-

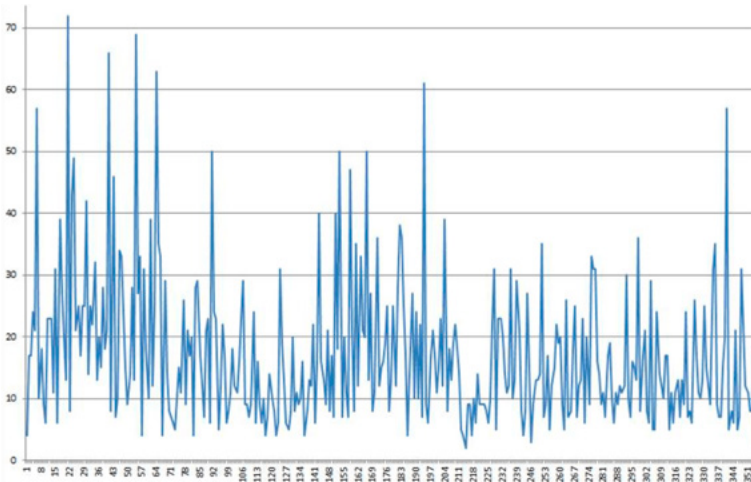
tens? Why is it that the changes in his tone, so frequent and so abrupt, testify to the depth of his emotion?" (IV, 36) (*Quid est quod sic indignatur Apostolus, sic corripit, sic exprobrat, sic increpat, sic minatur? Quid est quod sui animi affectum tam crebra et tam aspera vocis mutatione testatur?*) The way expectations are thus constantly generated and defied is, I suggest, a property apt to generate an impression of restless energy and emotional intensity and also of the speaker's boundless willpower, his being fully in control, "calling the shots."

What similarity could there possibly be between this and Hitler's rhetoric? The comparison may seem offensive, even blasphemous. But I think it could be said that they are comparable in regard to how they deal with expectations; it is just that Hitler is way more radical.

We may illustrate this by looking at an isolated aspect of Hitler's text: sentence lengths. We find that even the "primary" expectation of some similarity between consecutive units is emphatically thwarted. Hitler's text constantly does something unexpected, at least in regard to the syntactic and numerical aspects (which were also central in Augustine's analysis). Sentence lengths in both texts vary widely, in Hitler from 2 to 69 words, in Paul from 2 to 45. Predictability is low; in Paul expectations are time and again allowed to arise, as secondary and tertiary patterns seem to establish themselves—only to be immediately defied. In Hitler almost no expectations are allowed to arise in regard to sentence length and structure; almost every sentence is quite different in these respects from its predecessor—except that even this pattern turns out not to be quite dependable, since we do get a few sequences of similar structures. But basically any kind of sentence is to be expected at any time, from ultrashort exclamations to long periodic, well-controlled constructions with clauses within clauses. Such a constant and unpredictable change of pace may, I suggest, be intuitively perceived as a release of a vast amount energy and a sign of "concentrated willpower," to use Haffner's phrase.

This sense of unpredictability can be confirmed by statistical analysis. If we know that a given sentence deviates from the mean sentence length in the text by a certain number of words, there would be some predictability if the next sentence were mostly to deviate in the same direction (or, which would be more remarkable, in the opposite direction, giving us a constant zig-zag pattern).

We may call the relation in this regard between two consecutive sentences their *autocorrelation*. It turns out that the autocorrelation between sentences in Hitler's text is almost exactly zero.² In other words, in Hitler's text there is on the one hand great variability in regard to sentence length and structure, but on the other hand no predictability at all. We might, for example, have expected a certain regularity so that after a sentence of above-the-mean length there would follow another that was also of above-the-mean length; on the other hand, we might also have thought that there would be an antithetical pattern in this respect, so that a sentence of above-the-mean length would tend to be followed by a sentence of below-the-mean length. However, such expectations are all defied. Any observation regarding the length of any sentence gives us absolutely no clue as to how long the next sentence would be. If we look at a histogram of sentence lengths in Hitler's speech it is also clear that no overall patterns stand out; no patterns regarding neighboring sentences or similarities between larger modules or other symmetries become visible.

1 Histogram of sentence lengths in Hitler's speech

² It is 0.034, which is not significantly different from 0 (in a statistical sense). Furthermore the analysis shows that we may assume that the process giving the Hitler sentence lengths may be described as "random noise," i.e., information on the length of one sentence will contain no information on the lengths of the surrounding sentences.

By contrast, we may look at a comparable speech by a contemporary political orator: Churchill's speech from June 22, 1941 (on Germany's invasion of Russia).³ As for sentence length, we find that there is certainly variety, but also a certain predictability; the autocorrelation between two sentences is 0.305—that is, if a given sentence deviates from the mean by, say, 10 words, then the best guess is that the next sentence will deviate in the same direction by c. 3 words.⁴ Also, if we look at a histogram of Churchill's speech we can see an overall contour with more of a regular periodic structure, with sections defined by high peaks and deep "valleys".

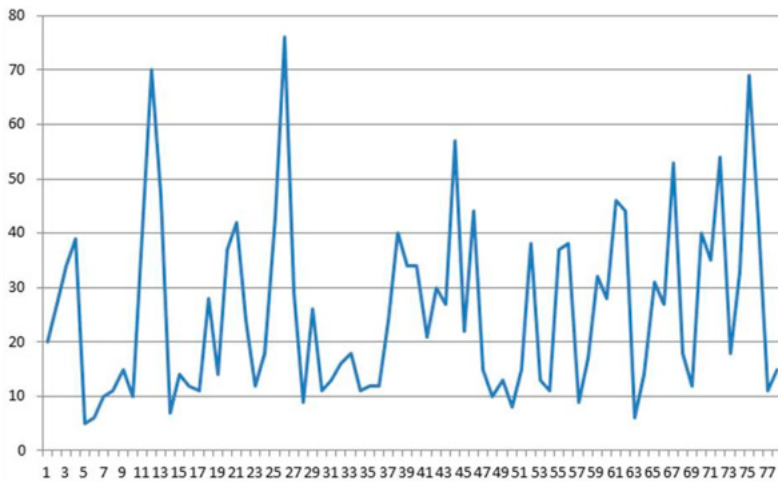
It is a plausible estimate that Churchill's oratory in this speech, at least as far as the single parameter sentence length is concerned, has an effect comparable to that found in the passage from Paul analyzed by Augustine. In both we find that a given sentence is fairly often, although not always, followed by one that is fairly similar to it; this tends to fulfil a primary expectation and generate secondary and perhaps tertiary expectations—only, in many cases, to defy them.

Hitler's handling of sentence lengths is more radical. On the whole, *no* kind of expectation regarding this parameter tends to be gratified. A listener may make a "correct" guess once in a while, but that will be pure chance; any guess is just as likely to be wrong.

What can be the psychological experience and effect in the listener to a speech with the kind of characteristics found in Hitler? To address that question we may do well to see the numerical variety and unpredictability as part of a larger pattern of variety and unpredictable changes. I believe that in this regard Hitler's text has some of the features of what ancient rhetoricians called *deinotēs*.

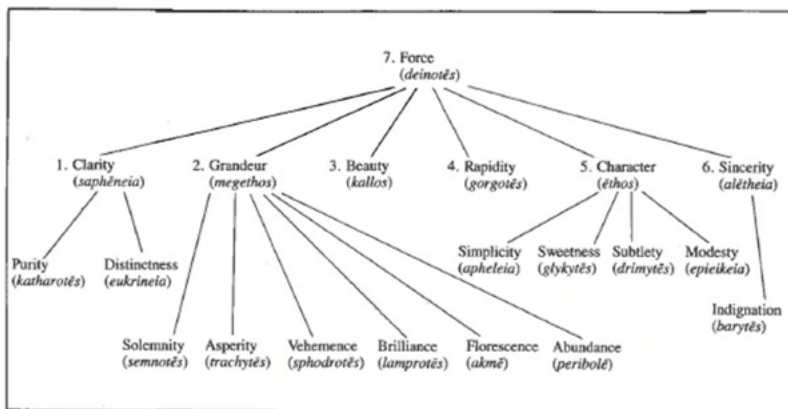
³ The speech is available in print at https://www.historyonthenet.com/authentichistory/1939-1945/1-war/1-39-41/19410622_Churchill_on_the_German_Invasion_of_Russia.html and several other sites, and in a recording for radio at <https://www.youtube.com/watch?v=yhqLrZURkMQ>.

⁴ It is in fact 0.034, which is not significantly different from 0 (in a statistical sense). Many thanks are due to Professor Knut Conradsen, of the Technical University of Denmark, for helping with the statistical analyses cited in this article.

2 Histogram of sentence lengths in Churchill's speech

There was a strong tradition in ancient rhetoric to believe that the capacity to wield powerful effects in oratory had to do with abrupt changes often unforeseen by the audience, rather than with the consistency and uniformity of style that other rhetoricians have sometimes recommended.

3 Deinotēs and the styelēs (ideal) that constitute it, with their subtypes. From Wooten (1987).

The most systematic ancient theorist of style and of *deinotēs* was Hermogenes (c. 150 AD). He defined a range of types of style (*ideai*)—six main types of which some have subtypes. An important feature of the theory is that an *idea* is defined not just by linguistic features (*lexis*) but also by content features (*ennoia*) and features of form or “approach” (*methodos*). And all these features he has as it were bundled into characteristic *ideai*, we may say “profiles,” comparable to personality types, rather than just being considered separately. An overview of the typology, taken from Cecil Wooten’s preface to his translation of the text (Wooten, 1987), appears above.

Deinotēs is the ability to use *all* the other types of style within the same speech, as the evolving situation demands. The orator who can do this has *deinotēs*: “if any speaker knows when he should use each particular style and when he should not and where he should use it and for how long and against whom and how and why, and if he not only knows but also can apply this knowledge, then he will be the most forceful of orators” (Wooten p. 101, Hermogenes section 369). The most truly forceful orator, according to Hermogenes, is Demosthenes; also, Odysseus in Homer exemplifies true force. Hermogenes notes that Odysseus was not only able to speak with Grandeur, Asperity and Vehemence, but that he is also described as speaking “with sweet modesty” (Od. VIII, 172)—“because he is really a forceful speaker and can thus use the types of style when as they should be used” (Od. VIII, 102, 371). The general formal traits that we have noted—the use of irregularity and unpredictability—is related to a quality that Hermogenes calls Asperity, “harshness” (*trachytēs*), where “sounds clash and are dissimilar to those that precede and follow, and form metrical patterns that are inconsistent” (p. 30, 259).

Below is a table in which selected passages of Hitler’s text, given in their original order. I have annotated them with references to Hermogenes’ descriptions of the various types of “style” (*ideai*) and excerpts from his definitions of the respective type in question. Numbers in the left-hand

column refer to paragraph numbers in the German text.⁵ It is worth mentioning that paragraph lengths in Hitler's text seem to be handled in a way completely similar to his use of sentence lengths: extreme variability, no predictability.

⁵ The text is taken from the following website: [http://de.metapedia.org/wiki/Quelle/_/Rede_vom_30._Januar_1940_\(Adolf_Hitler\)](http://de.metapedia.org/wiki/Quelle/_/Rede_vom_30._Januar_1940_(Adolf_Hitler)), which gives as its source the *Freiburger Zeitung* of January 31, 1940. An English translation can be found at [https://en.wikisource.org/wiki/Adolf_Hitler%27s_Speech_at_the_Berlin_Sportpalast_\(30_January_1940\)](https://en.wikisource.org/wiki/Adolf_Hitler%27s_Speech_at_the_Berlin_Sportpalast_(30_January_1940)). The speech was published in several German print sources at the time, so its textual reliability may be assumed, including such aspects as punctuation (periods, etc). Admittedly, the speech as delivered orally is a different thing from the speech as printed, with punctuation etc, which is not directly represented orally. Even so, a factor such as sentence length may be assumed to have been perceptible by the audience in a way resembling its print representation by periods, etc. I emphasize that I have chosen sentence length as a parameter to consider in this article, not because it gives anything like a full picture, but because it lends itself to statistical analysis and because I hypothesize that it is reasonably representative of other rhetorically relevant aspects of the speech in regard to the properties I wish to explore.

An audio recording of the speech is available at <https://www.youtube.com/watch?v=ijVm2SIOupo>, where the speech is overlaid with videoclips showing Hitler and Goebbels in a variety of other iconic situations, including scenes from the Nuremberg rallies, marching soldiers, etc, or at <https://www.youtube.com/watch?v=sfP4xZilw6M>, where the visual side is a still portrait of Hitler. Neither of these YouTube videos is accompanied by any declaration regarding the provenience of the audio recording or its visual side, nor about the organizations or individuals responsible for them.

In both of the versions available at YouTube, Hitler's speech is preceded by a short speech by Joseph Goebbels in which he presents Hitler to the audience—or rather, speaking before the audience he addresses Hitler directly in adulatory terms: “Men Führer, am heutigen Abend ist nicht nur Ihr Volk, sondern ist die ganze Welt Ihr Zuhörer. Die Plutokratie des Westens sind wieder einmal dabei, die ganze Welt mit ihrer Lügenflut zu überschwemmen. Sie möchten nach alterprobleme Rezept wieder einmal den Versuch unternehmen, das deutsche Volk zu entzweien und es von Ihnen zu trennen. (Louds cries of Heil, heil, heil.) Aber dieses Rezept wirkt nicht mehr. Das deutsche Volk steht wie ein Mann hinter Ihnen. (More cries of Heil.)” —and so on for about three minutes, followed by “Der Führer spricht!” and thirteen cries of Heil from the crowd. Hitler can then be heard enunciating carefully and at a moderate rate and volume—at first. As was characteristic of much of his oratory, he begins in calm, almost soft-spoken manner and gradually gets louder, faster, and more audibly passionate.

German text <i>Numerals refer to paragraph numbers in the German text</i>	Hermogenes <i>Numerals refer to pages numbers in Wooten 1987</i>
2 Sieben Jahre sind eine kurze Zeit, der Bruchteil eines einzelnen menschlichen normalen Lebens—eine Sekunde kaum im Leben eines Volkes. Und doch scheinen die hinter uns liegenden sieben Jahre länger zu sein als viele Jahrzehnte der Vergangenheit. In ihnen hallt sich zusammen ein großes geschichtliches Erlebnis: die Wiederauferstehung einer von der Vernichtung bedrohten Nation.	Solemnity (<i>semnotēs</i>) — a subtype of Grandeur (<i>megethos</i>) : “Inquiries into life in general or what is law or what is nature or other such questions” (20)
3 Wir reden heute sehr oft von demokratischen Idealen; das heißt nicht in Deutschland, sondern in der anderen Welt wird davon geredet. Denn wir in Deutschland haben ja dieses demokratische Ideal einst zur Genüge kennengelernt; wenn die andere Welt also heute wieder dieses Ideal preist, so können wir darauf zunächst nur erwidern, daß dieses Ideal das deutsche Volk ja mindestens 15 Jahre lang in Reinkultur kennenzulernen Gelegenheit hatte, und wir selbst haben ja nur das Erbe dieser Demokratie angetreten.	Solemnity shading into Indignation (<i>barytēs</i>) : “Ironical statements create Indignation” (98)
4 Es soll ein neues Europa entstehen. Dieses Europa soll erfüllt sein dann von Gerechtigkeit, und diese allgemeine Gerechtigkeit macht ja dann auch Rüstungen überflüssig, es soll dann abgerüstet werden. Durch diese Abrüstung soll dann die wirtschaftliche Blüte beginnen, Handel und Wandel sollen dann eintreten, und zwar hauptsächlich Handel, viel Handel, freier Handel! Und unter diesem Handel, da soll dann die Kultur blühen, und nicht nur die Kultur, sondern auch die Religion soll dann wieder gedeihen.	Modesty (<i>epieikeia</i>), Purity (<i>katharotēs</i>), Simplicity (<i>apheleia</i>) : “One who wants to appear to be modest must speak in a style that gives the impression of being very simple, the sort of style that gives the impression of being very simple, the sort of style that anyone who is quite unskilled in the rules of rhetoric would understand” (89)
4 Es sind ziemlich alte, abgeleierte Platten.	Asperity (<i>trachytēs</i>) : “The diction that produces Asperity is metaphoric (or tropical), using language that is harsh in itself” (29)
7 das Elend des Zusammenbruchs vom Jahr 1918, die Tragik des Jahres 1919 und dann alle die Jahre des inneren wirtschaftlichen Verfalls, der fortdauernden Versklavung, der Verelendung unseres Volkes und vor allem der vollkommenen Hoffnungslosigkeit!	Rapidity (<i>gorgotēs</i>) : “Figures that are necessarily concise and rapid ... First of all there is asyndeton, or lack of connectives” (67)
8 In dieser Zeit, da alles Hoffen umsonst war, da alles Bitten vergeblich blieb und da alles Protestieren zu keinem Erfolg führte, da entstand die nationalsozialistische Bewegung	Rapidity : “Anaphora and antistrophe used in conjunction with short phrases also make the passage rapid” (67)
18 Haben wir jemals eine Antwort darauf bekommen, außer einem Nein, außer einer Ablehnung, ja geradezu neuen <u>Anfeindungen</u> ?	Asperity : “Points that are made by means of questions seem harsh” (29)
21 Ihre eigene Geschichte widerlegt Sie, Mister Chamberlain. Seit 300 Jahren haben Ihre Staatsmänner bei Kriegausbruch immer so geredet wie Sie, Herr Chamberlain, heute reden.	Vehemence : “The figures that produce Vehemence include, first of all, apostrophe or direct address” (32)

21 Sie haben überhaupt immer nur für Gott und für die Religion gekämpft. Sie haben niemals ein materielles Ziel gehabt. Aber gerade weil die Engländer nie für ein materielles Ziel kämpften, hat der liebe Gott sie dann materiell so reich belohnt. Daß England immer nur als der Streiter der Wahrheit, der Gerechtigkeit, der Vorkämpfer aller Tugenden auftrat, das hat Gott den Engländern nicht vergessen. Dafür sind sie reich gesegnet worden. Sie haben in 300 Jahren rund 40 Millionen Quadratkilometer Erdrum sich unterworfen, alles natürlich nicht etwa aus Egoismus, nicht etwa aus irgendeiner Lust an der Herrschaft oder am Reichtum oder am Genuß, nein, im Gegenteil, alles das tat man nur im Auftrage Gottes und der guten und lieben Religion zuliebe.	Indignation: “Ironical statements create Indignation” (98)
22 die englische Geschichte ist eine einzige Reihenfolge von Vergewaltigungen, von Erpressungen, von tyrannischen Mißhandlungen, von Unterdrückungen, von Ausplünderungen.	Vehemence (<i>sphodrotēs</i>): “Clauses that produce Vehemence are not really clauses (<i>kōla</i>) but phrases (<i>kommata</i>)” (32)
22 Man hat für alles Krieg geführt. Man führte Krieg, um seinen Handel zu erweitern. Man führte Krieg, um andere zu veranlassen, daß sie Opium rauchten. Man führte aber auch Krieg, wenn notwendig, um Goldgruben zu gewinnen, um die Herrschaft über Diamantengruben zu bekommen.	Rapidity: “Anaphora and antistrophe used in connection with short phrases also make the passage rapid” (67)
25 Er sagt es: Unser Ziel ist die Auflösung Deutschlands. Unser Ziel ist die Vernichtung Deutschlands. Unser Ziel ist die Ausrottung, wenn möglich, des deutschen Volkes. Wir wollen Deutschland schlagen. Das, glauben Sie mir, das begrüße ich. Und auch französische Generale, sie sprechen es ganz offen aus, um was es geht. Ich glaube, daß wir uns so auch leichter verständigen können. Warum denn nur mit diesen verlogenen Phrasen kämpfen? Warum nicht offen sagen? Es ist uns das so lieber.	Rapidity: “There is only approach that creates Rapidity, and that is the use of short clauses that develop the thought quickly” (65)
26 Warum denn nur mit diesen verlogenen Phrasen kämpfen? Warum nicht offen sagen? 29 Was bedeutet es schon, wenn 30, 50 oder 200 Kleinststaaten protestieren oder Lebensrechte in Anspruch nehmen? Wer nimmt davon Notiz?	Asperity: “Points that are made by means of questions seem harsh” (29)
38 Ich habe natürlich genau so wie im Inneren versucht, durch Überredung, durch Verhandeln, durch den Appell an die Vernunft die notwendigen unabdingbaren Forderungen durchzusetzen.	Vehemence, Asperity: “Clauses that produce vehemence are not really clauses (<i>kōla</i>) but phrases (<i>kommata</i>), which is also true of Asperity” (32)
44 Wann hat jemals England vor Frauen und Kindern haltgemacht? 44 Warum soll also England heute anders kämpfen? 47 Denn wenn die drei Stück versenkt sind, und das tritt ja heute nacht oder morgen sicher ein, was wird man dann noch versenken? Was wird man dann noch vernichten?	Asperity: “Points that are made by means of questions seem harsh” (29)
57 Denn was bin ich eigentlich? Ich bin nichts, deutsches Volk, als dein Sprecher. Ich bin also Vertreter deines Rechts. Es handelt sich hier nicht um meine Person, aber ich gehöre nicht auch zu jenen Leuten, die jemals die Fahne streichen.	Modesty: “Whenever anyone states that of his own free will he is aiming at less than he could attain ... whenever anyone equates himself with the average man although that is not really true” (84–85)

The point of what I am saying here is not to claim that all my annotations are necessarily accurate, but merely to suggest that the extreme changeability in regard to *ideai*, singled out by Hermogenes as a hallmark of *deinotēs*, is also a distinctive feature of Hitler's rhetoric. Other stylisticians and rhetoricians in antiquity have remarked on the way certain stylistic features in particular contribute to *deinotēs*, usually in commentaries on the speeches of Demosthenes. For example, Cecil Wooten, the translator of Hermogenes' treatise on style, points to the notion of "abruptness" (*dialysis*) and related concepts in earlier rhetoricians such as Demetrius and Longinus. Wooten argues that abruptness in Demetrius is a quality that may be manifested in many ways, including a tendency to disconnectedness and also an "abandonment of any sort of regular rhythmical pattern, what in Latin is called, similarly, *oratio dissoluta* (Cicero, *Orator* 196)" (Wooten, 1991, 497). This complete abandonment of rhythmical regularity is a property that resembles the complete lack of predictability we have observed in Hitler's text regarding sentence length. Wooten finds a related observation on Demosthenes in Longinus, who says (20.2) about a passage in the speech *Against Meidias* (72) that thanks to a lack of connectives, anaphora, and accumulation of detail it has exactly the same effect as "someone who delivers one blow after another" (501). As can be seen in the table above, these features resemble some of those that, according to Hermogenes, characterize "rapidity" (*gorgotēs*) and to a certain extent "vehemence" (*sphodrotēs*)—and these again, according to my reading, are some of the styles or *ideai* that, when mixed, may help create an effect similar to Hermogenean *deinotēs* in Hitler's speech.

However, we should not forget that the main point to be learned from Hermogenes's treatise, and the main property that I suggest is characteristic of Hitler's speech, is not the abruptness or disconnectedness that may be found in individual passages in it, but rather an abruptness or changeability demonstrated on a higher level, namely in the abrupt changes between passages from one style to another. This, I suggest, is a core feature that may in particular have helped give some of Hitler's oratory the ominous audience-mesmerizing effect it seems to have had. And it is a property that, in its inherent unpredictability, resembles the observation made above on the stark unpredictability regarding sentence lengths.

It should be said that my analysis of varying styles in selected passages from Hitler's speech lays no claim to being definitive or incontestable. Many more passages could be cited and aligned with different Hermogenean categories, or with other categories. The point is not the exact identification of each stylistic type, and certainly not a claim that Hermogenes' types will account for everything in modern oratory. Rather, it is to suggest that Hitler's oratory had, at least at the time when he established and consolidated his dictatorship, a certain uncanny capacity to captivate and electrify huge crowds, acquired through intuition, trial and error, and assiduous training in his early years.⁶ Part of this capacity had to do with formal or "musical" properties of his speeches, similar to those described and analyzed by ancient rhetoricians such as Augustine and Hermogenes. So Hitler had not acquired his power over crowds *in spite of* his lacking "skills as a speaker," as Haffner would have it, but rather, as Shirer testifies, partly *because of* them. He was, as the great rhetorical thinker and analyst Kenneth Burke has argued (1973), a man whose rhetoric "swung a great people into his wake." It is worth quoting, in conclusion, Burke's early warning to his countrymen about Hitler's rhetoric:

Let us watch it carefully; and let us watch it, not merely to discover some grounds for prophesying what political move is to follow Munich, and what move to follow that move, etc.; let us try also to discover what kind of "medicine" this medicine-man has concocted, that we may know, with greater accuracy, exactly what to guard against, if we are to forestall the concocting of similar medicine in America (Burke, 1973, 191).

6 In *Mein Kampf*, vol. II, Ch. 6, Hitler speaks of his formative years as an orator in the early 20's. He would often speak of the Versailles treaty, aiming to refute the idea accepted by many Germans that it was a just punishment for Germany's crimes in the First World War: "I spoke on this theme before an assembly of two thousand persons, during which I often saw three thousand six hundred hostile eyes fixed on me. And three hours later I had in front of me a swaying mass of righteous indignation and fury. A great lie had been uprooted from the hearts and brains of a crowd composed of thousands of individuals and a truth had been implanted in its place."

Literature

- Burke, Kenneth. *Counter–Statement*. Berkeley and Los Angeles. University of California Press. Third ed. 1968 [1931].
- Burke, Kenneth. “The Rhetoric of Hitler’s ‘Battle.’” *The Southern Review* 5, 1–21. Repr. *The Philosophy of Literary Form: Studies in Symbolic Action*. Berkeley: University of California Press, (1973[1939]), 191–220.
- Burke, Kenneth. *A Rhetoric of Motives*. New York: Prentice-Hall, 1969 [1950].
- Haffner, Sebastian. *Anmerkungen zu Hitler*. München: Kindler Verlag, 1978. English version 1979: *The Meaning of Hitler*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kapilow, Rob. *What Makes it Great? Short Masterpieces, Great Composers*. Hoboken, New York: John Wiley & Sons, 2011.
- Levinson, Jerrold. *Music in the Moment*. Ithaca: Cornell University Press, 1998.
- Shirer, William L. *Twentieth Century: A Memoir of a Life and the Times*, vol.2: *The Nightmare Years, 1930–1940*. Boston: Little, Brown and Co, 1984.
- Walhout, Donald. “Augustine on the Transcendent in Music.” *Philosophy and Theology* 3.3, (1989), 283–292.
- Wooten, Cecil W. “Abruptness in Demetrius, Longinus, and Demosthenes.” *The American Journal of Philology* 112.4, (1991), 493–505.
- Wooten, Cecil W. *Hermogenes on Types of Style*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1987.

Bland Kurtar och Skymtar

Fundament och subjekt i två svenska berättelser

Lisa Holm

Jag har på annat håll hävdats att det går att urskilja en neutral romanprosa som andra romanprosor kan avvika från (Holm 2015, 2016), och på liknande vis skiljer Leech & Short på transparent och opak skönlitterär prosa i sin bok *Style in Fiction*:

It is hard to deny, from a common-sense reader's point of view, that texts differ greatly in their degree of stylistic interest or markedness; or that some texts are more 'transparent', in the sense of showing forth their meaning directly, than others. (Leech & Short, 2007, 16)

The aesthetic theory of foregrounding or deautomatisation enables us to see the references to transparent and opaque qualities of prose style [...] as more than vague metaphors. (Leech & Short, 2007, 24)

Mitt eget påstående vilar på en undersökning av tio svenska romaninledningar analyserade i fråga om interpunktion och ordförråd. Två av de undersökta romanerna var Kerstin Ekmans *Urminnes tecken* (2000) och Henning Mankells *Den orolige mannen* (2009). Av dessa representerar Mankell den neutrala romanprosan och Ekman den mera markerade. I denna artikel studeras fundament och subjekt i dessa två texter. Spontana

intryck är att Ekman ofta startar sina deklarativa huvudsatser med pronomenet *det* och att Mankell ofta startar sina påståenden med tidsadverbial. I fråga om subjektival rör sig Mankell i en kriminalromansvärld medan Ekman befinner sig i fjällskogen. Min forskningsfråga är: Hur används fundament och subjekt i två svenska romaninledningar, där den ena är stilistiskt neutral, den andra mera markerad? Observera att det inte ligger någon värdering i distinktionen neutral och markerad romanprosa. Jag utgår ifrån att varje författare vet vilket språk som bär hens berättelse bäst.

Material

Materialet utgörs av 2 500 ord av vardera text tagna direkt ur kapitel 1 av huvudtexten. I *Urminnes tecken* motsvarar det s. 7–16; i *Den orolige mannen* motsvarar det s. 17–24.

Den orolige mannen är Mankells elfte bok om poliskommissarie Kurt Wallander. Närmare presentation överflödig. Serien är enligt förlagets hemsida översatt till över 40 språk och flerfaldigt filmatiserad. Boken inleds med en prolog som skildrar ett raseriutbrott på det svenska regeringskansliet. Det är statsministern, Olof Palme, som låter sin vrede över en bristfällig ubåtsrapport gå ut över utrikesministern Sven [sic] Andersson. Vi får också en återblick till spionen Wennerströms gripande 1963. Stor värld och storpolitik i prologen således. Min analys hoppar över denna prolog och går direkt på kapitel 1. Textutdraget handlar inledningsvis om att den 55-åriga Kurt förverkligar en dröm som han länge burit på: att köpa ett hus – och senare också en hund. Mot slutet av textutdraget introduceras en mordgåta.

Urminnes tecken inleds med en kursiverad ingress med avvikande marginaler som sammanfattar kapitlets viktigare händelser så här:

Ulva och Binnen kommer till fjällskogen. De vitklädda glömmar ett ägg i varghålan. En som är namnlös kommer ner från fjället och får veta mycket om världen innan den tar slut. (Ekman 2000, 7)

Ulva är förstås en varg och Binnen är en björn. Båda är honor. Ingressen är inte medtagen i analysen som istället startar med den första brödtext-

meningen: "En varghona kom söderifrån över hyggena på Brandberget." (s. 7) Scenen är alltså en fjällskog, och på denna uppträder i tur och ordning: vargtiken som (i maj) valpar i varghålan och sen lämnar den med två ungar; björnhonan som (under hösten) letar efter ide och hittar varghålan och börjar göra sig hemmastadd i den men sen blir ivägskrämd av människor vars aktivitet bland annat beskrivs såhär: "Karlarna sköt och en av dem kastade en handgranat som såg ut som ett grönt ägg. Den for ner i lyan utan att smälla av." (s. 13) Dessa händelser leder till grupperingar, för några av skogens invånare förstår att det kommer att bli strid mellan vargen och björnen om lyan. I den allmänna upphetsningen råkar någon pillra på handgranaten och katastrofen inträffar: "Så brakade skogen ihop och fjället sprack." (s. 20) Under dessa dramatiska händelser gör huvudpersonen entré, men hans namn får vi inte veta förrän i nästa kapitel, där han möter den som ska bli hans älskade, Sjørhpa, som vid deras första möte faller repliken: "Tänk jag tyckte jag såg en skymt." (s. 24) På så sätt får Skymt sitt namn. (Som vanligt är namn och namngivning viktiga i Ekmans böcker, jfr Christensen, 2007.)

Metod

Av materialet på 2 500 ord har endast deklarativa huvudsatser analyserats. Det rör sig om 247 deklarativer hos Ekman och 179 hos Mankell. Även om det finns en del frågor och icke satsformade meningar i båda texterna är det som vanligt deklarativer som dominerar stort. I fråga om fundament tar jag fram genomsnittlig fundamentlängd och gör satsdelsanalys. I fråga om subjekt konstaterar jag om dessa utgörs av namn, pronomen eller av innehållssubjekt, en kategori som framför allt omfattar nominalfraser men även vissa andra typer av nominala led, se exempel nedan. Subjektsanalysen fördjupas genom att animata och inanimata subjekt och lite annat urskiljs. Metoden är handfast och eventuella klurigheter redovisas löpande. Kursiv i exempel nedan är min; nytt stycke i källan markeras med snedstreck (/).

Fundament

Till fundamentet (jfr Hellspong & Ledin 1997, 77) räknas alla ord som står före det finita verbet utom konjunktioner. Sällsynta fall av dubbelt satsled (4, hos Ekman) och fokuserande led före finitet (1, hos Mankell) har räknats in. Ekmans genomsnittliga fundamentlängd är 2,1 ord och Mankells är 2,8 ord. 74,1 % av Ekmans fundament består av ett enda ord; motsvarande siffra för Mankell är 57,5 %. Vi kan dra slutsatsen att Ekmans stil är muntligare än Mankells. Som vanligt är det klurigt hur man ska göra med anförda satser när man räknar fundamentlängd, alltså typen: ”Det fanns en, sa mäklaren.” (Mankell s. 20) Eftersom Ekman enbart har 3 anföringar som utgörs av deklarativ sats och Mankell 5 har jag inkluderat dem i siffrorna (som objekt i fundament) och dessutom analyserat fundament i den anförda satsen. Jag har också kollat hur många bisatser som antingen utgör hela eller ingår i fundamentet. Här är siffrorna 25 för Ekman och 23 för Mankell. Mankells längsta fundament är 31 ord; Ekmans längsta är 43 ord. Vi återkommer till det.

Satsdel i fundament fördelar sig som tabell 1 visar.

Satsdel i fundament	Ekman	%	Mankell	%
subjekt	152	61,5	104	58,1
egentligt subjekt	1	0,4	0	0
tidsadverbial	46	18,6	53	29,6
rumsadverbial	14	5,7	8	4,5
satsadverbial	4	1,6	2	1,1
övriga adverbial	13	5,3	5	2,8
objekt	11	4,4	6	3,4
predikativ	2	0,8	1	0,6
rektion	4	1,6	0	0
	247	99,9	179	100,1

Tabell 1. Satsdel i fundament. Magenta och gult markerar den vanligaste respektive nästvanligaste typen.

Båda författarna sätter subjekt i fundament i cirka 60 % av fallen. Mitt intryck att Mankell gynnar spetsställda tidsadverbial får sägas vara bekräftat – nästan en tredjedel av fallen. Som helhet varierar Ekman sina funda-

ment något mer än Mankell. Hon använder 19,8 % av sina fundament till något annat än subjekt och tidsadverbial, mot 12,3 % för Mankell, och har därtill två typer som Mankell saknar.

Anförda led (ord eller satser) drar upp siffran för objekt i fundament för båda. Mankell har inga andra objekt först, men Ekman har fyra, varav tre är neutrala, helt enkelt ett referentiellt *det* (av samma typ som också hörs i talat språk): ”*Det* kände de.” (s. 9); ”För *det* tänkte de andra att hon skulle göra.” (s. 11); ”och *det* kunde han inte” (s. 14). I ett fall finner vi ett mera markerat objekt: ”och *grova klor* hade hon” (s. 11). Bundna predikativ som fundament brukar bli emfatiska, så även hos Ekman (1 fall: ”*Krig* skulle det bli.”, s. 13) och Mankell (1 fall: ”*Nykter* var han inte”, s. 22). Hos Ekman finns ett egentligt subjekt i fundament: ”*Älg* finns det förstås.” (s. 10)

Hos båda författarna är subjektfundament genomsnittligt kortare än tidsadverbial i fundament, se tabell 2.

	Ekman	Genom- snitt	Mankell	Genom- snitt
antal ord i subjektfundament	208/152	1,4	161/104	1,5
antal ord i alla fundament	529/247	2,1	500/179	2,8
antal ord i tidsadverbialsfundament	162/46	3,5	267/53	5,0

Tabell 2. Genomsnittligt antal ord i de två vanligaste fundamenttyperna samt i hela materialet.

Man kan konstatera att Mankell inte bara gillar att börja med tidsadverbial, han låter dem ta ordentligt med plats också.

Subjekt

Vi såg precis att de två författarna utnyttjar fundamentspositionen lite olika, men dessa skillnader är små jämfört med hur de väljer subjekt. Här studeras alltså alla subjekt i deklarativ huvudsats, inte bara de som står i fundament. Den samlade bilden ges i tabell 3.

Subjektstyp	Ekman	%	Mankell	%
<i>Jag</i>	1	0,4	6	3,4
<i>Du</i>	0	0	1	0,6
<i>Han</i>	27	10,9	64	35,8
<i>Hon</i>	31	12,6	5	2,8
<i>Den</i>	5	2,0	4	2,2
<i>Det</i>	64	25,9	24	13,4
<i>De</i>	45	18,2	6	3,4
övriga pronomer	16	6,5	1	0,6
namn	4	1,6	22	12,3
innehållssubjekt	54	21,9	46	25,7
Σ	247	100	179	100,2

Tabell 3. Subjektstyp. Färgerna markerar relativ frekvens: magenta – flest; gult – rejält många; grönt – ganska många; blått – inte alldeles försumbart.

Enbart i fråga om innehållssubjekt uppvisar de två texterna närliggande frekvenser: 21,9 % för Ekman och 25,7 % för Mankell. Det samlade antalet pronomensubjekt hos Ekman är 189 (76,5 %) och hos Mankell 111 (62,0 %). Även här verkar resultatet bekräfta mitt spontana intryck – att det finns mycket *det* hos Ekman. Till siffrorna i tabell 3 kan läggas egentliga respektive postponerade subjekt, som alltså ingår i satser där *det* är formellt eller expletivt subjekt. Ekman har 13 sådana extrasubjekt och Mankell har 7; samtliga redovisas nedan i listorna över innehållssubjekt. Det som för övrigt gömmer sig i subjektstatistiken är tämligen komplext – åtminstone för *Urminnes tecken*. Vi börjar därför med *Den orolige mannen*.

Subjekt i Mankell-utdraget

Hos Mankell utgörs 62,0 % av subjekten av pronomer, 12,3 % av namn och 25,7 % av innehållssubjekt. Namnen är 18 fall av *Wallander* och 1 fall vardera av *Wallander och åklagaren Erik Petré*; *Saga* (Kurts barndoms-hund); *Jussi* (Kurts nya hund) och *Berglund* (en informatör). Det finns fler namn i textutdraget, men inte i subjektsposition. I fråga om pronomer så syftar 60 av 64 *han* på Kurt; övriga 4 syftar på 4 olika män. Pronomenet *hon* (5 fall) syftar alltid på Kurts dotter Linda. Alla *jag* (i repliker och tankar) och *du* (i Lindas replik) syftar på Kurt. Pronomenet *de* syftar 2 gång-

er på brottsoffer och 4 gånger på poliser, bland vilka Kurt ingår. När det hänvisas till någon av hundarna används pronomenet *den*, trots att vi vet deras kön. Pronomenet *det* analyseras vidare nedan, jfr tabell 4. Det enda övriga pronomenet är *ingenting*.

Samtliga innehållssubjekt (53 fall) redovisas här i den ordning som de står i texten. Egentliga och postponerade subjekt (7 fall) ingår också och är markerade med kursiv.

Animata (15 st): Mannen; Den döde, som hade hetat Welin; Obducenten; Husets senaste ägare; *en* [underförstått: spekulant]; mäklaren; Farfar; inte heller hunden; En äldre vapenhandlare och hans hustru; Mannen; Kvinnan; Mannen som hette Olof Hansson; Rånarna; Två asylsökande flyktingar; Gärningsmännen

Inanimata (38 st): möblerna; Wallanders världsbild; samma mörker som han en gång hade kommit från; *något i deras stumma ansikten som tydde på att en himmel tagit emot deras själar*; döden; Att ha dödat två människor; Beslutet; Huset; en av längorna; Utsikten; Priset; det viktigaste av allt; Taket; Det enda han behövde göra; värmepannan; *när Linda en dag, under en promenad på Mossby Strand, hade berättat för honom att hon hade bestämt sig för att passa in sina egna fötter i hans fotspår*; att inse att hennes beslut gjorde honom glad; Deras förhållande; *en frisk sydostlig storm*; strömmen; en hundkoja; Sorgen och chocken; Döden; strömmen; strömmen; *många dolda diken runt åkrarna som till sommaren skulle lysa gula av raps*; Himlen; blåsten; Frågan; Frågan; *fyra år*; ett kortvarigt snöoväder; En snödriva; En av kamerorna; Ett halvkvävt stönande; den utredningen; Det som hänt för länge sedan; Att det hela var mycket väl planerat

Inget av de animata innehållssubjekten utpekar Wallander. Dessa nominalfraser syftar istället på personer som har med Wallanders yrke att göra (offer, gärningsmän) eller med husköpet och hans privatliv. De inanimata innehållssubjekten, som kan vara mycket långa, kretsar mest kring huset och dess omgivningar även om det också förekommer existentiella tankar samt mot slutet ett brott. I 6 av dessa subjekt är Kurt explicit inbakad på något sätt (understrukna ovan). Sammantaget hänvisar subjekten direkt

1 Om temporal bisats som semantiskt subjekt, se Thyberg 2020, 88f.

och unikt till Kurt (med namn eller pronomen) 85 gånger (47,5 %). Därtill finns det 11 subjekt där han ingår i kollektiv eller dyker upp på annat sätt. Det betyder att 53,6 % av alla deklarativer på något sätt har Kurt i subjektsposition. Det finns 13 subjekt som åsyftar mer än en person, vilket betyder 7,3 % av alla subjekt.

För att konkludera: *Den orolige mannen* (den elfte Wallander-deckaren) har en urtypisk (och manlig) huvudperson som det hänvisas till framför allt med namn (*Wallander*) och personliga pronomen (*han, jag* och *du*). Etiketten huvudperson kan inte ifrågasättas. Hjälsen står fast förankrad i den skånska lera som utgör hans scen redan från allra första meningen efter prologen:

Samma år som Kurt Wallander fyllde 55 förverkligade han till sin egen förvåning en dröm som han burit på under mycket lång tid. (Mankell 2009, 17)

Detta är enda gången Kurt omnämns med både för- och efternamn – dock inte som subjekt i huvudsats utan som del av ett inledande tidsadverbial. En räkning visar att av 53 satser som inleds med tidsadverbial är Kurt (i olika former) subjekt i 40. Om man enbart tittar på initiala tidsadverbial som utgörs av eller innehåller bisats (16 st) är Kurt subjekt i 14 av dem (övriga har Linda eller Saga som subjekt). Nämnas bör att de tre första meningarna av texten inleds exakt på detta sätt. Mönstret ”bisatsinnehållande initialt tidsadverbial + huvudpersonen som subjekt” är alltså utmärkande för Mankells prosa. Detta är ett effektivt sätt att berätta, men kanske inte så stilistiskt utmanande. En hypotes är att detta satsmönster i sig kan vara en indikation på neutral kriminalromansprosa.

Subjekt i Ekman-utdraget

Hos Ekman utgörs 76,5 % av subjekten av pronomen, 1,6 % av namn och 21,9 % av innehållssubjekt. De enda varelser som uppträder med namn redan från början är *Binnen* (3 fall som subjekt) och *Ulva* (1 fall). (Namnen nämns som sagt redan i den kursiverade ingressen, som dock inte ingår i det kvantifierade underlaget.) Pronomenet *hon* syftar 18 gånger på Ulva,

varghonan, och 13 gånger på Binnen, björnhonan, och riklig pronominalisering är som alltid en indikation på huvudpersonsstatus. Övriga varelser i skogen uppträder inte enskilt från start. Däremot anges det vilka typer vi kan förvänta oss: På s. 10 sägs: "Det finns folk. Och så finns det djur." Här räknas sen ett 20-tal olika djur upp, främst i icke-satsformade meningar, exempelvis: "Rävar och björnar, orrar och ripor och järpar. Tjädertuppen! Och korpen. Järven och bävern. Och vajor och sarvar och kalvar." Efter uppräknningen kommer på ensam rad: "Och så finns de andra. Inte folk, inte djur." (s. 10) Detta är dock inte första gången "de andra" nämns. Redan vid den första stora tilldragelsen, Ulvas ankomst, reageras det nämligen i fjällskogen:

Hon [varghonan] stod med halvslutna ögon och drog i vind med rörlig nosspegel. Öronen följde med. Inne i grandunklet kupades andra öron. Nosvingar ställdes om för att fånga den fräna och främmande luktstrimman. / De andra då? / Jo, nog märkte de att någonting höll på att hända. Stora saker som genast kunnat bli berättelser. Om de inte hade varit så våtsjuka och halvdana som de var vid den här tiden. Knappt synliga. (Ekman 2000, 7–8)

Exakt vad "de andra" är för ett släkte anges inte, men de har minne och språk, som de åtminstone delvis snappar upp från dem som kallas *folk* eller *karlar*. Lite mera ingående beskrivs "de andra" så här:

Förr hade det varit fart på dem. Ända ner i byarna. Nu var de nästan som ingenting. De höll till under rotvältor och vid stammar med lavar och mossor på. Särskilt när de fallit mot berget. Där gjorde de hålor åt sig och fodrade dem med allt som var mjukt: tuvull och renhår och dun från ripbröst. Det var svårt att få syn på dem. Man kunde tro att det bara var dimtussar på myren som rörde sig. Fast det var vindstilla. (Ekman 2000, 12–13)

Man kan säga att Ekman i sin text opererar med en utökad animathetsskala. I vardagsspråket skiljer vi på animata människor och inanimata saker och massor, med djuren som en gråzon i mitten. Bara vissa djur får namn och pronominaliseras med *han* och *hon*. I Ekmans text finns det inget djur som pronominaliseras med *den*, vilket det som sagt gör i Mankells text. Och "de

andra” utgör ett eget, fiktivt, steg mellan människor och djur. Det är möjligt att även själva skogen skulle kunna betraktas som en del av animathetsskalan, men tillsvidare betraktar jag skogen som scen, inte som aktör.

Innan vi tar itu med Skymt ska vi se på de innehållssubjekt (67 fall) som förekommer. Egentliga och postponerade subjekt (13 fall) ingår också och är markerade med kursiv; huvudperson inbakad i annat subjekt markeras med understrykning. Alla subjekt är ordnade i läsriktningen inom respektive kategori.

Djur (20 st): En varghona; Orrarna; varghonan; orrarna; gråfågeln; Orren; tjädern; Pärllugglan; Räven; *djur*; De vita renarna; *Älg*; en örn; en varghona; en björn; den där björnen; vargtiken; Mössen; Gråsiskorna; sork och möss och lämlar

De andra (6 st): De som hade dragit sig upp hit till fjällskogen; de som hade dragit sig undan; vargfolket; Binnens folk; Ulvas [underförstått: folk]; De som frågade

Folk (6): *ett folk*; *ännu ett folk*; *folk*; *folk*; *en massa karlar*; Karlarna

Inanimata (35 st): Duggregnet som hade följt henne över myrarna; vattnet; regnet; *mycket vatten*; Bäckvattnet; Myren; *ett knäpp*; Öronen; andra öron; Nosvingar; björkskogsbältet; Fjället; ljudet av fåglarna; Knäpp och brus därinne i myrkanten; Buken; pälsen; Blicken; Svansen; tiden; en rönns; Rönnsen som nyss klätt av sig; Det ordet; *att få syn på dem*; *för mycket för att man skulle glömma av det*; alla spegelbilder; Den enda skog han hade sett; fröna som spilldes ut runt stammarna; rispet av vingpennor; spåren; *en annan värld*; *att föreställa sig den*; Starrgräsets små stjärnlika nötter; Stormen; Världen; Orden

Hos Mankell var inanimata innehållssubjekt klart vanligare än animata (38 mot 15); hos Ekman väger det mera jämnt (35 mot 32). Notera att de fem första inanimata subjekten har med vatten – förutsättningen för allt liv – att göra. Alla fem står i textens två första stycken. Knappast en tillfällighet. I skogen är ”djur” klart vanligare i subjektställning än ”de andra” och ”folk”. Det är påfallande att ”folk” bara får uppträda som ensamt subjekt

i fundament (*Karlarna*) en enda gång. I övriga fall är denna kategori degraderad till egentliga subjekt, som något som egentligen är främmande i skogen. Ordet *människa* förekommer överhuvudtaget inte i texten. "De andra" omnämns 5 gånger som just *de andra* (inräknade bland övriga pronomen). Eftersom det inte riktigt sägs vad "de andra" är kan det inte finnas något appellativ för dem, åtminstone inte förrän de väljer sida i konflikten. Intressant är att 30,0 % av Ekmans subjekt står i plural mot bara 7,3 % hos Mankell. Detta påvisar en grundläggande skillnad: I *Den orolige mannen* etableras en enskild individ som agerar på sin plats i världen; i *Urminnes tecken* etableras skogen och varelser i skogen och dessas (kollektiva) agerande. Pronomenet *de* utgör ensamt 18,2 % av subjekten hos Ekman, bara 3,4 % hos Mankell. Dessa *de* syftar 22 gånger på "de andra", 15 gånger på "folk", 5 gånger på "djur" och 1 gång på varelser som kan ha "rompa", vilket vad jag kan förstå är antingen "djur" eller "de andra".

I fjällskogen är Skymts entré ingen storslagen händelse. Han dyker upp när de viktigaste begivenheterna redan har inträffat. Dessa upprepas här:

- varghonan kommer, intar lyan, föder ungar varav två överlever, ger sig av när det (tillfälligt) dyker upp folk i skogen (s. 7 till överst s. 10)
- björnhonan kommer, förbereder lyan som vinteride, men ger sig av när de vitklädda dyker upp (nederst s. 10 till första halvan av 11)
- vitklädda karlar kommer och uppför sig oaktsamt på mer än ett sätt och lämnar en handgranat i lyan (nederst s. 11 till överst s. 13)

Under och mellan dessa betydelsefulla framträdanden finns det hela tiden en närvaro och stillsam aktivitet av både djur och "de andra", vilket betyder att sådana subjekt finns utspridda i hela texten. "De andra" reflekterar också över vad som sker:

Jo, nog märkte de att någonting höll på att hända. (s. 8)

De andra förstod tecknen. (s. 9)

Hur skulle det bli om Ulva kom tillbaka? För det tänkte de andra att hon

skulle göra. Kanske i snösmältningen, om hon skulle valpa igen. Då sov nog Binnen. Och hon vart säkert inte god om hon blev väckt i förtid. / Då skulle det bli krig. / (s. 11)

”De andra” ställer också till med trassel för karlarna, men det är bara en av dem, en bondpojke från Kloven, som kan se dem, och han vet också att: ”Fast det var nätt och jämnt man såg dem var de inte ofarliga och de ville vara ifred.” (s. 12) Problemet är att det inte får vara ifred, och därför träder de plötsligt i karaktär. Detta sker när karlarna dragit iväg. Passagen återges här (kursiveringarna markerar *det*-konstruktioner som förklaras först i nästa avsnitt):

/ Det snöade över sotet och över pissfläckarna, snöade och snöade. Men inte glömska precis. Det hade hänt för mycket för att man skulle glömma av det. Först hade vargtiken kommit och sen björnhonan och till slut karlarna. Det talades mycket om allt detta. Om att Ulva skulle komma tillbaka och föda nya starka ungar. Fast andra sa att det var Binnen som skulle komma. Hon hade förstås gett sig iväg när karlarna kom. Men hon skulle återvända och då hade hon nog laddat opp sa de. Det var mycket fett och styrka under björnskinnet nu. Då skulle somliga få akta sig. Då skulle de få dra in rompan och backa. / Om de inte bet först ja. / Då skulle det bli krig. För Binnen hade laddat opp. / Ulva var väpnad till tänderna, sa vargfolket. / Det var krigiskt i dem nu. Inte tussigt och vått som det hade varit förut. Nej, de kände sig som om de hade långa klor och skarpa tänder i käften. Krig skulle det bli. / Binnens folk blev ett björnfolk och Ulvas sa att de var ett vargfolk. Olika som natt och dag. Som sol och måne. Sten och vatten. / För nu skulle det bli rivning och bitning och slitning. Det hade varit mycket ord i skogen. / (s. 13)

Passagen är stilistiskt markerad på många sätt. Här finns många korta stycken, modala markörer av olika slag och markerad talspråkighet. Här finns icke satsformade meningar och antonymiska ordpar. Här finns också en stilistisk anafor (på *Då*), predikativ i fundament (*Krig*) och en hopning av verbalabstrakter med inrim på långt i (*rivning, bitning, slitning*), som rytmiseras extra med *och* på två ställen, inte bara ett. ”De andra” genomgår en mental förändring och känner sig farliga istället för tussiga och diffusa. Lägg märke till att de plötsligt blir till ”folk” när de grupperar sig.

Ulva och Binnen är livsfarliga, men de är inte krigiska. Men ”de andra” tar efter människorna när det börjar köra ihop sig. De har ord och kan därför planera krig.

Omedelbart efter denna sekvens får vi för första gången möta hjälten:

En av dem hade levt alldeles ensam och han visste inte ens av att han hade något namn. Han visste inte var han kom ifrån och gissade att det var en korp som hade tappat honom. (s. 14)

Därefter ges en återblick på den namnlöses färd från fjället, som han måste lämna när det blir ”en lång tid av ont väder med storm och hård kyla” (s. 14), till fjällskogen, där han får se ”Torn som var svarta och grovt fransiga.” (det vill säga granar, s. 15) för första gången. I den nya och okända miljön håller han sig mest för sig själv, men slappnar av framåt västkanten och ”då vart han omringad. Just som han låg och sög på ett mörkrött och genomskinligt vinterlingon” (s. 15) och avkrävs omedelbart svar: ”Är du varg eller björn?” (s. 16). Skymt förstår snabbt att de som frågar är ”arga på allt björnaktigt” (s. 16), och då drämmer Ekman till med sitt 43 ord långa fundament:

Så när de på nytt och på nytt frågade om han var varg eller björn och stack honom i ryggen med en pinne och sa att det skulle gå illa för honom om han inte klämde ur sig vad han var för en, då sa han: / – Ja, inte är jag nån björn inte. (s. 16)

På detta sätt dimper Skymt ner i sin egen berättelse, avtvingas omedelbart ett ställningstagande och får därefter navigera så gott han kan i konflikten. Han är romanens huvudperson, men i utdraget syftar endast 24 subjekt (9,7 %) på honom, 23 gånger med pronomenet *han*, 1 gång med pronomenet *jag*. Och namn får han som sagt inte förrän i kapitel två. Medan Kurt äger scenen från start gör Skymt en smygande entré. Och som subjekt i sin egen romaninledning är han flerfaldigt övertruffad av pronomenet *det*.

Subjektet *det*

Hos Ekman utgörs 25,9 % av alla subjekt av pronomenet *det*; hos Mankell är andelen 13,4 %. Dessa *det* kan indelas i referentiella och icke-referentiella, vilket är betydligt svårare än man kan tro, men här har jag hållit Kajsa Thybergs avhandling *Det-konstruktioner i bruk* (2020) i ett fast grepp och använt de test för referentialitet (s. 70f.) som hon använder för att urskilja *det*-konstruktioner, det vill säga sådana konstruktioner där *det* är entydigt icke-referentiellt. Såväl entydigt referentiella användningar av *det* som osäkra fall har alltså lämnats därhän i denna delanalys. De samlade siffrorna visas i tabell 4. (Hos Ekman innehåller 13 *det*-konstruktioner egentligt eller postponerat subjekt; hos Mankell är siffran 7. Dessa subjekt har redovisats ovan bland innehållssubjekten.)

	Ekman	%	Mankell	%
Referentiellt <i>det</i> + oklara fall	13	20,3	5	20,8
Icke-referentiellt <i>det</i>	51	79,7	19	79,2
Σ	64	100	24	100

Tabell 4. Fördelning mellan referentiella och icke-referentiella *det* som subjekt.

I Thybergs undersökning, med data från tre av Språkbankens korpusar (Akademiska texter, Webbnyheter samt Bloggmix; 2020: 66) är fördelningen mellan referentiellt och icke-referentiellt *det* någorlunda lika i det sammanslagna materialet. Samlat sett är icke-referentiellt *det* något vanligare (50,6 %) än referentiellt (47,8 %), men det finns skillnader mellan korpusarna (Thyberg 2020: 80). Ingen av hennes korpusar domineras av berättande text. I mitt material ser vi en annan fördelning, en femtedel referentiellt och fyra femtedelar icke-referentiellt *det* i båda delmaterialen. Det skulle föra för långt att i detalj beskriva *det*-konstruktionerna i mitt material med hjälp av Thybergs begreppsapparat, men det kan nämnas att den *det*-konstruktion som hon kallar ”konstruktion med opersonligt predikat” (kap. 9; t.ex. *Det regnar*; *Det blev 2 – 0 till Norge*) dominerar stort i mitt material. Hos Ekman är 62,7 % av alla *det*-konstruktioner av denna typ; hos Mankell 52,6 %. Motsvarande siffror hos Thyberg är: akademiska texter 13,5 %; nyhetstexter 23,1 %; bloggtexter 45,9 % (2020, 91). Den gen-

rekänslighet hos *det*-konstruktioner som Thyberg diskuterar på flera ställen ger alltså ett tämligen kraftfullt utslag även i en så liten undersökning som min. Det är tydligt att många *det*-konstruktioner, och många av just typen opersonligt predikat, är ett informellt stildrag. Men som stilbärande drag i Ekmans text bidrar *det*-konstruktionerna med mer än så.

I genomsnitt använder Ekman 5 *det*-konstruktioner per sida, men de är inte jämnt fördelade utan uppträder gärna i par eller kluster, exempelvis:

Det var mycket vatten i markerna nu. *Det* sjöng och susade. (s. 7)

Det var tjäderskog här, men *det* hördes inte ett knäpp. (s. 7)

Det frasar av vingar och utspända vita stjärtkrås när de [orrarna] bugar sig. För länge sen fanns *det* ett folk häroppe som kallade allt detta för vin. *Det* finns ännu ett folk där och de sätter snaror för fågeln och kallar sina fallor för giele. (s. 8)

Det bara knäppte lite. Under henne blev *det* ett gult franstäcke. (s. 10f.)

Men *det* måste också finnas en annan värld. *Det* var svårt att föreställa sig den. (s. 14)

Det-konstruktionerna dyker gärna upp när det handlar om farliga och skrämmande saker:

Det var en skarp dunst omkring henne [vargtiken] och mycket oro. (s. 8)

/ *Det* är mycket död kring en sån där valpning. *Det* kände de. Hon måste ju ha så att den gula mjölken rann till i juvren. / *Det* blev händelser som drog till sig korpar. Råven var där och slet. *Det* var död inne i lyan också. Hon bar ut flera gånger. De som levde över var *det* gott humör på. När de kom ut nappade de efter smörbullar. / (s. 9)

Här är det vargtikens valpning som skildras, men händelserna avpersonifieras: *Det är mycket död ...; Det blev händelser ...; Det var död* Framförallt döljs vem eller vilka som får sätta livet till och blir uppätta. Först när det står klart att två vargungar överlever får dessa aktörsrollen: *nappade de*.

När Skymt blir upptäckt och medtvingad av vargfolket är det som om orden kommer från omgivningen och inte från någon särskild person:

– Är du varg eller björn? väste *det*. / Han visste förstås inte vad han skulle svara. Varg eller björn? Orden pep och fräste omkring honom. *Det* lät som vatten på heta stenar. (s. 16)

Men allra tätast med *det*-konstruktioner finns det i den längre passage som citerats ovan. Här finns 9 *det*-konstruktioner på 22 rader (kursiverade i citatet ovan). Även här är det ett avpersonifierande som sker: *Det hade hänt för mycket för att man skulle glömma av det* (vem kunde inte glömma?); *Det talades mycket om allt detta* (vem talade?); *Det var mycket fett och styrka under björnskinnet nu* (fokus flyttas från björnen som aktör till hennes fysiska förutsättningar); *Då skulle det bli krig; Krig skulle det bli* (mellan vem och varför?); *Det var krigiskt i dem nu* (inte: ”De var krigiska nu”); *För nu skulle det bli rivning och bitning och slitning* (vem ska göra allt detta mot vem?). Och så till sist: *Det hade varit mycket ord i skogen* (inte: ”De hade pratat ...”). Den med *det*-konstruktioner gestaltade kopplingen mellan ord och krig kan knappast göras tydligare.

Min tolkning av *det*-konstruktionernas användning i Ekmans text är tvådelad: Dels bidrar de till en hög grad av muntlighet. *Det*-konstruktioner är mycket idiomatiska i talad svenska, och Ekmans text har som helhet ett mycket muntligt och enkelt språk (jfr Holm 2015, 2016). Dels bidrar de till att flytta fokus från aktörerna. Det som händer och sker i en skog ägs av skogen mer än av de enskilda aktörerna. Det finns inte ont och gott, krig eller fred i skogen som sådan. Det finns bara processer och händelser och djur som agerar utifrån sina egna inneboende förutsättningar, som delar i ett komplext ekosystem. Det är när människorna kommer in (och sätter ord på saker och ting och kastar handgranater) som balansen rubbas. Mitt intryck är att skogen lever sitt eget liv, som en organism som inte personifieras men som ändå uppträder helt i egen rätt och påverkar de gästspelare som dyker upp i den. I det undersökta textutdraget finns ett enda fall av ren personifiering, nämligen av en rönn:

Den dagen stod en rönn i stilla kylan och *släppte ifrån sig* alla löv. Timme efter timme. Det bara knäppte lite. Under *henne* blev det ett gult frans-täcke. [...] Hon [björnhonan] släpade dit löv också. Rönnen *som nyss klätt av sig* stod händigt till. (s. 10-11)

Det är alltså inte generellt genom personifiering som Ekman ger skogen eget handlingsutrymme. Det är istället avpersonifiering av handlingar och till och med repliker som gör att skogen framstår som det viktigaste: både spelplan och huvudaktör. En huvudaktör som är ett system, inte en individ. Och förutsättningarna för individen Skymt begränsas av skogens komplexa liv – på samma sätt som våra egna liv begränsas av den omgivning vi råkat dimpa ner i. Utöver att gestalta själva skogen som det viktigaste ger Ekman skogen medvetande, ord och minne genom ”de andra” – som dock med sin människolikhet inte är helt att lita på.

För att summera: Min undersökning av fundament och subjekt i Mankells och Ekmans romaninledningar stärker intrycket av att Mankells text representerar neutral romanprosa och Ekmans markerad romanprosa. Jag menar dock inte att Leech & Shorts term ”opaque” (jfr inledningen) är en lämplig term i det här fallet. Ekmans text är inte ”opak” i bemärkelsen ogenomskinlig och svårtillgänglig. Den är ”transparent” i bemärkelsen lätt att förstå, men samtidigt är den lättläst på ett nästan försåtligt sätt. Det är lätt att läsa förbi hierarkierna och det subtila maktspelet i skogen. Läser man för snabbt tror man kanske att kapitel 1 bara är ett ovanligt knöligt sätt att introducera berättelsens huvudperson. Min uppfattning är snarare att kapitel 1 ger en nyckel till hur hela boken ska läsas, och den hierarki och värdeskala som upprättas är otvetydig: Skogen [Djuren [De andra [Folk]]]. I skogen fungerar djuren inom systemet, medan folk stör systemet på olika sätt och de andra har en ambivalent status. Ekman skriver om skogen på skogens villkor och använder ett extra animathetssteg och avpersonifierande *det*-konstruktioner för sin gestaltning. Men detta är inte alldeles lätt att se – om man inte glör ganska länge på något så fantasilöst som fundament och subjekt och därtill jämför med en mera stilistiskt neutral text.

Litteratur

- Christensen, Lisa. "Besynnerligt seende. Om perspektiv i Ekmans *Vargskinnet*". *Språkets roll och räckvidd. Festskrift till Staffan Hellberg den 18 februari 2007*. Red. Karin Milles & Anna Vogel. Stockholms universitet, 2007.
- Ekman, Kerstin. *Urminnes tecken*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2000.
- Hellspong, Lennart & Per Ledin. *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur, 1997.
- Holm, Lisa. "Rytm i romanprosa. En studie av rytmiska signalement i tio samtida svenska romaner". *Det skönlitterära språket. Tolv texter om stil*. Red. Carin Östman. Stockholm: Morfem, 2015.
- Holm, Lisa. "Lexikala profiler i några nutida romaner." *Svenskans beskrivning* 34, Lund: Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 74, 2016.
- Leech, Geoffrey & Mick Short. *Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. New York: Routledge, 2007.
- Mankell, Henning. *Den orolige mannen*. Stockholm: Leopard förlag, 2009.
- Thyberg, Kajsa. *Det-konstruktioner i bruk. En systemisk-funktionell analys av satser med icke-referentiellt det i modern svenska*. Göteborg: Göteborgs universitet. Humanistiska fakulteten, University of Gothenburg. Faculty of Humanities, 2020.

Lyssna, hör du dem kvittra och ryta

Bilderboken som fabelövning

Lisa Källström

På omslaget till Ulf Starks och Linda Bondestams bilderbok *Djur som ingen sett utom vi* (2016) får läsaren möta Liten och Stor. Enligt försättsbladet rör det sig här om två djur ”som aldrig sa vilka de var”. De två hemlighetsfullt namnlösa djuren delar upp bildutrymmet i ett under och ett ovan, ett vänster och ett höger. Liten kan på grund av sin storlek uppfattas som ännu ett barn, nyfiket undrande över den kvist och värld det håller på att utforska. På sin vandring i läsriktningen längs den bruna kvisten med rosa och röda blad, har Stor slagit sig till ro med ryggen mot betraktaren. Hen har slutit ögonen med spända öron som lyssnade hen på en ohörbar melodi. Med ena tassens höjd ser hen ut som om hen vilade den på den gröna trädstam vars gren hen sitter på. Stors nos är riktad mot de fem stjärnformade blommor som befinner sig överst i bildrummet.

Ett annat möjligt sätt att beskriva samma bokomslag vore att rikta fokus mot det träd i vars famn Stor sitter, den kvist på vilken Liten vandrar eller blommorna i vänstra hörnet. Blickens fokus riktas då bort från djuren som ryms i titeln till det som normalt sett brukar uppfattas som en bakgrund. Vad som då händer är att vi byter blickfokus. I detta byte blir förgrund till bakgrund och bakgrund till förgrund. Blicken uppfattar då ljusblå ränder

som delar av den blå ytan som löper uppifrån och ned, likt gardinen som fladdrar i vinden eller ljusspelet i en vattenyta. Ytterkanterna till vänster och höger inramas av en gräsgrön kant. Den gröna färgen återfinns i två kvistar som sträcker sig över den blå ytan nedifrån och upp och från höger till vänster. Bara den varma färgen i blommornas cirklar förmår konkurrera med de två djurens solgula pälsfärg.

Vänder läsaren på boken ser hen ytterligare två djur. Hen märker då också att bak- och framsida hör ihop och är en enda teckning, en enda värld. Dessa nya djur lever i samma blå och gröna värld som de första två. Baksidestexten uppmanar till att utforska den hemliga zoologin ytterligare: "Visst finns dom osedda djuren/på land och under vattnets yta/Låt dom vara!" Samtidigt ges läsaren en ledtråd om var hen kan söka efter dessa osedda varelser. De finns inte ute i naturen utan inom var och en av oss. Vi behöver bara sluta ögonen, spetsa våra öron och lyssna för att höra dem "kvittra och ryta" (Stark & Bondestam, 2016). Baksidestextens uppmaning till läsaren att pröva en introspektiv blick kan få oss att undra om inte bilderboken egentligen vänder sig till vuxna lika mycket som till barn.

Syftet med detta bidrag är att visa vad som händer om vi läser bilderboken om de osedda djuren med den speciella retoriska energi i fokus som uppstår när vi bläddrar i boken, känner lukten av trycksvårta och låter färgerna inverka på oss samtidigt som vi tar del av ordens rytmiska klang. Bläddrandet blir en form av *techne*, en inlärd aktivitet och samtidigt ett formgivande tillägnande. Just denna aktivitet uppmanar oss bokpärmerna till. Bokstäverna står i versaler i stigande teckenstorlek på det större djurets rygg i blodröda bokstäver. Den varierande teckenstorleken gör att påståendet "Djur som ingen har sett" blir till en initierande och hemlighetsfull viskning, när de betydligt mindre bokstäverna "utom vi" läggs till. Bokstäverna hade kunnat höra till djuret, likt en tatuering eller ett tröjtryck, om inte deras röda färg hade gått igen i de röda bladen på den kvist som det mindre djuret klättrar på.

En fabelövning

Att se på ett textsystem och dess konstruktiva principer retoriskt innebär att reflektera över vilka funktioner dessa fyller i sitt kommunikativa sam-

manhang. Den konstruktiva princip som aktualiseras här kan vi kalla för en *representationsprincip*. Olika textsystem har olika sådana principer. Medan en tidningsnyhet i princip alltid förväntas uppfattas som en representation av en faktisk händelse, gäller det för en saga i princip aldrig. Tecknets representativa uppgift uppenbarar sig alltså först när det uppträder inom ramen för sin kontext. Exempelvis kan dikter få en annan betydelse om de beledsagas med illustrationer i en bilderbok än om de trängs ihop inom ett poesialbums pärmar. Med det sagt blir det tydligt att det vi säger och tecknar inte har en given betydelse utan tillskrivs mening i sin kontext och utifrån den särskilda genre som de antas tillhöra.

Alla böcker är naturligtvis materiella föremål, men inte alla böcker blir ”materialiserade” konstaterar Hanna Field i *Playing with the Book* (2019, 11). Med begreppet ”materialiserad” påminner hon om att läsakten inbegriper läsarens händer och blick som iscensätter boken som ett materiellt objekt. Boken blir materialiserad i själva läsakten när någon bläddrar i den, känner över pappersytan med fingrarna och låter blicken vandra över bladen. Dessa materialiseringssprocesser gör det möjligt att tala om bilderböcker inte bara som produkter utan (även) som processer där läsaren medverkar (Field, 2019; Kümmerling-Meibauer & Meibauer, 2019; Müller-Wille 2017; 2020). Det innebär att vi intresserar oss för det som kan kallas bokens kulturellt präglade (kodade) materialitet, det vill säga hur den som gripbart ting ges form och mening inom specifika sociala och historiska sammanhang i ett vardagligt brukande.

Även läsarnas blick är en viktig aspekt av denna materialisering (Källström, 2020). Vi kan tala om hur vi skapar mening av text och bild genom vår blick som en form av *techne*. *Techne* kan tolkas som en verktygslåda med knep som retorn, i det här fallet bilderbokens skapare, kan ta till för att övertyga. Men *techne* kan också vara ett görande som när blicken ger form och mening åt ett par streck (Sterne, 2006, 91f; Heidegger, 1977, 13). Som när läsaren tolkar bilderboken om de osedda djuren som vore den en fabel. Fabeln ingick bland de övningstal för blivande talare som under antiken kallades *progymnasmata*. Anders Eriksson tar också upp fabeln i sitt bidrag i denna festskrift som ett exempel på en påhittad berättelse med ett inre sanningsvärde. I Ulf Starks och Bondestams bilderbok färdas läsaren ovan hav och under sten, till Nordpolens isande kyla och öknens ste-

kande värme. Illustrationerna består stundom av collage, det vill säga klipp av bilder, målade eller skuggade, och monterade eller målade, lager för lager. På andra håll är bildytorna rena, djupa och svarta där färgglada figurer bryter mörkret.

Trots att de osedda djurens livsrum, berättelsens *setting*, tycks familjär är de själva tagna ur fantasin. Vi kan tolka bilderboken som ett rent fabulerande, i betydelsen fria fantasier. *Fabel* går tillbaka till det latinska ordet *fabula* och är relaterat till *fari* (att tala) och *fateri* (att erkänna) (Liebfried, 1976). Stark och Bondestam beskriver inte toppskarvens utseende och konstitution, mosaiktrollsländan vid åkerrenen eller ormslån som slingrar in i skydd av vissnade blad vid vandrarens skogsutflykt. Titeln till trots rör det sig i bilderboken om de osedda djuren nämligen inte om utrotningshotade och okända djurarter. I stället visar dikterna, iscensatta genom illustrationerna, på det mänskliga och undflyende i vår vardag. Vi kan läsa bilderboken som en allegori över mänskliga tillstånd med alla dess tänkbara tillkortakommanden och le igenkännande. Vad bilderboksskaparna försöker fånga genom sina djurdikter är mänskliga känslöstämningar.

De osedda djuren lever sina liv på bilderboksuppslagen utan att störas av krav på mening och målsättning. Bilderboken saknar också den kronologiska ordning som har sagts vara så kännetecknande för fabeln (Eriksson, 2017, 23). Bilderbokens avsaknad av en kronologisk handlingsföljd blir ett ställningstagande för det särskiljande och udda. ”Det vilar något djupt mänskligt och komplext över dessa nästan osedda djurfigurer. Något som gör att dessa dikter och bilder kan roa och slå rot hos såväl barn som vuxna” konstaterar Ella Andrén i en recension med den talande titeln ”Knasigt, komplext och alldeles underbart” (Andrén, 2016).

Dessa djur bär fantasieggande namn som Eskalopen, Karakaerna och Celansetten. Djuren blir exempel på stämningslägen: ensamhet (Eskalopen och Bombomen), förvåning (Lummalin), förmågan att släppa fri sitt inre djur/eller växt (En Annan), sammanhållning (Kakakerna), livskraft (Bipolaren), frihetslängtan (Nomadinen), drömmen om att få vara en annan (Klumpantropus), förmågan att vara tillfreds med tillvaron (Gulalan), kärlek till naturen (Doranen), den alldeles unika glädjen i en speciell upplevelse (Celansetten) och optimismen hos den som har höga förväntningar (Daglingen). Daglingen bidar sin tid som en larv i trettio år under vattenytan. En dag får han antenner, vingar och kropp. Trots att han då

bara lever blott en enda dag, utbrister han euforiskt livsbejakande: ”Jag har hela mitt liv framför mig!”.

Väntansdjuren och Enstöringen

Det finns ett stråk av vemod, men också av humor i bilderboken. Visuellt blir det särskilt tydligt när två djurarter delar samma bilderboksuppslag som när Väntansdjuren syns sida vid sida med Enstöringen. Uppslaget är uppdelat i tre vågräta linjer av blått som i stigande grad går från mörkblått till ljusare blått.

Linjen som skiljer det ljusaste färgfältet från det näst ljusaste är rak och markerar bildens mittfält. De båda nedre färgfälten upptar ungefär lika stor plats, även om det mörkaste färgfältet löper i en mjuk vågformad rörelse. Centralt placerat i bilden avtecknar sig en mörkblå yta som först får mening och betydelse när den tolkas i relation till de andra ytorna inom en gemensam inramning i en specifik kontext. Det mittersta färgfältet som går från ljust till mörkare blått i successiva färgschatteringar blir till hav.

Till vänster sträcker sig tre mer kvadratiska ytor för att täcka alla tre färgfälten. Kvadraterna bildar klippavsatser. Högst upp på denna klippformation är ett djur lik en röd cirkel. Djuret är Enstöringen. Den har fällt ut vingarna som hade den precis landat. Lätt framåtböjd vilar Enhörningen sitt tunga huvud i händerna.

Ulf Stark diktar:

ENSTÖRINGEN

Enstöringen stör ingen
den sitter på sin klippa av basalt
med huvudet under vingen
och tänker: ”Vad skönt att slippa ALLT”.

Dikten är lika delar melankolisk som humoristisk, om inte rent av lakonisk, i betydelsen kort och konsekvent som bilderbokens andra dikter. På samma uppslag trängs också en annan dikt om en annan djurart. Nedanför Enstöringen befinner sig 14 mindre ovala former. Dessa vita former blir till Väntansdjur när läsaren tolkar dem tillsammans med dikten på bildsidans övre hörn.

Ulf Stark diktar:

VÄNTANSDJUREN

Dom står vid havet i en ring: Väntansdjuren.

Deras ögon ljust, ljust blå.

I evigheter har dom stått just så
väntande på NÅGONTING.

Väntansdjuren bildar tillsammans en halvcirkel. De liknar varandra och samtidigt har de alla ett ansiktsuttryck som särskiljer dem. Genom läsarens livserfarenhet kan hen fylla på scenen med ytterligare tillbehör, som andra Väntansdjur på den lilla ön borta i horisonten, fast hen inte säkert kan säga att det inte här snarare rör sig om en fjärran barrskog. Hen kan också vidga scenen med en tidsaspekt och dikta in en berättelse om en grupp som har samlats i väntan, där bilden bara återger ett förtäta ögonblick i ett längre förlopp. Läsaren kan gå utöver den indexikala beskrivningen som när jag attribuerar ett visst vemod hos djuren i deras relation till det större röda djuret som sitter uppflugit på den blå klippavsatsen med ryggen vänd mot dem och läsaren. Tolkade tillsammans visar de båda djursorterna på det oförlikliga i vår vardag som vi ändå nödgas att acceptera.

Förgrund och bakgrund

Blicken söker sig till djuren på bilduppslaget med Enstöringen och Väntansdjuren, trots att bilden är komponerad runt två träd, ett större centralt placerat i förgrunden och ett mindre träd – likt ett svar – i bakgrunden. Vid blickens sökande över bildytan ges inte träden samma vikt som djuren. Skälet till det är inte bara att djuren, precis som i resten av bilderboken är så många fler. Bara på detta uppslag finns det femton djur mot två träd (om inte de konturer vi ser i bakgrunden ändå tolkas som en barrskog). Det beror inte heller bara på att Starks dikter som onekligen också handlar om djuren får en framträdande plats genom att stå på både vänster- och högersida i det utrymme av bilden som brukar upptas av ny information.

Träden ges också mindre vikt på grund av deras färgsättning. Medan Enstöringens röda kolorit tränger sig på läsaren genom sin monokroma intensitet träder det omgivande landskapet i bakgrunden. Enstöringens

röda färg är kompromisslös och full av energi samtidigt som trädens blå-bruna kulör signalerar lugn och trygghet. Ändå är trädet i förgrunden centralt placerat. I blickens omvärdering där trädet rycker i centrum för uppmärksamheten kan betraktaren läsa in längtan i bilduppslaget, inte bara i Väntansdjurens blå blickar utan också i trädets nakna grenverk. Långt borta i horisonten sträcker ett annat träd på sig på liknande sätt som det första. De två träden är del av samma värld liksom de mycket olika djuren, men ändå avskilda.

Det blickbyte som jag här har föreslagit kräver en taktill och sensuell kunskap om linje och yta som kan vägleda läsaren genom ett varierande och heterogent material. Det finns sociala normer och praktiker och gemensamma erfarenheter som gör att vi normalt ser bilder på ungefär samma sätt. Om retorik handlar om det som kunde vara på annat sätt, se Anders Sigrells bidrag i denna festskrift, kunde vi också se på världen med en annan blick. Vi träffar val genom våra blickhandlingar (jfr Källström, 2020). Vad som träder åt sidan för vår uppmärksamhet har att göra med *doxa*, våra etablerade föreställningar om världen (jfr Rosengren, 2002).

Blå intensitet

Blått är liksom på förra uppslaget en viktig färg i nästa bilderboksuppslag om En Annan. Färger brukar sägas höra till ytan. Men färg kan också knytas till den upplysande eller klagörande energi som kan utvecklas i själva betraktelseögonblicket. Färger brukar knytas till rum, men vi kunde också beskriva färg i termer av tid. Vi kan då tala om varierande intensitet och hastighet. Variationen mellan snabb och långsam passage av färg stör ett försök att sammanfatta en bild med en blick (Deleuze, 2005, xxix). Ur ett retoriskt perspektiv kan vi tala om att färgen blir till en form av *attentum parare*, en uppmärksamhetsmarkör, och *captatio benevolentiae*, ett väckande av välvillighet. Båda är viktiga principer, eftersom de talar om sinnesintrycks potential att uppmuntra blicken att engagera sig.

Rött brukar annars antas ofta besitta en särskild intensitet, men här är det blått (som sagt) som träder i förgrunden. Blått har sagts vara nästan lika motsägelsefull som våra känslor själva (Sloterdijk, 2022, 13). De betydelser som vi har tillskrivit färgen varierar från melankoli till en lugnande

blå ton. Blått kan tolkas som kallt, men den kan också bära med sig en värme. Färgen är förknippad med himlen och havet med omvälvande naturupplevelser. Men färgen hör också drömmen till. Tydligast blir denna senare tolkning i bilduppslaget En Annan.

Ulf Stark diktar:

EN ANNAN.

Det bor EN ANNAN inuti

Under min fjäderdräkt

Jag kan höra dess skri

”Släpp mig fri!”

”Släpp mig fri!”

Det är otäckt

Jag tror inte ens att vi är släkt.

Humorn är tydlig i uppslaget, samtidigt har den en mörk ton. Vem är denna andra, som skriker om att äntligen få bli befriad? Medan uppslagets högersida visar en vilt växande blå växt förstår den läsare som låter blickens vandring gå från vänster till höger att den hör till den nakna kycklingkroppen på uppslagets högersida. Kroppens rosaröda ton synliggör djurets nakenhet men också den smärta som en ofrivillig avklädnad kan vålla. Några tunna blyertsstreck betonar de fjädrar som inte längre finns där. Strecken går igen i vertikala streck i horisonten. Bildrummet i vilket fågeln befinner sig är köttfärgat. Själva metamorfosen accentueras som en chockartad och smärtsam process. Den förknippas med den traumatiska förlusten av den egna kroppen. Smärtan understryks av bildrummets köttfärgade kulör. Medan växtligheten i förra bilduppslaget fortfarande intog en traditionell roll, förpassad till bakgrund – även genom sin dunklare färgsättning – har den nu gjort sig självständig. Förändringen kommer inifrån.

Metamorfos

För att förstå den roll som växtlighet tilldelas i bilduppslaget om En Annan kan vi jämföra med berättelsen om Daphne i Ovidius *Metamorfoser*. När Daphne förvandlas till ett lagerträd i sin flykt undan den trånsjuka Apollon är metamorfosen ögonblicklig orsakad av en yttre handling. Daphne fryser

i sin ställning. Från att ha varit i rörelse blir hon något stillastående och vegetativt. Hennes mänskliga medvetande överförs inte till lagerträdet. Snarare blir hennes kropp plötsligt ett med den nya, okända formen. Daphne vill springa iväg, men hennes fötter är redan rotade i jorden.

Medan Daphnes metamorfos går från rörelse – *movere* – till något statiskt – *stasis* – är den här omvänd. Fågelstjärtpennorna växer med överaskande fart. Den blå färgen understryker en känsla av överklighet som blir till en mardröm. En annan tolkning av samma bilduppslag skulle kunna göra gällande att det här inte rör sig om en växt utan om ett annat djur. I jämförelse med berättelsen om Daphne påminns vi om att växter under en lång tid nekades förmågan att tänka, känna och agera – som också ordspråket ”att vegetera” visar på. Växter har inget ansikte – eller för delen ögon – med vilka de kan skapa ett förhållande till världen som är igenkännbart för människor (jfr Morton, 2007). I Bondestams illustration tycks fågelns stjärtpenor istället ha fått eget liv och slingrar sig likt en snabbt växande urskog omöjlig att få bukt med över hela bokens vänstersida.

Växten som blir till i denna metamorfos tillskrivs dessutom ett ansikte genom att den ges ett namn, En Annan. I klassisk tid talade grekerna om *prosopopoiia* (Quintilianus använder det grekiska uttrycket i IX, II, 31) Verbet *prosopopoieo* betyder personifiera, införa opersonliga begrepp och få dem att tala på ett mänskligt sätt. Timothy Morton menar att animism fyller en funktion i en blickens omförhandling av det som tidigare var förvisat till ytterkanten av vår uppmärksamhet (Morton, 2007, 180). Begreppet *prosopopoiia* kan användas för att beskriva relationen till växter som plötsligt blir något mer än bara statister i ett skeende men också vad som händer när bildböcker – som den här diskuterade – träder i interaktion med läsaren. Med Walter Benjamin kunde vi tala om hur blicken kan sensibiliseras genom den estetiska upplevelsen (Benjamin, 1991, 646). Han diskuterar hur vi kan bli varse det särskilda i vardagslivets monotona rytm. Upplevelsens särskilda intensitet hör (som jag visade ovan i bidraget ”Kom med på en flygtur”) inte bara känslorna utan också vår kognitiva förståelse av omvärlden till.

Allt svårt kan sägas med humor

I Ulf Starks dikter såväl som i Linda Bondestams illustrationer samsas som jag här har velat visa djupt mörker med den glättigaste glädje, melankoli, skönhet och ren och skär knasighet. Här finns smärta och silverkanter, självklar gemenskap och den ödsligaste ensamhet. Här samsas både behovet av att hålla sig gömd med en lust att skrika så att det ekar mellan bergen, ett behov av att synas och att osynas – allt i samma tufsiga figur. ”Allt svårt kan sägas med humor – även om inte alla kan det” konstaterade Ulf Stark en gång i en intervju (Stark, 2008). Repliken kan ses ett slags programförklaring att försöka skriva om sådant som kan vara svårt – om inte nästan omöjligt – att sätta ord på, som avvisande, längtan och sorg.

Med tanke på bilderbokens melankoliska ton är det möjligt att fråga sig om den överhuvudtaget vänder sig till barn. Ulf Stark motsatte sig också en alltför tydlig åldersanpassning i en tilltro till den estetiska upplevelsen. Kanske är det en förklaring till varför ingen av de bilderböcker han gjorde tillsammans med Linda Bondestam är särskilt barnvänliga, i betydelsen anpassade efter vad vuxna menar att barn bör kunna förvänta sig av bilderböcker. Visserligen är denna bilderbok indelad under kategorin små barn på svenska bibliotek, ändå motsätter sig den varje försök till entydig åldersindelning. Men så företrädde Ulf Stark också åsikten att böcker inte ska vara läsarpassade, då blir de förenklade, ”normalspråklig och tråkadpterad” (Stark, 2008).

Om vi jämför bilderboken *Djur som ingen sett utom vi* med Starks och Bondestams tre andra gemensamma bilderbokprojekt finner vi flera likheter. Redan deras första bilderbok, *Diktatorn* (2011), kännetecknas av en humor, ömhet och anarki. Diktatorn är en skildring av en liten tyrann (eller ett barn). De andra lyder honom när han befäller. De matar honom, borstar hans tänder och läser för honom – men bara sådana sagor som handlar om hans egen förträfflighet. Men en finns det som inte vill lyda. Flickan Sirkka vill inte bli hans vän. För en liten tyrann kan det bli ensamt till slut. Bilderboken leker med collageformatet. Även texten är utklippt och fastklistrad på annars enfärgade pappersark. Även i den här diskuterade bilderboken har Bondestam klippt och klistrat. Exempelvis är de blå och gröna ränder mot vilka pärmbildens djur avtecknar sig pappersremсор.

Färgsprakande illustrationer finner läsaren även i *Allt det här*. Bilderboken är en skapelseberättelse för små barn. Här uppehåller sig Stark med humor och lekfulla rim vid stort som smått: blåbär, dinosaurier och lampor medan Bondestam skildrar i lysande färger hur det lilla barnet blir till, växer upp och ger sig ut på upptäcktsfärd. Här är den vemodiga ton som vinner större genklang i den här diskuterade bilderboken och *Min egen lilla liten* mer frånvarande. Den senare bilderboken handlar om en omöjlig kärlek mellan en grå varelse, så grå som berget självt, och en gnista, som förrirrar sig. Gnistan bryter sig in i varelsens mörker och grå tillvaro med löften om ljus och färger. Berättelsen om åtrå och flyktig vänskap mellan två olika väsen påminner om den klassiska finska folksången *Päivänsäde ja menninkäinen* ("Solgnuttan och trollet"). Tonen går där liksom här i moll – men inte utan en skälmsk blinkning mot den som tar boken i sina händer, bläddrar i den, känner över pappersytan med fingrarna och låter blicken vandra över bladen.

Sammanfattning

I detta bidrag har jag diskuterat två bilderboksuppslag i Ulf Starks och Linda Bondestams *Djur som ingen sett utom vi*. Medan naturen i det första uppslaget fortfarande förpassas till bakgrunden ifrågasattes denna tilldelade roll i det andra uppslaget. Samtalet om ekopoesi har ibland fått oss att tro att det finns vissa verk som är ekopoetiska i sig själva (Killingworth, 2004, 9). Denna ansats är problematisk eftersom det förutsätter en författarintention som långt ifrån alltid är uttalad, eller ens existerar. Att analysera poesi ur ett retoriskt-ekokritiskt perspektiv kan däremot innebära att man undersöker hur poesi förhåller sig till människans påverkan på naturen (Glotfelty, 1996, xix). Ekokritiken blir då ett analysverktyg som kan hjälpa läsaren att förstå sin tolkning av en text eller för den delen en bild och dess samspel med texten utifrån omgivande doxa.

Bilderboken om de osedda djuren är inte särskilt omskriven i en litteraturteoretisk kontext. Men Emma Tornborg diskuterar tre uppslag ur Starks och Bondestams bilderbok. Det är inte samma två som jag diskuterar här. Ett av hennes exempel är Klumpantropos, som stor och tung trampar runt i sopor men drömmer om att få vara lätt som en fjärl. På nästa uppslag

har han genomgått en metamorfos och kan flyga. Tornborg tolkar metamorfosen så att han återgår till att bli natur efter att ha synliggjort det utväglösa i vår livsföring (Tornborg 2020, 32). Metamorfosen kan också tolkas i religiösa termer som en pånyttfödelse i ett bättre sammanhang.

Själv tolkar jag Klumpantropos förvandling som ett ställningstagande för den estetiska upplevelsen, bortom begreppsbildning, men likväl med etiska implikationer. I Tornborgs läsning går reflektioner om boken som ekopoesi hand i hand med tankar runt hur vi vuxna kan arbeta med läs-förståelse med barn. Hennes resonemang om boken utmärks av en vilja att förstå hur bilderböcker kan fungera formativt för barns och ungas förståelse för natur. Hon understryker att bilderboken fungerar ypperligt i samtal om hållbarhetsfrågor, eftersom den i det enskilda uppslaget visar en progression från en antropocentrisk världsbild till en ekocentrisk.

Liknande frågor som Tornborg lyfter har även norska kollegor inom nätverket NaChiLitCul ställt sig med syfte att ta ett ekopoetiskt grepp om dikten (jfr Goga & Pujol-Valls, 2020, 2). Bland publikationerna kan bland annat Marianne Røskelands (2018) artikel om Ruth Lillegravens diktsamling *Eg er eg er eg er* (2016), Anna Karlskov Skyggebjergs (2018) läsning av Karen Filskovs ”visuella skogspoesi” i *Skoven fra oven* (2015) och Berit Westergaard Bjørlos (2018) artikel om ett urval djurdikter av *Ted Hughes* nämnas. I sammanhanget är också antologierna *Ecocritical Perspectives on Children's Texts and Cultures* (2018) och *Didaktiska perspektiv på hållbarhetsteman* (2020) intressanta.

Mitt retoriska bidrag till ovannämnda ekopoetiska forskning är att jag betonar hur viktigt det är att vi omprövar vår blick på omvärlden genom aktiva blickhandlingar (jfr Källström, 2020). Först då kan det som har förpassats till bakgrunden bli till förgrund. Översatt till bildens värld kan det då handla om den plötsliga lyskraft en bild kan utveckla när vi plötsligt får syn på något som vi inte tidigare har lagt märke till och detta något vinner en särskild betydelse för oss, som när jag ser ett träd i ett bilduppslag sträcka sina kala grenar mot himlen. Det estetiska får etiska implikationer. Kanske bör jag tillägga att förutom uppslaget om djuret En Annan intar bilderboken om de osedda djuren onekligen en rätt traditionell inställning till naturen. Desto mer åligger det läsaren att ta ställning och byta blickvinkel.

Linda Bondestam kom att återvända till sitt ekokritiska anslag. I bilderboken *Mitt bottenliv av en ensam axolotl* möter läsaren en liten axolotl som en dag föds, som den enda överlevande av 987 exemplar. Den börjar skolan och umgås med tigersalamandrar men en dag får de lungor och kliver upp på land och axolotlen är ensam kvar. Den roar sig med att titta på filmer i telefoner som lunsarna (människorna) slängt och torkar alger men livet är ganska trist. En dag brinner det ovanför vattenytan och sen kommer en stor storm som förändrar världen för evigt. Denna senare bilderbok skildrar en värld i förfall. Men denna bilderbok kräver sitt eget sammanhang och att jag skriver en ny text. Vi skyndar vidare med vår blick för att träffa nya val om vad som borde vara i fokus för vår uppmärksamhet.

Ulf Stark diktar:

CELANSETTEN

I havets djup
finns inget ljus
bara nattkorall och bottengrus
där bor en Celansett
som inget öga ännu sett
Men kom en lyktfisk förbi där och lyste
skulle vi få en anings aning
om det underbara

Litteratur

- André, Ella. "Knasigt, komplext och alldeles underbart." Dagensbok.com, 2016. Tillgänglig: Knasigt, komplext och alldeles underbart | dagensbok.com
- Augustpriset. Ulf Stark och Linda Bondestam talar om *Djur som ingen sett utom vi* på Augustnomineringen. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=f1vzTQk9ypQ>.
- Bjørlo, Berit Westergaard. "Illustrerte dikt: Bildeboka som arena for barnepoesi." *Barnelyrikk: En antologi*. Red. Anne Skaret. Vallset: Oplandske Bokforlag, (2015), 105–124.
- Deleuze, Gilles. *Francis Bacon: The Logic of Sensation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.
- Field, Hannah. *Playing With the Book: Victorian Movable Picture Books and the Child Reader*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2019.
- Glotfelty, Cheryl. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens: The University of Georgia press, 1996.

- Eriksson, Anders. *Retorikens grunder*. Studia Rhetorica Lundensia 2. Lund: Lunds universitet, 2017.
- Goga, Nina et al. *Ecocritical Perspectives on Children's Texts and Cultures: Nordic Dialogues, Critical Approaches to Children's Literature*. Berlin: Springer Verlag, 2018.
- Goga, Nina & Maria Pujol-Valls. "Ecocritical engagement with picturebook through literature conversations about Beatrice Alemagne's On a Magical Do-Nothing Day." *Sustainability*, (2020), 1-17.
- Heidegger, Martin. *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York: Garland Publishing, 1977.
- Leibfried, Erwin. "Wort und Begriff der Fabel." *Fabel. Sammlung Metzler*. Stuttgart; J.B. Metzler, 2016.
- Skyggebjerg, Anna Karlskov. "Poetic constructions of nature: the forest in recent visual poetry for children". *Critical approaches to childrens literature*. Red. Nina Goga et al. New York: Palgrave Macmillan, (2018), 141-155.
- Keller, Lynn. *Recomposing Eco-poetics: North American Poetry of the Self-Conscious Anthropocene*. Charlottesville: University of Virginia Press, 2017.
- Löwe, Corina & Åsa Nilsson Skåve (red.). *Didaktiska perspektiv på hållbarhetsteman i barn- och ungdomslitteratur*. Stockholm: Natur & Kultur, 2020.
- Killingsworth, M Jimmie. *Walt Whitman and the Earth: A Study of Eco-poetics*. Iowa: University of Iowa Press, 2004.
- Kümmerling-Meibauer, Bettina & Jörg Meibauer. "Picturebooks as objects." *Libri & Liberi*, (2019), s. 257-278.
- Källström, Lisa. *Pippi mellan världar: En bildretorisk studie*. Lund: Mediatryck, 2020.
- Morton, Timothy. *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- Müller-Wille, Klaus. *Sezierte Bücher. Hans Christian Andersens Materialästhetik*. Paderborn: Wilhelm Fink, 2017.
- Müller-Wille, Klaus. "Das Lesen neu erfinden." *Konzepte, Analogien, Beispiele. Schnittstellen der Kinder- und Jugendmedienforschung: Aktuelle Positionen und Perspektiven*. Red. Ute Dettmar et al. Berlin: J.B. Metzler (2020), 11-26.
- Nikolajeva, Maria. *Power, Voice, and Subjectivity in Literature for Young Readers*. New York: Routledge, 2010.
- Ovidius. *Metamorfoser*. Tolkad och kommenterad av Ingvar Björkeson. Stockholm: Natur och kultur, 2015.
- Røskeland, Marianne. "Natur i litteraturen. Økokritisk litteraturundervisning med dømme frå diktsamlinga Eg er eg er eg er". *101 litteraturdydaktiske grep – om å arbeide med skjønnlitteratur og sakprosa*. Red. Kåre Kverndokken. Oslo: Fagbokforlaget, (2018), 39-56.
- Sloterdijk, Peter. *Wer noch kein Grau gedacht hat: Eine Farbenlehre*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2022.
- Stark, Ulf. "Oron för barns bristande läsförmåga går ut över litterära värden." DN.se, 2008-05-06, Tillgänglig: <http://www.dn.se/dnbok/dnbok-hem/ulf-stark-6-maj>.

- Stark, Ulf. "Ska jag stå i skamvrån nu?", DN.se, 2008-04-29, Tillgänglig: <http://www.dn.se/dnbok/dnbok-hem/ulf-stark-29-april>.
- Stark, Ulf & Linda Bondestam. *Allt det här*. Helsingfors: Schildts & Söderströms, 2012.
- Stark, Ulf & Linda Bondestam. *Djur som ingen sett utom vi*. Stockholm: Förlaget Bergh, 2016.
- Stark, Ulf & Linda Bondestam. *Diktatorn*. Stockholm: Förlaget Bergh, 2011.
- Stark, Ulf & Linda Bondestam. *Min egen lilla liten*. Helsingfors: Schildts & Söderströms, 2014.
- Sterne, Jonathan. "Communication as Techne." *Communication as ... Perspectives on Theory*. Red. Gregory J. Shepard et al. Los Angeles: Sage, (2006), 91–98.
- Svare, Silje Harr & Anne Skaret. "Menneske og natur i Hanne Bramness' barnelyrikk. Skogen i hjartet som illustrert langdikt og som forestilling for barn." *Nordisk samtidspoesi*, (2020), 179–222.
- Tornborg, Emma. "Didaktik, estetik, antropocentrism – ekopoesi för barn." *Didaktiska perspektiv på hållbarhetsteman i barn – och ungdomslitteratur*. Lettland: Natur & Kultur, (2020), 20–38.
- Whitley, David. "Inner Animals: Nature in Ted Hughes's poems for Children." *The Aesthetics of Children's Poetry*. Red. K. Wakely-Mulroney & L. Joy. London: Routledge, (2018), 196–207.
- Zillén, Erik. *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet: En genrehistorisk studie*. Göteborg: Makadam, 2020.

BLÄNKARE

Från andra sidan av en forskarutbildning

En reflektion över retorikens natur

Mirey Gorgis & Alexander Stagnell

Bara ett halvår efter att vi hade påbörjat våra doktorandstudier under höstterminen 2012 inleddes på Södertörn ett samtal om retorikämnets natur. Detta samtal gav upphov till en rad långa diskussioner, men också ett par försök från kollegor att definiera ämnet med målet att en viss förståelse av retoriken skulle kunna utgöra en grund i vilken såväl forskning som utbildning kunde ta avstamp alternativt ta avstånd från. Denna debatt gjorde också att vi, som två rosenkindade doktorander, kände oss manade att svara på frågan om vad retoriken är. Det gemensamt författade svaret uppskattades där och då av Lennart, som också önskade att vi skulle utveckla våra tankar – något som vi, på grund av avhandlingsskrivande, aldrig fick tid att göra. Det har nu gått nästan exakt ett decennium sedan vi skrev den här texten, och under denna tid har vi båda hunnit disputerat. Som ett sätt att hylla Lennarts retoriska gärning vill vi ta tillfället i akt och uppfylla hans önskan. Men i stället för att skriva klart vår nu snart tio år gamla reflektion över retorikens natur har vi valt att här publicera texten såsom den såg ut då (med några smärre kosmetiska förändringar), tillsammans med våra tankar om retorikens natur i dag, från andra sidan av en forskarutbildning.

Vad gör retoriken?

Frågan om hur retoriken bäst bör definieras – både i termer av dess särart men också, och kanske framför allt, i termer av dess verksamhet – är en angelägen problemformulering för retoriken i dag. Frågan är komplicerad och tangerar på ett sätt många andra frågor; frågan om vad retoriken *är* reser inte minst frågan om vad retoriken *gör*; såväl i termer av dess meningsskapande som i dess meningsavkodande praktik.

Att tala om vad retoriken gör är dessutom, i en mening, detsamma som att tala om vad retoriken, historiskt sätt, har gjort. Inte minst eftersom retoriken, på samma sätt som retorikens dialogpartners, alltid befinner sig i dialog med den historia som ger den en riktning. Samtidigt som retoriken blir vad den är i förhållande till sin historia befinner sig den på samma gång, i samma ström, i en ständig rörelse framåt, mot den framtid som den kommer att bestå i. Mot den bakgrunden tjänar Aristoteles definition av retoriken som en upplysande utgångspunkt för diskussionen om retorikens vara och göra.

Aristoteles inleder sin utläggning om retoriken med att identifiera retorikens, vid tiden, mest framträdande problem, vilka han återfinner i sin egen tids läroböcker om retorik. Aristoteles menar att de tidiga läroböckerna ägnar allt utrymme åt övertalningsmedlen, det som på grekiska heter *pistis*, och inget rum alls åt enthymemer, vilka, enligt densamme, utgör ”övertalningens (*pistis*) själva kropp”. (I,1,3) Han skriver,

Det är tydligt att metoden som innefattas av konsten är inriktad på övertalningsmedlen (*pistis*), att övertalningen (*pistis*) är ett slags bevisning (apodeixis) (vår övertygelse är som mest fast när vi antar att något har blivit bevisat), att retorisk bevisning är ett enthymem, att detta, enkelt uttryckt, är det mäktigaste övertalningsmedlet (*pistis*), att enthymemet är ett slags syllogism (*syllogismos*) och att det är dialektikens uppgift – antingen i dess helhet eller till någon av dess delar – att undersöka varje syllogism i lika mån. Därför är det uppenbart att den som bäst kan undersöka av vad och hur en syllogism formuleras, är också skickligast på att använda enthymemer, om han dessutom förstår om vilka ämnen ett enthymem används och hur det skiljer sig från de logiska syllogismerna. Att kunna identifiera sanningen och det som liknar sanningen hör till samma förmåga. (Aristoteles, I.1.11)

Aristoteles definition av retoriken framvisar på vad sätt och i vilken mån som den klassiska aristoteliska retoriken uppehåller sig vid som senare kommit att kallas för social mening. Den entymemiska reduktionen – bruket av entymem över huvud taget – förutsätter nämligen alltid det sociala sammanhang i vilket denna förtätning får och ger mening. På detta sätt är Aristoteles en av de första att betrakta retoriken utifrån dess socialitet: genom honom blir retoriken förbunden med den gemensamma förståelsens försanthållanden; till de gemenskaper i vilka denna formar mening och antar meningsfullhet. I och med detta, kan man säga, får därför retorikens publikorientering ett teoretiskt och filosofiskt fundament.

*

Den retorikvetenskapliga reflexionens primära objekt – entymemet – har alltså sin hemvist i det sociala. Det sociala är i sin tur naturligtvis allt annat än singulärt, eller statiskt, utan i stället, och i likhet med retoriken själv, mångskiktat och pluralistiskt. Samtidigt som entymemet öppnar upp retoriken för publiken, för publikens igenkännande och medbestämmande, öppnar det också upp retoriken för kritik; de tankeled, premisser, argument som utesluts ur syllogismen gör entymemet, förutom retoriskt effektivt, också sårbart. Den entymemiska reduktionen, det vill säga det i text eller tal som framstår som ovidkommande, antingen därför att det äger en självklarhet, eller därför att det framstår som utsägligt, löper alltid risken att utsägas av kritikern, som därigenom får chansen att omdefiniera utsagans premisser.

Den retoriska kritiken begränsar sig emellertid inte enbart åt att destabilisera dess egna, eller samtida, försanthållanden utan producerar i samma gest vad som i enlighet med dess rörelse blir ett nytt kunnande. Den retoriska kritikern bör därför i sin kritiska verksamhet deducera fram syllogismer ur entymem; det vill säga söka fullständiga den retoriska reduktionen, bristen, med vad som är dess doxiska förutsättningar.

Den moderna retorikvetenskapen bör därmed inte endast verka i den antika retorikens förebild, utan också söka ett affirmerande förhållande till det begrepp som ofta härleds till Kants kritik av erfarenheterna och som vi sen finner spår av i Marx kritik av den politiska ekonomin, i Derridas

dekonstruktivism och i modern feministisk och postkolonial kritik. Det är därför som retorisk teori, likt den marxistiska, den feministiska och den postkoloniala, spänner över både human- och samhällsvetenskaperna. Det är också därför vi kan ägna oss åt så skilda frågor som brev- och diktretorik, retorisk-filosofisk antropologi, kriskommunikation, bildretorik, narrativ retorik, politisk retorik, språkligt våld och argumentation. Vi behöver inte enas i vad retoriken är, men kan i stället enas i vad den gör: den bedriver retorisk kritik.

Vad gör retoriken? – Tio år senare

Tio år senare kan vi konstatera att den aristoteliska anden vilar tungt över vår text: viljan att fullständiga, att göra sig av med bristen, reduktionen och i dess plats erbjuda det kompletta argumentet, kan så här i efterhand inte framstå som något annat än ett aristoteliskt projekt. Även om, som Aristoteles själv erkänner, språket oundvikligen måste innehålla ett visst mått av tvetydighet och osäkerhet (eftersom, som han skriver, tingen är många fler än orden vi har för att ersätta dem), finns samtidigt i hela hans projekt en vilja att slutföra, att erbjuda den slutgiltiga syllogismen. Men vad händer med den retoriska kritiken om detta ideal i sig är ouppnåeligt? Egentligen ingenting. Frågan bör i stället omformuleras. Frågan är inte vad retoriken *är*, när den är "sig själv", eller ens vad den gör, i ett slags bastardform, utan helt enkelt vad den gör, *i dag*. Och det är precis som vi konstaterade för tio år sen: lite allt möjligt, vilket förstås Lennart Hellspong känt till hela tiden.

Litteratur

Aristoteles. *Retoriken*. Övers. Johanna Akujärvi. Åstorp: Retorikförlaget, 2012.

Dragkampen om samvetet

Ett exempel på suasoria hos Ovidius

Martina Björk

Jag minns från min Kalle Anka-läsning i barndomen en Kalle som ibland hamnade i moraliska dilemman. När detta inträffade uppenbarade sig en liten miniatyr-Kalle i ängladräkt och gloria, med syftet att få den villrådigaste att välja rätt väg. Strax därpå kom så en annan liten Kalle-kopia i röd eller svart djävulsdräkt som med en eldgaffel petade bort ängel-Kalle.

Minnet av denna Kalle Anka som slets mellan två viljor kommer för mig varje gång jag läser sjunde boken i Ovidius stora hexameterverk *Metamorfoser*. Här är det prinsessan Medea från Svarta havets östkust som kämpar med sitt samvete när hon förälskar sig i en grekisk främling, Jason. Hennes far, kungen, ser med misstänksam blick på den långväga gästen och försöker röja honom ur vägen. Men Medea lyckas med hjälp av sina trollkonster rädda honom undan faderns fällor, mot löftet att få bli hans brud och rymma med honom. Därmed förräder Medea både sin far och sitt land. Den tragiska och blodiga fortsättningen känner vi, återberättad av bland andra Euripides i hans skilsmässodrama *Medea*. Men här, hos Ovidius *Metamorfoser*, är Medea ännu ung och oskuldsfull.

Ovidius låter kärleksguden Cupido sända en pil i hjärtat på prinsessan. I en inre monolog sätter hon ord på de känslor hon försöker bekämpa. *Cupido*, passionen personifierad, är som en ny och okänd kraft som råder henne en sak, medan förståndet eller förnuftet, *mens*, råder henne något

annat ("aliudque cupido, mens aliud suadet", *Metamorfoser* 7:19–20). Det är som om hon hörde två röster inom sig, en ängel och en djävul som strider om hennes uppmärksamhet och drar henne i två olika riktningar. Förnuft strider mot känsla.

Dragkampen mellan två val känns igen från den romerska texttypen *suasoria* som har sitt ursprung i grekiska *thesis*. *Thesis* var en av de retorisk-litterära övningar som ingick i det antika skolprogrammet *progymnasmata*. *Thesis* räknas till *genus deliberativum* och övar förmågan att argumentera för två sidor. Quintilianus vittnar om att övningen var till god hjälp i hans arbete i rätten, eftersom han fick sätta sig in i sin motståndares sätt att tänka (Quintilianus, *Institutio Oratoria* 7.1.4). Frågan som diskuteras bör vara av allmän karaktär, utan särskilda personer eller andra omständigheter, riktad till människor i allmänhet (Hermogenes 24). I de modelltexter som finns bevarade presenteras ofta motargument av en tänkt motståndare. Ett tema för övningen som alla handböcker ger exempel på är frågan om äktenskap, huruvida man bör gifta sig eller ej. Afthonios och Libanios ger till och med exempel på hur en sådan text kan se ut, och talar båda *för* äktenskapet. Ståndpunkten ska vara klar från början och diskuteras utifrån en rad argumenttyper och tänkta motargument.

Medeas dilemma består i om hon ska rädda Jasons liv eller låta honom dö. Nu är ju inte det en fråga av allmän karaktär, utan faktiskt bundet till personer och omständigheter. Hermogenes och Afthonios kallar denna typ för en sorts underavdelning till *thesis*, nämligen *hypothesis* (Hermogenes 25, respektive Afthonios 41R). I *hypothesis* kretsar frågan kring ett enskilt fall: bör en särskild person handla så eller så? Quintilianus talar om "quaestio infinita" (*thesis*), respektive "quaestio finita" (*hypothesis*), det förra en fråga som inte är avgränsad, till skillnad från den senare (Quintilianus, *Institutio Oratoria* 3.5.5–8). Denna *hypothesis* är till formen identisk med en romerska *suasoria*.

Seneca den äldre ger flera exempel på rubriker till lämpliga *suasoriae*, till exempel Alexander som funderar över huruvida han bör segla över havet eller ej, eller Agamemnon som överlägger huruvida han bör offra eller skona sin dotter (Seneca, *Suasoriae* 1 och 3). Historisk-litterära gestalter ställs inför val och väger fördelar mot nackdelar. Tanken är att talaren ska fungera som rådgivare åt dessa rådvilla personer. När det gäller Medea

funderar hon över om hon bör rädda den man hon har förälskat sig i. I sitt grubblande har hon dock ingen rådgivare, utan får lyssna till sitt samvetes röst(er). Hon håller alltså ett deliberativt tal till sig själv, i syfte att bestämma sig för hur hon bör agera. Hon har ingen färdig ståndpunkt från början, utan resonerar sig fram till ett ställningstagande.

Seneca nämner faktiskt Ovidius i sina skrifter, som en student som överträffade sina lärare i rhetorskolan. Han upplyser oss att den blivande diktaren gärna författade *suasoriae* och att han lät införliva det han lärt sig i skolan i sina verk. (Seneca, *Controversiae* 2.8–9; 2.12). I Medeas tal till sig själv i *Metamorfoser* ser jag just en sådan *suasoria*.

Att man ser spår av skolans övningar i litteraturen är inget märkligt, eftersom författarna hade drillats i skolan att komponera texter utifrån dessa modeller med de stora mästarna som litterära förebilder. Liknande monologer som Medeas kan tänkas ha föregångare i tidigare dramatik och epik. Vi kan utgå från att Ovidius hade Euripides eller Apollonios Rhodios, som båda skrev om Medea, men i deras Medea-monologer återfinns inget som ter sig *thesis*-inspirerat.

Medeas tal är konstruerat utifrån principen argument – motargument – svar. Hon talar till sig själv, ibland i andra person, anklagar och försvarar sig själv på samma gång. I sin moraliska kamp är hon klar över vad som är rätt och orätt. Ändå lyckas hon under talets gång ändra värdeförhållandena. Det som var fel blir plötsligt rätt. Från att ha bestämt sig för att inte ingripa utan lägga Jasons öde i gudarnas händer, kommer hon till ståndpunkten att det enda rätta är att rädda Jason. Hon har övertygat sig själv om hur hon måste handla.

I handböckerna för *progymnasmata* nämns fyra olika argumenttyper som kopplas till övningen *thesis*, nämligen "τῷ δικάῳ, τῷ συμφέροντι, τῷ δυνατῷ, τῷ πρέποντι" (Hermogenes 26): det rätta, det fördelaktiga, det möjliga och det anständiga. Medeas tal kretsar kring de tre första av dessa. *Det rätta*: det vore ett brott, *crimen*, att rädda Jason. Å andra sidan vore det grymt att inte göra det. *Det möjliga*: hon kan hindra Jasons död, men hon kan också undvika brott. *Det fördelaktiga*: hon kommer att få ett bättre liv och få se världen. Hon kommer att få gifta sig och vinna trygghet. Ett nytt liv kan börja:

Skall jag då lämna syster och bror och far, mina gudar,
 Hemlandets jord – skall jag överge allt, förd bort av en havsvind?
 Ja, min far är ju rå och obildad, landet barbariskt,
 stöd av min syster har jag, min bror är ett barn, och i hjärtat
 bär jag den gud som är störst. Min förlust är ringa, och större
 vinningen: äran av att ha räddat argivernas unga,
 lyckan att möta ett bättre land och ryktbara städer,
 ej heller okända här, med konst och kultur.

(*Metamorfoser* 7.51–58, övers. Ingvar Björkeson)

Medeas avgörande kommer att få konsekvenser för hennes liv. Och nu har hon alltså bestämt sig! Men – hon hinner ändra sig en gång till. I slutet av sitt tal kritiserar Medea sig själv för sin naivitet. Det hon planerar är ju faktiskt är ett brott – något *orätt*, något som hon borde fly ifrån medan det är *möjligt*. Förnuftets röst vaknar:

Make? Äktenskap? Vad? Ett förskönande namn är det bara
 som du vill ge ditt brott, Medeia. Betänk vilket felsteg
 du har i sinnet nu! Fly brottet medan du kan det!”
 Därmed teg hon. För hennes syn stod plikten mot fadern,
 skamkänslan, hederns bud; och Amor vek undan, besegrad

(*Metamorfoser* 7.69–73, övers. Ingvar Björkeson)

Cupido måste erkänna sig besegrad. Och när Cupido viker undan kommer dygderna fram ”rectum pietasque pudorque”, *rättrådighet, plikt och anständighet*. Det *anständiga* användes aldrig som argument men kom som betalning när Medeas moraliska ängel lyckades fördriva Cupido-djävulen.

I goda sator, som den om Kalle Anka, lyckas huvudpersonen övervinna förledande frestelser. Men den som kan sin grekiska mytologi vet att det inte slutar så för Medea. Medea kommer förstås att följa sitt hjärta och rymma med Jason. Hon ser och förstår vad som är bäst, men väljer inte den vägen: ”video meliora proboque, deteriora sequor” (*Metamorfoser* 7.20–21): *jag ser och förstår vad som är bäst för mig, men jag följer det som är sämre* (förf. övers.). Ett citat som för övrigt klingar väldigt likt Paulus i *Nya testamentet*: ”Det goda som jag vill, det gör jag inte, men det onda som jag inte vill, det gör jag (Rom. 7:19).

Litteratur

Ovidius. *Metamorfoser*. Tolkad och kommenterad av Ingvar Björkeson. Stockholm: Natur och kultur, 2015.

Tankar om etos i den politiska retoriken i Sverige valåret 2022

Martin Sundby

Det var inte på grund av retorikämnets bredd som jag hösten 2013 började studera vid Södertörns högskola. En aning pretentiös närde jag i mina tidiga tjugo drömmar om skönlitterärt författande och jag hade sökt mig till den högre utbildningen av praktiska skäl. Jag hade anmält mig till en kurs i kreativt skrivande, utan att ha kommit in. Istället blev jag antagen till den fristående grundkursen i retorik, och jag hade väl en i bästa fall vag idé om vad ämnet handlade om. Anledningen att jag sökt retorik som andraval var presentationstexten för retorikämnet på högskolans hemsida. Den hade fångat mitt intresse – övertygat mig om man så vill – att ämnet erbjöd kunskaper om och färdigheter i att analysera hur språk och symboler genomsyrar det mesta vi människor gör i egenskap av samhällsvarelser. Det framstod för mig som mindre konkret än vad kursen i kreativt skrivande utlovade men samtidigt som meningsfullt att få utforska mer allmänna frågor om det som rör språk och påverkan.

Jag hade aldrig förmånen att som student ha Lennart som lärare i retorik. Däremot var hans *Konsten att tala* den allra första litteratur jag mötte som nybliven student på retorikkursen – ja den allra första litteratur jag läste inom den högre utbildningen överhuvudtaget.

Till vårterminen 2014 hade jag sökt kreativt skrivande igen och den gången kommit in. Jag gick till uppropet och registrerade mig. Likaså till

uppropet för fortsättningskursen i retorik för att göra detsamma. Det slutade med att jag hoppade av den förra och fortsatte med den senare. Det som hade börjat som en vilja att utveckla mitt skrivande som hantverk hade fortsatt som en intellektuell resa med särskilt intresse för det som Lennart, under rubriken ”Retorikens idébakgrund”, beskrivit som retorikens *helhetsprincip*, *sociala princip* och *verklighetsprincip* (Hellspong, *Konsten att tala* 57–64). Intresset för språk som hantverk fanns kvar men därtill hade dörr efter dörr öppnats till en rad olika fält om vilka jag kände till mycket lite, men som jag snart ville lära mig mer om. Särskilt det som gällde språkets roll i sociala och politiska frågor var områden jag inte förväntat skulle intressera mig på det sätt som det gjorde, eftersom det initiala skälet för mina studier i retorik varit praktiska, hantverksmässiga skäl att utvecklas som skribent. Visst är det lätt att i efterhand rita upp linjer och teckna samband som i stunden kanske, ja förmodligen, berodde mer på tillfälligheter än något annat. Men Lennarts *Konsten att tala* var ciceronen för många av oss nyblivna studenter under grundkursen för att den på ett engagerat och välkomnande sätt bjöd in läsaren till ämnet, och för mig, som jag minns det, spelade den en inte obetydlig roll att det var till retoriken som jag valde att ägna mina fortsatta studier.

Det är alltså först senare, i samband med doktorandstudier i retorik vid Lunds universitet som jag fått möjlighet att lära känna Lennart – då inte bara genom hans texter utan också genom möten, samtal och mejlkorrespondens. Ett ämne som våra samtal ofta kretsat kring har varit frågan om relationen mellan retorik och politik. Som alla som känner till Lennarts tänkande och texter vet, har han en stark övertygelse om att det öppna samtalet utgör en grundsten i det demokratiska styrelsesättet som sådant. Denna syn redogörs för i artikeln ”Den demokratiska dialogen” publicerad i nummer 12 av *Rhetorica Scandinavica* från 1999. I denna text diskuteras, utöver relationen mellan dialogisk retorik och demokratisk politik, också ett antal centrala begrepp från den klassiska retoriken, vars politiska relevans är det som utgör ämnet för texten.

Jag ska i det följande, med utgångspunkt i ett av dessa begrepp, *etos*, lyfta några tankar om den politiska retoriken i Sverige valåret 2022. I sin artikel skriver Lennart att *etos* har en komplementär relation till *logos*: ”Logos som yttring av talarens artikulerade förnuft får sin verkan genom hennes *etos*, och

hennes etos kan tas i anspråk för ett specifikt retoriskt syfte tack vare logos, de ord hon yttrar i ett konkret offentligt sammanhang” (Hellspong, *Den demokratiska dialogen* 27). Balansen mellan de två kan emellertid variera. När vi möter ett tal med en alltför etosbetonad retorik, finns det risk att talaren trott att det ska räcka att blott föra fram sin mening och att auktoriteten sedan ska räcka för att framställningen ska vara övertygande.

Under valrörelsens gång har kommentatorer i den allmänna debatten noterat att valstrategin för flera partier varit att försöka göra valet 2022 till ett slags presidentval. Detta har inte minst gällt Socialdemokraterna efter att Magdalena Andersson under 2021 valdes till partiets ordförande och sedermera tillträdde som Sveriges första kvinnliga statsminister. Bakgrunden till presidentvalsstrategin kan ha sin förklaring i att Andersson, i egen-skap av tidigare finansminister under de ekonomiskt svåra pandemiåren, hade förtjänat ett kompetent och stabilt personligt etos, starkt nog att senare fungera som nod för hela valstrategin. Och mycket riktigt, i förtro-endemätningar av partiledare som gjordes under 2022 tenderade Anders-son att hamna i topp.

Kampen om kollektivt etos

Etos är inte bara något en talare har med sig sedan tidigare; det är också något hon ger sig själv i en given situation. Om Anderssons *personliga* etos var starkt redan då hon tillträdde som partiordförande för Socialdemokra-terna och senare som statsminister, framstår frågan om vilket *kollektivt* etos hon velat bära inte som lika självklar. Det vill säga, frågan om vilka sam-hällsgrupper hon skulle välja att särskilt tala för som ett sätt att ge tyngd åt sina ord. Som Erik Åsard påpekat kunde exempelvis Stefan Löfven lyfta sin bakgrund som svetsare just som ett sätt att appellera till ett kollektivt arbetaretos.

I Anderssons partiledartal i Almedalen sommaren 2022 talade hon till ett brett, kollektivt etos där nationen stod i fokus. Så här inleddes talet:

Det är sommarkvällar som den här som vi svenskar säger orden högt: Sverige är fantastiskt. Kanske är det kontrasten till de där ruggiga novem-bermorgnarna som gör att vi varje sommar blir lika nyförälskade i vårt eget

land. I ljust, i det sena nattbadet, i ängen full av prästkragar, blålockor och smörblommor. Och jag älskar vår besatthet av soltimmar, badtemperaturer och grilltips. Men det är större än så. Jag älskar Sverige – och jag är stolt över att vara svensk.

(Magdalena Andersson talar i Almedalen 2022)

I Anderssons fall markeras det redan av talets första mening att det är i relation till det kollektiva etoset ”svenskar” som Andersson ämnar ge tyngd åt sina ord. Det rör sig om en bred appell till ”folket”, som förvisso inte är något ovanligt i politiska sammanhang. Men som Lennart skriver i ”Den demokratiska dialogen” så kan etos vara ett sätt att framhäva något unikt om det talade ordet i den specifika situationen. Där ord på ett mekaniskt sätt kan lånas och reproduceras mellan talare och sammanhang så är det inte möjligt att på samma sätt låna av någon annans etos. Så kan vi kanske förstå att det var flera kommentatorer som förvånades av en så tydligt nationalistisk inramning hos ett socialdemokratiskt partiledartal. Anderssons etos framstod som en alltför lånad karaktär. Oppositionspartierna var därtill inte sena att utnyttja detta till sin egen fördel. Exempelvis framförde Ebba Busch en slags replik i sitt eget Almedalstal när hon påpekade att Andersson låtit som Busch själv gjort 6 år tidigare. Men den mest troliga förklaringen till Andersson kollektiva etosappell är förmodligen att man inte ville lämna det öppet för Sverigedemokraterna att ta ett nationalistiskt etos i anspråk.

Andersson var allra först ut att hålla sitt tal under Almedalsveckan 2022. Tre dagar senare var det Jimmie Åkessons tur att inta scenen i Almedalen. Likt Andersson appellerade Åkesson överlag till det svenska folket i allmänhet, snarare än till någon specifik samhällsgrupp. Vid olika tillfällen talade Åkesson direkt till vissa personer, exempelvis ”fantastiska almedalsbesökare”, ”alla ni härliga människor som tittar på TV eller kanske på nätet”, ”ni som av olika skäl ännu inte röstar på Sverigedemokraterna.” En stor skillnad mellan Anderssons och Åkessons sätt att appellera till det svenska folket har att göra med den bild av Sverige som de målade upp. Där Andersson i nationalromantiska termer talade om att hon älskar Sverige, så som Sverige *är*, målade Åkesson fram en betydligt dystrare bild av den rådande situationen:

Almedalsbesökare, det är tyvärr ingen särskilt ljus bild som målas upp när man betraktar vårt kära, älskade land en dag som denna. Det som jag och mina partivänner så länge har varnat för, som vi har varit så oroliga för, och dessutom blivit kallade massa fula ord för, det blev verklighet. Mycket blev till och med värre. Även om jag hellre pratar om den ljusa framtiden för vårt land, så måste det här sägas: Sverige mår inte bra, och Sverige har inte mått bra på länge.

(Jimmie Åkessons sommartal i Almedalen 2022)

Utifrån tanken om att etos och logos har en komplementär relation till varandra, kan skillnaderna mellan Anderssons och Åkessons respektive Sverigebilder ses som en betydande faktor för hur respektive talares nationalistiska etos kan komma att tas emot. Vad beträffar den komplementära relationen mellan etos och logos framstår Anderssons appellerande till ett nationalistiskt etos som mer lösryckt än det etos som Åkesson på ett mer konsekvent sätt appellerar till. Där det nationalistiska i Anderssons tal framträder som en lite godtycklig inramning för den övriga framställningen så genomsyrar det på ett annat sätt hela Åkessons framställning genom att ligga till grund prioriteringen av vissa politiska sakfrågor och till de åtgärder som Åkesson senare föreslog.

Anderssons och Åkessons respektive tal visar inte bara en skillnad i den komplementära relationen mellan etos och logos. I den kontrasterande läsningen mellan talen kan också göras gällande en skillnad i relationen mellan etos och *patos*. Det kollektiva etos som både Andersson och Åkesson appellerar till är som sagt till *de som älskar Sverige*. Men där Andersson beskriver en Sverigebild och en svenskhet utan tydlig politisk förankring kopplade till samhällsförhållanden, så förekommer det en annan typ av laddning i och med Åkessons utgångspunkt i ett problematiskt samhällstillstånd. Mot bakgrund av en sådan bild kunde Åkesson sedan på ett känslappellerande sätt föra fram att "Sverige ska bli bra igen". Som den engelska retorikforskaren Alan Finlayson gjort gällande, kan 'folket' som ett ännu ej realiserat kollektiv ses som en central aspekt i konstruktionen av ett *populistiskt* etos. Alla politiker kommer i någon mån att behöva appellera till 'folket' i stort, men populistens etos utmärks av löftet om att 'folkets' realisering ligger i framtiden. I dialog med den politiska teoreti-

kern Ernesto Laclau menar Finlayson att denna typ av etoskonstruktion har särskild potential att skapa starka affektiva bindningar hos de som identifierar sig med ett sådant ännu ouppfyllt etos. Där Andersson försökte appellera till ett kollektivt, nationalistiskt etos med fokus på hur Sverige *är*, appellerade Åkesson till ett nationalistiskt etos som ännu inte är, men som med Sverigedemokraternas politik, kan komma att *bli*.

Kampen om motståndarnas etos

Talen i Almedalen 2022 aktualiserar även det faktum att det i den politiska retoriken inte bara är fråga om att etablera och använda sig av sitt eget etos. Tillfällena är många då politiker också försöker påverka bilden av sina motståndare. Framförallt Åkessons tal i Almedalen 2022 kan ses som ett slags smådestal av Socialdemokraterna i allmänhet och Magdalena Andersson i synnerhet. Åkesson inledde sitt tal genom att sätta sig i en fåtölj som ställts fram vid ena änden av almedalsscenen. Sittandes i fåtöljen öppnade Åkesson en bok, ur vilken han läste:

Det var en gång en kvinna. Vi kan kalla henne Magdalena. Magdalena ville hemskt gärna ha ett attraktivt jobb. Faktiskt hela kungarikets mest eftertraktade, prestigefyllda jobb. När Magdalena kom på arbetsintervju den andra söndagen i september, så fick hon frågan vad hon hittills hade åstadkommit i sitt yrkesliv. Hon ville inte riktigt svara på den frågan. Istället drog hon igång långa, långa utläggningar om vad hon skulle åstadkomma i framtiden, bara hon fick det här otroligt attraktiva jobbet. [...] Tillslut tappade intervjuaren, en reslig hen med lite drygt tio miljoner huvuden, tålamodet och krävde att åtminstone få veta vad denna Magdalena hade gjort de senaste, låt säga åtta åren. Magdalena svarade, efter stor vanda och med blicken sänkt i bordet, att hon hade ägnat de senaste åtta åren åt att avsiktligt förstöra ett land.

(Jimmie Åkessons sommartal i Almedalen 2022)

Åkesson menar att anledningen till att Sverige ser ut som det gör inte bara är ett resultat av inkompetens hos den socialdemokratiska makteliten utan också av en plan där intentionen just varit att förstöra Sverige. Resultatet är en konfliktlinje som aktualiseras vid flera tillfällen under Åkessons tal

och som tydligt markerar skillnaden mellan den rådande socialdemokratiska makten och det egna sverigedemokratiska alternativet.

I Anderssons tal återfinns inget lika tydligt försök att ringa in det politiska motståndet annat än i termer av ”de högerkonservativa”. I övrigt är det politiska motståndet diffust eftersom de flera problem och sakfrågor som Andersson adresserar kopplas mer till olyckliga omständigheter än till politiska förhållanden.

Ytterligare en kontrast mellan Anderssons och Åkessons sätt att tala om det politiska motståndet gäller den tidliga inramningen. Andersson talar om historiska kamper som socialdemokratins utkamp under 1900-talet. Men sett i relation till det rådande krisläget går Andersson inte längre tillbaka än till pandemin och Rysslands invasionskrig i Ukraina, som avgörande faktorer för att förklara den rådande situationen.

Åkesson å sin sida fokuserar på de senaste 8 åren som de mest relevanta för att rama in sin bild av det svenska samhället idag. Resultatet blir att där Andersson mest bara kan beklaga att det ser ut som det gör så kan Åkesson på ett tydligare sätt erbjuda ett alternativ. Det är förvisso en möjlighet för varje oppositionspolitiker att positionera sig så. I Åkessons fall sker det på ett konsekvent sätt där de politiska kraven tydligt kopplas samman med det politiska motståndet och det egna projektets vilja till samhällsförändring.

Diskussion

Det är tydligt att socialdemokraternas strategi under valåret 2022 delvis varit att försöka göra valet till ett presidentval och delvis att i viss utsträckning spela på högerpartiernas, i synnerhet Sverigedemokraternas, retoriska planhalva. Det är förstående sett till att man vill vinna tillbaka den väljarbas som gått från att rösta på Socialdemokraterna till att rösta på Sverigedemokraterna. I detta sammanhang har det framförallt talats om väljare tillhörande LO-kollektivet och väljare utanför de större städerna i Sverige. Så skulle det nationalistiska inslaget i Anderssons tal kunna förklaras. Men bakom en sådan strategi bör det således finnas en analys om att det är den nationalistiska retoriken som gjort Sverigedemokraterna till ett tilltalande alternativ för dessa väljare. Men vad som återfinns i Åkessons politiska

retorik, åtminstone i hans Almedalstal 2022, är inte blott ytliga nationalistiska appeller utan mer av en populistisk strategi med en tydlig konfliktlinje gentemot det politiska motståndet.

I kontrast till den politiska kommunikationsforskningens vanliga fokus på agendasättande och problemformuleringsprivilegium kan vi med ett retoriskt perspektiv bättre belysa de politiska aspekter som inte blott rör vilka partier som vinner slaget om att formulera just sina sakfrågor som de mest akuta på en agenda. Med ett retoriskt perspektiv kan vi se att kampen också rör sådana saker som den tidsliga inramningen.

Under valåret 2022 har oppositionspartierna ramat in den politiska diskussionen kring de senaste åtta åren. Det vill säga de två mandatperioder som Socialdemokraterna varit i regeringsställning. Med denna tidsliga inramning på den politiska diskussionen om det svenska samhället har oppositionspartierna på ett övertygande sätt kunnat föra fram argumentet att en röst på Socialdemokraterna innebär en röst på mer av detsamma, medan en röst på oppositionen blir en röst för förändring. Det är en inramning man kan förvänta sig av oppositionspartier. Desto mer förvånande var att Andersson, under de tv-sända debatterna i slutspurten av valrörelsen inte gav sig in i kampen om denna inramning, utan förlitade sig på Socialdemokraternas institutionella etos. Där hade det funnits möjlighet att sätta det rådande i ett vidare historiskt perspektiv än de senaste åtta åren. Men istället valdes linjen att svara på anklagelserna om en oansvarigt förd politik med hänvisning till att de två senaste mandatperioderna bestått av exceptionellt svåra och krisartade år. Ett möjligt initiativ till en annorlunda tidslig inramning för att belysa vad som stod på spel i och med valet 2022, hade varit att tala om de tre decennierna från mitten på 1980-talet till mitten 2010-talet som högerpolitiskt inriktade – även då Socialdemokraterna varit i regeringsställning. Här hade man sedan kunnat argumentera för att man omvärderat vad denna högervåg av utförsäljningar och privatiseringar inneburit, särskilt för välfärden, och att man nu visat prov på självrannsakan, omprövning och beredskap för en ny riktning, exempelvis illustrerat av löftet om att ”ta tillbaka den demokratiska kontrollen över skolan”.

En sådan strategi som jag ovan har skisserat hade inneburit ett ideologiskt svar mot en opposition som lyckats ta initiativet beträffande såväl sakfrågor som tidslig inramning. Med denna strategi hade det varit möjligt

att argumentera för att det med oppositionspartierna skulle innebära mer av detsamma, alltså ytterligare högerpolitik och nedmontering av välfärden, medan Socialdemokraterna hade kunnat positionera sig som att deras linje var den som innebar något nytt. Att ge sig in i kampen om den tidsliga inramningen på ett sådant sätt hade förvisso förutsatt ett visst mått av självkritik, med risk för att negativt påverka sitt eget institutionella etos. Eller så hade det varit ett sätt att stärka detsamma.

Det var mer än sakfrågor och agendasättande som högerpartierna lyckades vinna företräde i under valåret 2022. De var också mer konsekventa och framgångsrika i konstruktionen av ett kollektivt etos som överensstämde med sitt ideologiska projekt. Detta stod i bjärt kontrast till Socialdemokraterna som med sin presidentsvalsstrategi förlorade initiativet i flera anseenden: Sakfrågor, kollektivt etos och tidslig inramning. Här hade ett ideologiskt självförtroende krävts. Ett sätt att åstadkomma detta hade kunnat vara genom ett vänsterpopulistiskt tilltal som gjorde de ideologiska motsättningarna till drivkraften i den socialdemokratiska valstrategin.

Litteratur

- Andersson, Magdalena. *Magdalena Andersson talar i Almedalen 2022*. Youtube. Hämtad: 2022-10-10: <https://www.youtube.com/watch?v=pqzbPccL6jo>.
- Hellspong, Lennart. *Konsten att tala: Handbok i praktisk retorik*. Tredje upplagan. Lund: Studentlitteratur, 2011 [1992].
- Hellspong, Lennart. "Den demokratiska dialogen: Om förhållandet mellan talarkonst och folkstyrelse i ljuset av några retoriska begrepp." *Rhetorica Scandinavica* 12 (1999), 18-42.
- Åkesson, Jimmie. *Jimmie Åkessons sommartal i Almedalen 2022*. Youtube. Hämtad: 2022-10-10: <https://www.youtube.com/watch?v=W6f5Jtypo8k>.

Ode till Lennart

Sara Santesson

Lommas vagant
så vis och charmant
är som bekant
en professor på vift

Produktiv som få
men med tid ändå
att lyssna på
alla vänner

Han går Lommarundan
– och det går undan!
I höjd med Rotundan
har han en synopsis

Sin Lommakamrat
övertygar han snart:
– Det är ju klart
att vi skriver en bok!

Det läses och skrivs
och när tillfälle givs
ses de och trivs
på ett Lommafik

För bäst är retoriken
ändå i praktiken
på Lommafiken
med Lennart

TACK

Vi är många som på kort tid har rott i land detta projekt. Tack till alla skribenter som bidragit till skriften. För att text ska kunna bli bok behövs inte bara en samling välskrivna texter.

Tack till Fredrik Miegel för dina fotografier på ett gäng skånska fiskmåsar, Sarah David för dina Street-fotografier på duvor i Aachens innerstad, Magdalena Cavallin för ditt bokomslag och Gunilla Albertén, Media-Tryck, som satte texten. Fotografiet på Ingrid och morfar har tagits av dottern Anna Brumark.

Skriften har bekostats av Stiftelsen Christian W. Janssons professur i retorik.

FÖRFATTARPRESENTATIONER

ALEXANDER STAGNELL är postdoktoral forskare i retorik vid Université libre de Bruxelles och Södertörns högskola. Han bedriver för tillfället ett forskningsprojekt, finansierat av Vetenskapsrådet, som behandlar sofisten som en figur och ett problem i det moderna politiska tänkandet.

ANDERS ERIKSSON, docent i retorik och universitetslektor vid Lunds universitet. Hans forskning gäller de retoriska övningarna i progymnasmata, såväl historiskt som i nutida undervisning. På senare år har han också kommit att ägna sig åt forskning om apokalyptik i samtida politik.

ANDERS SIGRELL är professor i retorik vid Lunds universitet. Hans huvudsakliga forskning kretsar kring retorikdidaktiska aspekter, nu senast om hur de antika progymnasmata-övningarna tas emot i svenska gymnasieskolor.

BARBRO WALLGREN HEMLIN, docent och universitetslektor i svenska språket vid Göteborgs universitet. Hon har i sin forskning ägnat sig mycket åt predikan och homiletik, men har även skrivit om barns argumentation. Hon disputerade 1997 på avhandlingen Att övertyga från predikstolen (Nora: Nya Doxa). För tillfället arbetar hon på Tegnérsmfundets uppdrag med en textkritisk utgåva av Esaias Tegnér's kyrkliga tal, varav tre volymer hittills har utkommit.

CHRISTIAN KOCK, professor emeritus i retorik vid Köpenhamns universitet, har forskat om argumentation, politisk debatt, retorikens historia, skrivpedagogik, språklig teori, litteraturteori och musikestetik. Tillsammans med Lisa Villadsen har han publicerat verk om retoriskt medborgarskap och populistisk retorik.

ISTVAN PUSZTAI, fil dr, är pensionerad lektor i retorik. Hans specialområden är retorisk actio, våga-tala-träning och argumentation. Han har undervisat vid Stockholm, vid universitetet i Trondheim och senast vid Södertörns högskola. Han är författare till flera läroböcker i retorik.

KJELL LARS BERGE, professor i textstudier vid Institutionen för språk- och nordiska studier, Universitetet i Oslo, hade en nyckelroll i arbetet med att återinföra retorik som ämne vid universitet och i norska skolor. Hans forskningsintressen rör norsk sakprosa, texthistoria och skrivkulturer i utbildningssystemet.

LISA HOLM, professor i svenska vid Lunds universitet, har arbetat med verbsemantik, såväl teoretiskt som empiriskt. Hon har ett särskilt intresse för skönlitterär prosa, dvs. språket i svenska romaner och noveller.

LISA KÄLLSTRÖM, både vid Lunds universitet och Södertörns högskola, forskar om retoriska transformationsprocesser som när text blir till bild. För tillfället arbetar hon på ett bokprojekt om översättning med jubilaren samtidigt som hon bedriver två forskningsprojekt finansierade av Östersjöstiftelsen (med Ines Soldwisch) respektive Ridderstad (med Petra Bäni Rigler).

MARIA WOLRATH SÖDERBERG, docent i retorik vid Södertörns högskola. Maria forskar för närvarande om hur människor resonerar i förhållande till klimatomställning.

MARTIN SUNDBY, doktorand i retorik vid Lunds universitet. Med allmänt intresse för retorik och politik forskar han i sitt pågående avhandlingsarbete om den svenska näringslivsrörelsens försök att bilda massopinion i början av 1980-talet.

MARTINA BJÖRK har disputerat i latin vid Lunds universitet med en avhandling om Ovidius poesi. Hennes intresseområden omfattar klassisk poesi, mytologi, litteratur, retorik och musik samt västerländsk kultur- och idéhistoria generellt. Hon är verksam som lärare, skribent och musiker.

MIKA HIETANEN, docent och lektor i retorik vid Lunds universitet. Forskar om praktisk argumentation och den retoriska kommunikationens utmaningar i olika kontexter.

MIREY GORGIS är filosofie doktor i retorik och undervisar vid Uppsala universitet. Hennes forskning kretsar kring relationen mellan språk och våld, men också kring relationen mellan retorik och filosofi.

SARA SANTESSON, studierektor vid Institutionen för kommunikation och medier, arbetar i undervisning och pedagogiska utvecklingsprojekt för att stödja studenters utveckling som talare och skribenter. I vår kommer boken *Skriv med egen röst* (Studentlitteratur), där hon tillsammans med jubilarerna riktar sig till studenter och uppmanar dem att låta sin röst höras i den akademiska uppsatsen.

STEFAN RIMM, lektor i retorik vid Södertörns högskola. Han intresserar sig för historiska och samtida perspektiv på retorik, utbildning och medborgarskap, och har i sin forskning bland annat ägnat sig åt den tidigmoderna retorikutbildningens historia.

TOMMY BRUHN är biträdande lektor i retorik vid Köpenhamns universitet. Hans forskningsintresse rör retorikens roll för mellanmänskliga relationer, särskilt inom politik och populärkultur.

STUDIA RHETORICA LUNDENSIA

Tidigare bidrag i serien är:

1. Anders Sigrell, Sofi Qvarnström (red.). *Retorik och lärande. Kunskap - bildning – ansvar.* 2015.
2. Anders Eriksson. *Retorikens grunder.* 2017.
3. Tommy Bruhn. *Delade meningar. Retorisk flertydighet och den pluralistiska publiken i politiska förnyelseprocesser* (diss.). 2018
4. Lisa Källström, *Pippi mellan världar. En bildretorisk studie* (diss.). 2020
5. Tommy Bruhn (red). *Berättelser, retorik och medier - Texter till minne av Sofi Qvarnström.* 2020
6. Anders Eriksson. *Progymnasmata. Afthonios' retoriska övningar översatta och kommenterade av Anders Eriksson.* 2021

